İMAM GAZÂLÎ'YE GÖRE

NEFSİN TEZKİYESİ VE KALBİN TASFİYESİ

İnsân-ı Kâmil Olma Süreci

Dr. Mevlüt Özçelik

sonçağ akademi

Kitabın Adı : İMAM GAZÂLÎ'YE GÖRE NEFSİN TEZKİYESİ VE KALBİN TASFİYESİ
İnsân-ı Kâmil Olma Süreci
Yazar : Dr. Mevlüt ÖZÇELİK
Kapak : Ceyda ŞEREFLİOĞLU

1. Baskı : Eylül 2020 ANKARA

ISBN : 978 - 625 - 7838 - 55 - 9
Yayın No : 873

© Dr. Mevlüt Özçelik

Tüm hakları yazarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64

www.soncagyayincilik.com.tr

soncagyayincilik@gmail.com

Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67

www.uzundijital.com

uzun@uzundijital.com

İÇİNDEKİLER

Önsöz..... 3

Kısaltmalar..... 5

Giriş..... 7

İMAM GAZALÎ VE TASAVVUF..... 13

A. İmam Gazâlî'nin Yaşadığı Asırda Tasavvuf..... 13

B. İmam Gazâlî'nin Tasavvuf'a Yönelme Sebepleri..... 17

BİRİNCİ BÖLÜM..... 31

İMAM GAZÂLİ'DE NEFİS TEZKİYESİ..... 33

I. Nefsin Lügavî ve Istılâhî Mânâları..... 33

II. Nefsin Kısımları..... 39

III. Nefsin Tezkiye Yolları..... 41

1. İlim..... 44

2. Nefis Muhâsebesi..... 52

3. Mücâhede ve Riyâzat..... 62

4. Zühd..... 68

5. Uzlet..... 75

6. Hevâdan Uzaklaşmak..... 83

7. Kötü Arkadaşlardan Uzaklaşmak..... 86

8. İbâdetlere Riâyet Etmek..... 92

9. Tefekkür..... 97

İKİNCİ BÖLÜM..... 105

İMAM GAZÂLİ'DE KALP TASFİYESİ..... 107

I. Kalbin Hakîkati..... 107

II. Kalp Temizliği..... 112

III. Kalbi Tasfiye Etmenin Yolları..... 119

1. Duâ..... 120

2. Zikir..... 123

3. Kalbi Havâtırdan Temizlemek..... 130

4. Tasavvuf Yoluna Sülûk Etmek..... 136

5. Güzel Ahlak ile Donanmak..... 143

a. Tövbe..... 149

b. Korku..... 154

c. Sabır..... 162

d. Şükür..... 168

e. İhlâs ve Sadâkat..... 176

f. Tevekkül..... 182

g. Muhabbet……. 192
h. Kadere Rızâ Göstermek……... 198
i. Ölümü Hatırda Tutmak…… 204
6. Helâl Lokmaya Riâyet Etmek…… 212
7. Âzâların Temizliğine Riâyet Etmek…… 218
a. Gözlerin Temizliğine Riâyet Etmek…… 220
b. Kulağın Temizliğine Riâyet Etmek…… 223
c. Midenin Temizliğine Riâyet Etmek…… 224
IV. Kalbin Tasfiyesine Mâni Olan Hâller…… 227
1. Günahta Israr Etmek…… 227
2. Gaflet İçinde Olmak …… 232
3. Kötü Ahlâk İle Muttasıf Olmak…… 235
4. Haram Lokmayla Beslenmek…… 237
5. Zâhirî ve Bâtınî Temizliğe Riâyet Etmemek…… 241
6. Dile Sâhip Olmamak …… 242
a. Yalan Söylemek …… 246
b. Gıybet Etmek …… 248
c. Lüzumsuz Tartışmalarda Bulunmak…… 250
d. Gayr-i Meşrû Şakalar Yapmak …… 253
7. Gazap…… 255
8. Haset …… 260
9. Cimrilik …… 266
10. Mal Sevgisi…… 272
11. Makâm Sevgisi…… 279
12. Dünyâ Sevgisi…… 287
13. Kibir…… 295
14. Ucub…… 307
15. Riyâ…… 313
16. Şehvet…… 322
a. Mide Şehveti…… 325
b. Hemcinse Karşı Duyulan Şehvet…… 328
c. Öfke Şehveti…… 331
SONUÇ…… 335
KAYNAKÇA…… 339
A- Gazâlî'nin Eserleri…… 339
B- Diğer Eserler…… 341

بِسْـــــــــمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

Önsöz

Tasavvuf tarihinin önemli simalarından bir olan İmam Gazâlî, hicrî V. asrın ortaları ile VI. asrın başları arasında İslâm dünyasının siyâsî liderliğini Selçuklular'ın üstlendiği çağda, Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet-i Nebevî'ye dayanan Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat akidesinin hâkim olduğu dönemde yaşamış bir âlimdir. O, bulunduğu çağın en gözde ilim merkezleri olan Nizâmiye medreselerinde en seçkin âlimlerin önünde, İslâmî ilimlerin hemen her sahasında yetişmiş çok yönlü bir ilim adamıdır. O, aynı zamanda büyük bir İslâm müdâfisidir. Çünkü o, bir taraftan gayr-i İslamî fırkalara karşı İslam'ı, bir taraftan da "Fırak-ı Dâlle" diye nitelendirilen fırkalara karşı Ehl-i Sünnet îtikâdını savunmuştur. Yaşamış olduğu bir takım rûhî bunalımlar netîcesinde sâhip olduğu her türlü şân ve şöhreti terk ederek tasavvufa yönelen Gazâlî, bu tercihi ile eşine az rastlanır mutasavvıflar arasına girmiştir. Onun tasavvufa yönelişindeki temel gâyesi, nefsini tezkiye edip kalbini tasfiye etmektir. Ona göre tasavvuf dışındaki diğer ilimlerin hiçbirisi, gerçek anlamda nefsi tezkiye ve kalbi tasfiye etmeye elverişli ilimler değildir. Bununla beraber nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesi, mutlak mânâda tasavvuf ilmini öğrenmekle değil, tasavvufun öngördüğü hayat tarzını yaşamakla mümkündür. Bu yüzden Gazâlî, sâdece tasavvufî ilimleri tahsîl etmekle yetinmemiş, tasavvufu, hayat tarzı olarak benimseme ihtiyâcı hissetmiştir. İşte bu istek, Gazâlî'nin hayâtının dönüm noktasını teşkil etmiştir. Çünkü Gazâlî, tasavvufu hâli ile yaşama gâyesi uğruna onca yılda elde ettiği makamı, şöhreti ve müreffeh hayat şartlarını terk edip uzlet hayatını tercih etmiştir. Bu tercihle o, nefsi ıslah işine, kendi nefsinden başlamıştır.

Gazâlî, uzlet hayatı yaşadığı dönemde nefis terbiyesine dâir nazarî bilgileri, bizâtihi yaşayarak hâlini, kâline uydurmuş, bir anlamda insanlara tavsiye edeceği hayat tarzını, kendi nefsinde tecrübe etmiştir. Bu tecrübeler netîcesinde onda bir takım hârikülâde haller meydâna gelmiş ve o zamana kadar elde ettiği ilmî birikimleri, yaşamış olduğu mânevî haller ile mezcetmiştir. Onun tasavvufa dair eserleri, işte bu şekilde sadırdan satırlara dökülmeye başlamıştır. Gazâlî, bir taraftan eser telif etmek suretiyle nefsi tezkiye ve kalbi tasfiye etmenin usul ve âdâbını ortaya koymaya çalışırken bir taraftan da ortaya koyduğu usul ve âdâbı, bizâtihi kendi hayatına

tatbik ederek örnek olmaya çalışmıştır. Gazâlî'nin, ilmiyle âmil bir mutasavvıf olması, onun hem kendi çağındaki hem de kendisinden sonra gelen Müslümanlar üzerinde derin tesirler bırakmasını sağlamıştır. Öyle ki o, çekinmeden döneminin ulemâsını eleştirmesine rağmen ulemânın ekserisi, onu tasavvufun meşrûlaştırılmasında en çok emeği geçen âlim olarak kabul etmiş ve ona *Hüccetü'l-İslâm* ünvânını lâyık görmüştür.

İşte bu çalışma, tesirleri çağlar ötesine ulaşan Gazâlî'nin nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesi hakkındaki görüşlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın, Gazâlî'nin görüşlerini bütün teferruatıyla ve hatâdan uzak bir şekilde ortaya koyduğunu iddiâ edemeyiz; ancak nefsini tezkiye etmeye talip olan çağımızın insanına bir nebze de olsun katkı sunacağı söyleyebiliriz.

Çalışma, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, kitabın konusu, amacı ve kaynakları hakkında bilgi verilmiş; kısaca Gazâlî'nin yaşadığı dönemde tasavvufun genel durumu ve Gazâlî'nin tasavvufa yönelme sebepleri üzerinde durulmuştur. Birinci bölümünde Gazâlî'nin nefis ve nefsin tezkiyesi husûsundaki görüşleri, ikinci bölümde ise onun kalp ve kalbin tasfiyesi hakkındaki görüşleri incelenmiştir.

Bu çalışmaya temel teşkil eden doktora tezimin danışmanı hocam Prof. Dr. Dilaver Gürer hocam başta olmak üzere yetişmemde emeği geçen bütün hocalarıma şükranlarımı arz eder; çalışmayı, sebeb-i vücûdum olan anne-babama ve özellikle akademik çalışmalar sebebiyle kendilerini ihmâl etmek durumunda kaldığım eşim ve çocuklarıma ithâf ederim.

"…Muvaffâkiyetim ancak Allah (Teâlâ'nın yardımı) iledir.
Ben, sadece O'na tevekkül ettim ve sadece O'na yöneliyorum."
(Hûd, 11/88.)

Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt Özçelik
21 Eylül 2020
Amasya

Kısaltmalar

a.s.	:	Aleyhi's-Selâm
b.	:	İbn
b.y.	:	Basım yeri yok
Bk./bk.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
D.İ.A.	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed./ed.	:	Editör
Hz.	:	Hazreti
hz.	:	Hazırlayan
nşr.	:	Neşreden
İ.F.A.V	:	Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları
r.a.	:	Radıyallâhü anhü/anhâ
s.a.v.	:	Sallellâhü aleyhi ve selem
sad.	:	Sadeleştiren
thk.	:	Tahkîk eden
ts.	:	Tarihsiz
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	:	Tercüme eden
ts.	:	Tarihsiz
ö.	:	Ölüm tarihi
tsh.	:	Tashih eden
yy.	:	Yüzyıl
y.y.	:	Yayın yeri yok

Giriş

Bu kitap, İslamî ilimlerin her sahasında eser telif edecek derecede liyakat sahibi olan, yaşadığı çağın en saygın eğitim kurumlarında müderrislik yapan ve tasavvuf düşünce tarihinde derin izler bırakan İmam Gazâlî'nin (ö. 505/1111) nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesine dâir görüşlerini konu edinmektedir.

Nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesi meselesi, sâdece tasavvufa münhasır bir konu olmayıp farklı bakış açıları ve metotlara sâhip olsalar da bütün İslâmî ilimlerin ortak meselesidir. Zira yatıcısına kulluk yapma gâyesiyle yaratılan insanın, bu konuda başarılı olup kurtuluşa erebilmesi, nefsini tezkiye[1] ve kalbini tasfiye etmesine[2] bağlıdır.[3] O halde nefsin tezkiye edilip kalbin tasfiye edilmesi, insanın dünyadaki imtihânının ana konusunu teşkîl etmektedir. Bu konunun, bütün İslâmî ilimlerin ortak meselesi olması da bu yüzdendir. Bununla beraber "nefis tezkiyesi" ve "kalp tasfiyesi" konusu, diğer ilimlere nazaran daha çok tasavvufla özdeşlemiş bir konudur.

Her ilim dalının ve sistemin nazarî ve amelî olmak üzere iki boyutu vardır. Nazarî boyut, bir sistemin düşünce temellerini oluştururken amelî boyut, nazarî boyutun pratik hayata yansımalarından ibarettir. Aynı durum, tasavvuf için de söz konusudur. Kitabın konusunu teşkîl eden nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi meselesi, tasavvufun her iki boyutu ile alâkalı olmakla beraber daha çok amelî boyutunu ilgilendirmektedir. Nitekim İmam Gazâlî de tasavvufî düşüncesini, önce ilmî temeller üzerine oturtmuş sonra da bu düşünceyi bizâtihî yaşayarak tecrübe etmiştir. Ona göre bu iki boyutun en önemlisi amelî olanıdır. Zira o, henüz tasavvufî hayâtı tecrübe etmeden önce nefis ile ilgili çok derin araştırmalarda bulunmuş ve bu konudaki görüşlerinin önemli bir kısmını,

---

1 eş-Şems 91/9; el-A'lâ 87/14.

2 eş-Şuarâ, 26/89.

3 Ebû Hâmid Muhammed Gazâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, thk. Ali Muhammed Mustafa, Saîd el-Mehâsinî (Dımaşk: Dâru'l-Feyhâ, 1431/2010), 5/24-25; a.mlf., *Kimyâü's-saâde*, (*Mecmûatü resâili'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013), 133; a.mlf., *el-Madnûn bihî alâ gayri ehlihî,* (*Mecmûatü resâili'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013), 93-95.

Me'âricü'l-kuds ve *Mîzânü'l-amel* gibi eserlerinde dile getirmiştir. Ne var ki bu eserler, nefis konusu, tasavvufî bakış açısıyla değil, daha ziyade felsefî açıdan incelemekteydi. Bu yüzden söz konusu eserler, nefsini tezkiye etme konusunda Gazâlî'yi tatmin etmemiştir. Aynı durum, tasavvuf dışındaki diğer İslamî ilimler için de söz konusudur. Nitekim o, *el-Münkız*'da ifade ettiği üzere nefsi ıslâh etme konusunda kelâm ve fıkıh ilimlerinden de tatmin olmamış ve bu yüzden medrese hayatını terk ederek tasavvufa yönelmiştir.

Gazâlî'nin tasavvufî eğitimi, Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi mutasavvıfların eserleri; Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Ebû Bekr Dûlef b. Cahder Şiblî (ö. 334/945) ve Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848) gibi mutasavvıfların sözlerini ihtivâ eden risâlelerin mütâlaası ile gerçekleşmiştir.[4] Dolayısıyla onun tasavvufî eğitiminin önemli bir kısmı, tasavvuf tarihinde derin izleri bulunan meşhûr sûfîlerin eserleri vâsıtasıyla olmuştur.

Gazâlî'nin mânevî terbiyesinde etkili olan bir başka sûfî, Kuşeyrî'nin damadı olan Ebû Ali Fârmedî'dir (ö. 477/1084). Gazâlî'nin onunla irtibatı, takriben yirmi yedi yaşlarında genç bir müderris olduğu zamanlara tekâbül etmektedir.[5] Onun tasavvuf ile yoğun münâsebeti ise ellili yaşlarında iken medrese hayatını terk ettiği yıllardan sonra olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Gazâlî'nin tasavvufî düşünceleri, kısmen de olsa kendisine özgü nitelikler taşımaktadır. Nitekim o, tasavvufî meseleleri incelerken istifâde ettiği eserlerdeki bilgileri olduğu gibi nakletmekle yetinmemiş, ilmi tecrübesi sâyesinde kendine hâs bir metotla sistematik bir şekilde incelemiştir. Bu yüzden Gazâlî'nin görüşlerini incelerken onun tesirinde kaldığı eserlere müracaat etmeyi uygun gördük. Bu müracaatlar netîcesinde Gazâlî'nin söz konusu âlimlerin eserlerinden ciddi mânâda istifâde etmesine rağmen iktibas ettiği bilgileri olduğu gibi aktarmaktansa gerektiğinde eksik gördüğü husûslara işâret ettiğine, gerektiğinde ise hatalı gördüğü noktaları tenkit ettiğine şahit olduk.

[4] Gazâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl ve'l-müfsıhu bi'l-ahvâl*, (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1434/2013), 92-93; Mustafa Çağrıcı, "Gazâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/491.

[5] Tahsin Yazıcı, "Ebû Ali el-Farmedî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/90.

Çalışmamızda Gazâlî'nin nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi konusundaki düşüncelerini ortaya koymayı amaçladık. Bunu yaparken *İhyâü ulûmi'd-dîn'*i merkeze almak kaydıyla Gazâlî'nin *Minhâcü'l-âbidîn, el-Erba'în fî usûli'd-dîn,*[6] *Mîzânü'l-amel, Mecmû'atü'r-resâil li'l-Gazzâlî*[7] ve ismi kaynakçada belirtilen diğer eserlerini taradık. Çalışmamız esnâsında, Gazâlî'nin *İhyâ'*daki görüşleri ile diğer eserlerindeki görüşleri arasında ciddî bir uyum olduğuna, bazı risâlelerde, *İhyâ'*da olmayan orijinal bilgilerin bulunduğuna şâhit olduk.

Henüz tasavvufa yönelmeden önce birçok sahada uzmanlaşan Gazâlî, hicrî VI. yüzyılda yaşamış mutasavvıfların en dikkat çekenidir. Belki bu yüzdendir ki o, hakkında en çok araştırma yapılan âlimlerin başta gelenlerindendir. Böyle bir mutasavvıf hakkında, tasavvufla ilgili bütün eserleri dikkate alınarak Türkiye'de çalışılmış bir doktora tezi bulunmamaktadır. Bu konudaki boşluk bizi, tasavvufî eserleri çerçevesinde Gazâlî'nin nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi konusundaki görüşlerini araştırmaya sevk etmiştir. İşte bu kitap, sözkonusu tezin yeniden gözden geçirilerek basılmış halidir.

Çalışmanın ilk bölümünü, Gazâlî'nin nefis tezkiyesi hakkındaki görüşlerine ayırdık. Önce nefsin lügavî ve ıstılâhî tanımlarını verip sonra Gazâlî'nin nefis, nefsin kısımları ve nefsi tezkiye etmenin yolları hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. İkinci bölümde ise Gazâlî'nin kalp tasfiyesi ile ilgili görüşlerine inceledik. Bu bölümde önce kalbin tarifi ve bu konudaki görüşleri verip sonra Gazâlî'nin kalp temizliği, kalbin tasfiye edilme yolları ve kalbin

---

[6] Bu kitap, Gazâlî'nin müstakil bir eseri olmayıp *Cevâhiru'l-Kur'ân ve dürarüh* isimli eserinin üçüncü bölümüdür. Bununla beraber Gazâlî, hacminin genişliği ve önceki bölümlerden bağımsızlığı itibariyle bu bölümün, müstakil bir kitap olarak değerlendirilebileceğini söylemiştir. Bu yüzden bazı muhakkikler, *Kitâbü'l-erbaîn* bölümünü, müstakil bir eser olarak tahkik edip neşretmişlerdir. (Bk. İmam Gazâlî, *Kitâbü'l-erbaîn fî usûli'd-dîn,* thk. Abdullah Abdülhamîd Urvânî, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1424-2003.) Biz de *İmam Gazâlî'de Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi* ismiyle hazırladığımız tezin kaynakçasında *Cevâhiru'l ba'în fî usûli'd-dîn*'i müstakil bir eser olarak değerlendirmiş ve ona göre dipnot vermiştik. Ancak bu kitapta *Kitâbü'l-erbaîn* yerine *Cevâhiru'l-Kur'ân ve dürarüh* ismi kaynak olarak gösterilecektir.

[7] Bu kitap, *Gazâlî'nin* yirmi altı risâlesini ihtivâ etmektedir. Çalışmamız esnasında bu kitabı tamâmen inceledik ve konumuzla doğrudan alakalı olan bilgilerden istifâde etmeye çalıştık.

tasfiyesine mâni olan husûslar hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. "Nefis tezkiyesi" ve "kalp tasfiyesi" konuları birbiri ile sıkı irtibat halinde olan iki konu olması münasebetiyle konuları işlerken birçok mükerrer bilgiyle karşılaştık. Bu yüzden çalışmamız esnâsında iki konuyu, birbiri ile karıştırmamak için Gazâlî'nin *nefis tezkiyesi* ve *kalp tasfiyesi* ile ilgili ifâdelerini özenle takip edip mümkün mertebe mükerrer bilgilerden kaçınmaya çalıştık. Gazâlî'nin, işlenen konulardaki fikirlerini olduğu gibi yansıtabilmek için bu eserlerin Arapça asıllarını esâs aldık. Tercümesinde veya ifâdesinde zorlandığımız husûslarda bu eserlerin tercümelerine de müracaat etmeke bir beis görmedik; ancak söz konusu tercümeleri tek başına kaynak olarak kullanmadık.

Gazâlî hakkında yapılan ilmi çalışmaların kahir ekseriyeti, Dîn Felsefesi, Dîn Eğitimi ve Kelâm alanında yapılmıştır.[8] Tez çalışmamızın sürdüğü 2015 yılında Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın Ulusal Tez Merkezi veri tabanı üzerinde yaptığımız araştırmalar netîcesinde birkaç yükseklisans tezi dışında Gazâlî'nin tasavvufî yönü merkeze alınarak yapılmış kapsamlı bir çalışmanın bulunmadığını, yapılan çalışmaların da hem konu hem de kaynak itibariyle sınırlı kaldığını gördük. Mutasavvıf kimliği ile ön plana çıkan Gazâlî hakkında yapılan çalışmaların ekseriyetinin, tasavvuf dışındaki alanlarda olması, tasavvuf akademisyenleri için büyük bir eksikliktir. İşte bu boşluk ve eksiklik, bizi Gazâlî'nin nefis terbiyesi hakkındaki görüşlerini ihtiva eden kapsamlı bir çalışma yapmaya sevketti.

Bu sahadaki akademik çalışmaların azlığı, kanâatimizce Gazâlî'nin tasavvufî yönünün herkes tarafından bilindiği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu düşünce ise Gazâlî'ye ait eserlerin, çok eski tarihlerde tercüme edilip defalarca basılmasından kaynaklanmaktadır. İşte bu sebepten Gazâlî'nin tasavvufî yönünü incelemek, sanki *mâlumun îlâmı*, yani bilinenin yeniden bildirilmesi olarak telakkî edilmektedir. Hâlbuki Gazâlî'nin eserleri için yapılmış tercümeler, Gazâlî'nin tasavvufî düşüncesini etraflıca yansıtacak akademik eserler değildir. Bu yüzden, Gazâlî'nin tasavvufla ilgili eserlerinin daha ciddî ve titiz bir çalışma ile incelenmesi

[8] Gazâlî hakkında yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Kara, "Gazâlî Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/2 (2002), 133-159.

gerekmektedir. Bunları söylerken Gazâlî hakkında yapılmış çalışmaları önemsiz görmek veya küçümsemek gibi bir düşüncemiz aslâ söz konusu değildir. Tek düşünce ve tavsiyemiz, Gazâlî'nin felsefî veya kelâmî açıdan incelendiği kadar tasavvufî açıdan da incelenmesidir. Tam bir İslam filozofu ve mütekellimi olan Gazâlî'nin felsefî ve kelâmî açıdan incelenmesi ne kadar önemli ise onun, tasavvufî açıdan incelenmesi de bir o kadar önemlidir. Çünkü felsefe ve kelâm, Gazâlî'nin bir zaman ilgilenip sonra terk ettiği ilim dalları iken tasavvuf, ona, sâhip olduğu bütün makâm ve mevkiyi terk ettirip onu, yeni bir hayat tarzına sürükleyen ilim dalıdır. O halde felsefî ve kelâmî yönü, derinlemesine incelenen Gazâlî, tasavvufî yönüyle de ihmal edilmemelidir. Birçok hatâ ve kusur ile ortaya konan bu çalışma, söz konusu eksikliği kapatmak için atılmış küçük bir adımdır. Çalışmanın, bu konuda yapılacak diğer çalışmalara vesile olması en büyük temennimizdir.

Gazâlî Bağdat'ı terk ettikten sonra on sene boyunca uzlet hayâtı yaşadı.[44] Bu uzlet hayâtı netîcesinde o, sûfîlerin hayat tarzının, en güzel hayat tarzı, onların yollarının en doğru yol ve onların ahlâkının, en temiz ahlâk olduğunu tecrübe etti. Ona göre sûfîlerin hayat tarzındaki güzellik, o derecedir ki şayet akıllı kimselerin aklı, hikmet sahiplerinin hikmeti ve şerîatın esrârına vâkıf olan âlimlerin ilmi bir araya toplanmış olsa sûfîlere âit olan güzel hayat tarzını ve ahlâkî yapıyı değiştirip onun yerine daha güzel bir hayat tarzı ve ahlâkî yapı ortaya koyamazlar. Gazâlî'ye göre bunun böyle olması, sûfîlerin zâhirlerine ve bâtınlarına taalluk eden her türlü harekât ve sekenâtın, nübüvvet kandilinden iktibâs edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Nübüvvet kandilinin nûru öyle bir nûrdur ki yeryüzünde o nûrun ötesinde kendisiyle aydınlanacak başka bir nûr yoktur.[45]

Hulasa olarak diyebiliriz ki Gazâlî, Bağdat Nizamiye Medresesi'nde müderris iken başlayan ve altı ay devâm eden mânevî buhranları neticesinde medrese hayatını terk edip uzlet hayatına, dolayısıyla tasavvuf hayatına yönelmiştir. Bu yöneliş, takdîr edileceği üzere bir anda gerçekleşmemiştir. Zira Gazâlî, çok az kimselerin elde edebileceği makam ve mevkiye sahip iken hiçbir hârici baskı olmaksızın sadece mânevî huzura kavuşma düşüncesiyle sahip olduğu makam ve mevkiyi elinin tersiyle itip gönül huzuru ile âhireti dünyâya, uzleti cemiyete tercih etmişti. Bu andan itibaren Gazâlî'nin tasavvuf hayatına fiilen yöneldiğini rahatlıkla

yolunu seçmiş olması onun en dikkat çeken yönünü teşkil eder. Hakîkî saâdeti elde etme adına ortaya konan bu tercîh, az sayıda insanın başarabileceği en ilginç tercihlerden biridir. (Karadaş, *Gazâlî'nin Düşünce Ekseni,* 327-343.) Bu ilginçlik sebebiyledir ki bazıları, Gazâlî'nin inzivâya çekilişini yadırgamışlar ve onu samimiyetsizlikle, hattâ yalancılıkla suçlamışlardır. Ancak bu suçlamaların hiçbir ilmi dayanağı bulunmamaktadır. Bu yüzden ona yönelttikleri samimiyetsizliği bizzat kendileri ortaya koymaktadırlar. Şöyle ki onlar, Gazâlî'nin inzivaya çekilişini şöhret elde etme gâyesiyle yaptığını iddiâ etmişlerdir. Hâlbuki Gazâlî, inzivaya çekilirken zaten ciddi mânâda şöhrete sâhip bir âlim idi. Bu yüzden onun inzivâ ile gâyesi şöhret elde etmek değil, aksine şöhreti terk etmek olmuştur. (Geniş değerlendirme için bk. Çubukçu, *Gazâlî ve Şüphecilik*, 87-88.)

[44] Gazâlî'nin uzlet hayâtının hangi memlektette kaç yıl olduğu konusunda kesin bilgiler bulunmamaktadır. Nitekim bu konuda bilgi veren tarih ve tabakat kitaplarında farklı malumatlar verilmektedir. (Detaylı bilgi için bk. Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/492.)

[45] Gazâlî, *el-Münkız*, 99.

söyleyebiliriz. Ancak bu yöneliş, onun tasavvufî kimliğinin tam mânasıyla teşekkül etmesi için yeterli değildi. Bu yüzden o, on yıllık uzlet ve halvet hayatında türlü mücâhedelerle nefisini tezkiye edip kalbini tasfiye etmeye gayret etti. Bu gayretler netîcesinde Gazâlî, *İhyâ-ü ulûmi'd-dîn* başta olmak üzere birçok eseri yazmaya muvaffak oldu.[46]

İşte buradan itibaren biz de söz konusu eserleri vâsıtasıyla Gazâlî'nin nefsin ıslahı ve tekâmülü konusundaki görüşlerini anlatmaya çalışacağız.

[46] Gazâlî'nin tasavvufa yönelmesi, her ne kadar medrese hayatını terk etmesine sebep olsa da, bu yöneliş, onun tasavvufî ilim dışındaki ilimlerle tamâmen alâkasını kestiği anlamına gelmez. Zîrâ o, inzivâ hayâtında iken de kitap telif etmekle meşgûl oldu. Her ne kadar Gazâlî'nin bu dönemde telif ettiği eserler, tasavvufî nitelik taşıyan eserler olsa da incelendiğinde görülür ki bu eserler, sâdece tasavvufî meseleleri konu edinmemektedir. Özellikle bu dönemde kaleme alına *İhyâü ulûmi'd-dîn* başlı başına bir fıkıh kitabı olarak değerlendirilecek kadar fıkhî bilgilerle doludur. Binâenaleyh Gazâlî'nin inzivâ hayâtını, onun ilimden uzaklaşma evresi olarak değil, ilimleri, tasavvufî bakış açısıyla yeniden değerlendirmesi şeklinde kabûl edebiliriz. (Karadaş, *Gazzâlî*, 49-50; Ahmed Hilmi Hocazâde, *İmâm-ı Gazâlî,* (İstanbul: 1322/1904), 10.)

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAM GAZÂLİ'DE NEFİS TEZKİYESİ

İMAM GAZÂLİ'DE NEFİS TEZKİYESİ

I. Nefs'in Lügavî ve Istılahî Mânâları

Arapça "ne-fe-se" kökünden türeyen *nefs* kelimesi, lügatte rûh, kan, ceset, göz, bir şeyin kendisi/aynısı,[1] cân, zât,[2] "hayat, hayâtın ilkesi, nefes, insan, kişi, hevâ ü heves, beden ve bedenden kaynaklanan süflî arzular"[3] gibi anlamlarda kullanılır. Terim olarak ise *nefs*, "hayat, sevgi, hareket ve irâde kuvvetlerini taşıyan gözle görülmeyen buharımsı bir cevher" anlamına gelir.[4]

"Nefis" kelimesin tasavvuf ıstılâhındaki anlamı, yukarıdaki anlamlardan kısmen de olsa farklıdır. Bazıları nefsi, kulun (kötü) sıfatları, kınanmış ahlâk ve fiilleri, kötü ahlâkların mahalli olmak üzere insan vücûduna konmuş latîf cisim olarak târif etmişlerdir.[5] Ancak tasavvufta, "nefis" denince genel olarak bütün şer ve günahların kaynağı, "kötü huy ve süflî arzuların tamâmı" olarak kabûl edilen çokça kötülüğü emreden *nefs-i emmâre*[6] akla gelir. *"Sana, güzellikten her ne nâsib olursa (bil ki) Allâh'tandır ve sana, kötülükten her ne isâbet ederse (bil ki) kendi nefsindendir"*[7] âyet-i kerîmesi ve *"Allahım! Nefislerimizin şerrinden sana sığınıyoruz"*[8] hadîs-i şerîfi, tasavvuf ehline göre nefs-i emmâreye işâret etmektedir. Bu vasıflara hâiz olan nefs-i emmâre, bütün şerlerin

1 İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhâh Tâcü'l-lüğâ ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-İzzî, ts.), 3/984; Heyet, *el-Mu'cemu'l-vasît*, ed. İbrahim Medkûr, (Kahire: Mektebetü'ş-Şurûki'd-Devliyye, 1425/2004), 940; Tâhir Ahmed ez-Zâvî, *Muhtâru'l-kâmûs,* (Libya: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, ts.), 613-614.

2 Râğıb el-İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân,* thk. Safvân Adnân Dâvûdî, (Beyrut: ed-Dâruş-Şâmiyye, 1997), 818.

3 Süleyman Uludağ, "Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/529.

4 Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Meraşlî, (Beyrut: 1424/2003), 334; Abdürrezzâk el-Kâşânî, *Mu'cemü ıstılâhâti's-sûfiyye*, thk. Abdülâl Şâhin, (Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1992), 115.

5 Abdülkerim b. Havâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye fî ilmi't-tasavvuf,* thk. Hânî el-Hâc, (Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfîkıyye, ts.) 160; Şehâbüddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed es-Sühreverdî, *Âvârifü'l-maârif,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 264.

6 Yûsuf, 12/53.

7 en-Nisâ 4/79.

8 Dârimî, "Nikâh", 20; İbn Mâce, "Nikâh", 19; Nesâî, "Cum'a", 24.

kaynağı ve şeytânın işbirlikçisidir.[9] Kişinin en büyük düşmanı olması sebebiyle kendisiyle mücâdele edilip ezilmesi ve mücâhede kılıcıyla katledilmesi gereken nefis, işte bu mânadaki nefistir.[10] İlk dönem âbid ve zâhidler, mânevî ilerleyişilerinde şeytanı ve nefsi, önlerindeki en büyük engel olarak görmüşler, bu yüzden zühdü merkeze alan hayat tarzlarında dâimî olarak nefse muhâlefet etmeyi şiâr edinmişlerdir. Onlara göre hayra ve kurtuluşa ermenin yolu, nefsi yenmektekten geçmektedir. Nefsi alt etmek, son derece zor bir iştir. Bu yüzden nefisle yapılan mücâdele *cihâd-ı ekber/en büyük cihat* sayılmıştır.[11] Bazıları rûhu, hayâtın devam etmesini sağlayan güzel bir esintiye, nefsi ise hareketlerin ve şehevî arzuların meydâna gelmesine sebep olan sıcak bir rüzgâra benzetmişlerdir.[12]

İmam Gazâlî, *nefs* kavramının birçok mânada kullanıldığını ancak bu mânâlardan iki tanesinin, nefis terbiyesi ile doğrudan alakalı olduğunu söyler. Genellikle sûfîlerin kullanmış olduğu birinci mânâya göre nefs, insandaki gazab/öfke ve şehvet/arzu kuvvetlerini kendinde toplayan kuvvettir. Genel olarak tasavvuf ehli de *nefis* kavramını, "insandaki kınanmış sıfatları kendinde toplayan asıl/kuvvet" şeklinde târif etmektedirler. Bu vasıftaki nefse gâlip gelebilmek için onunla mücâhede etmek ve şehvetlerini kırmak gerekmektedir. "*Senin en büyük düşmanın, iki kaşın arasındaki nefsindir."*[13] hadîs-i şerîfi, bu mânadaki nefse işâret etmektedir. İkinci mânâya göre nefis, insanın hakîkati ve zâtıdır. Bu mânâyı ifâde eden nefis, içinde bulunan hâlin farklılığına göre farklı sıfatlarla vasıflanır ve farklı isimler alır.[14]

İmam Gazâlî'ye göre *nefs-i emmâre* ile kastedilen şey, nefis ile ilgili yukarıda ifâde edilen birinci mânâdır ve bu haldeki nefis, son derece kınanmış bir varlıktır. İnsânın zâtı ve hakîkatı mânasında

---

9 Uludağ, "Nefis", 32/529.

10 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005), 274.

11 Uludağ, "Nefis", 32/529.

12 Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Buhârî el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf,* thk. Arthur John Arberry, (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1415/1994), 41.

13 İsmail b. Muhammed el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs amme'ştehara mine'l-ahâdîsi alâ elsineti'n-nâs*, (Dımaşk: Mektebetü İlmi'l-Hadîs, 1422/2001), 1/168.

14 Gazâlî*, İhyâ,* 3/509-510; Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, (*Mecmûatü resâili'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013), 60-61.

kullanılan nefis ise Allah Teâlâ'yı ve diğer birtakım mâlumatları bilmesi dolayısıyla övülen bir varlıktır.[15]

İmam Gazâlî, "Âdemoğlunun nefsi, âlemin bir muhtasarı olup âlemde bulunan her şeyin bir eseri onda bulunur. Bu îtibarla kemikler dağlar gibi, eti toprak gibi, saçı otlar gibi, başı gökyüzü gibi, hisleri ise yıldızlar gibidir." der. Ona göre âlemin muhtasarı mesâbesindeki âdemoğlunun bâtınında, kendisine, dâimî sûrette hizmet eden birtakım sanatkârlar bulunmaktadır. Şöyle ki midedeki kuvvet aşçı gibi, ciğerdeki kuvvet ekmekçi gibi, bağırsaklardaki kuvvet kassâr/öğütücü ve çırpıcı gibi, sütü beyazlatıp kanı kırmızılaştıran kuvvet ise boyacı gibidir. Ne var ki insan, istirâhat etmeksizin kendisine hizmet eden bu sanatkârlardan habersiz ve onlar sebebiyle kendisine verilen nimetlere karşı teşekkürden âcizdir.[16]

Gazâlî, insan bünyesine yerleştirilmiş olan bu sanatkârları tanımayı, en büyük ilim olarak görür. Ona göre nefsi ve Allâh'ın onda yaratmış olduğu hârikülâde sanatları tanımak, ilâhî sıfatlardan üç hususu bilmeye bağlıdır:

Bu üç hususdan birincisi, insanı yaratan Allah Teâlâ'nın, onda kemâl sıfatını yaratmaya da kâdir olduğu hususudur. Şöyle ki âlemde, bayağı bir sudan[17] meydâna gelen insanın yaratılışından ve onun acâib bir sûrete büründürülmesinden[18] daha acâib bir iş yoktur. Yaratılışı ve sûrete büründürülüşü bu kadar acâib olan insanın öldükten sonra tekrâr diriltilmesi, Allah Teâlâ için daha da kolay bir iştir. Zira bir şeyin tekrâr meydâna getirilmesi, o şeyin, hiç yokken ilk olarak yaratılmasından daha kolaydır.

İkinci husus, Allah Teâlâ'nın ilminin her şeyi ihâta ettiği hususudur. Çünkü bu kadar acâib ve garâib hâdiselerin meydâna gelmesi, ancak kemâl derecedeki bir ilim ile mümkün olabilir.

---

15 Gazâlî, *İhyâ*, 3/510.

16 Gazâlî, *Kimyâü's-saâde*, 140-141; Gazâlî, *Mîzânü'l-amel,* thk. Süleyman Dünyâ, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1964), 199.

17 el-Mürselât, 77/20; es-Secde 32/8.

18 el-İnsân, 76/2.

Üçüncü husus, Allah Teâlâ'nın lütfunun, rahmetinin ve yardımının bütün eşyâ ile alâkalı olduğu hususudur. Bu hakîkatten dolayıdır ki bütün bitkiler, hayvanlar ve madenler, kudret-i ilâhî kapsamında bulunmakta ve bütün bu mahlûkât, sûret ve renk bakımından bir güzellik arz etmektedir.[19]

İmam Gazâlî *"Onu tamamlayıp içine de rûhumdan üfürdüğüm zaman derhal ona secdeye kapanın!"*[20] âyet-i kerîmesinden hareketle Allâh-ü Teâlâ'nın, nefsin durumunu ciddiye aldığını, tahsîs ve ikrâm için insan nefsini, kendi nefsine nisbet ettiğini söyler. Ona göre bu âyet-i kerîme, insanın, beden gözüyle (basar) idrâk edilen bir "cisim"den ve duyuların ötesinde akıl ve basîretle idrâk edilen bir "nefis"ten yaratılmış olduğuna dikkat çekmektedir. Hak Teâlâ, insanın cesedini toprağa, rûhunu ise kendi nefsine izâfe etmiştir.[21]

Gazâlî'ye göre yukarıda zikredilen âyet-i kerîmede geçen *rûh* ile murâd edilen şey, bizim *nefs* diye tâbir ettiğimiz şeydir. Bu âyet-i kerîmede, insan rûhunun/nefsinin ilâhî emirlerden bir emir olduğuna ve onun arazî/maddî ve hissî olan cisimlerden daha şerefli ve üstün olduğuna dâir basîret ehline tenbîh vardır. *"Sana ruhtan suâl ederler. De ki: 'Rûh, Rabbimin emrindendir. Size ise ilimden, ancak az bir şey verilmiştir.'"*[22] âyet-i kerîmesi, işte bu hususa işâret etmektedir.[23]

İmam Gazâlî, âdemoğlunun nefsinin, her konuda Hak Teâlâ'nın hizâsında bulunan "ayna" olmaya müsâit bir şekilde yaratıldığını söyler. Ona göre bilfiil ve bilkuvve insanoğlunda mevcût olan bu kâbiliyet, insanoğlu dışındaki diğer canlılar için söz konusu değildir. Ancak bir aynanın, sûreti yansıtabilmesi için cilâlı ve parlak olması, üzerinde bulunmaması gereken pisliklerden arınmış olması ve görüntüsünü yansıtacağı nesnesin tam karşısında bulunması gerekir. O halde insanın, Allâh'a lâyık bir ayna

---

19 Gazâlî, *Kimyâü's-saâde*, 141.
20 Sâd 38/72.
21 Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, 199.
22 el-İsrâ 17/85.
23 Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, 199.

olabilmesi için de nefsindeki kötü ahlâk ve sıfatları temizlemesi gerekmektedir.[24]

Gazâlî *"Onlara, ufuklardaki ve kendi nefislerindeki âyetlerimizi göstereceğiz; tâ ki onun (Kuran'ın) hak olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması, yetmez mi?"*[25] âyet-i kerîmesi ve *"Her kim, nefsini tanımışsa Rabbini tanımıştır."*[26] hadîs-i şerîfinden hareketle nefsi tanımanın, Allah Teâlâ'yı tanımanın (mârifetullâh) anahtarı olduğunu söyler. Ona göre kişiye kendi nefsinden daha yakın hiçbir şey yoktur. Binâenaleyh kendisine bu kadar yakın olan nefsini tanımayan kimsenin, Rabb'ini tanıması aslâ mümkün değildir. Nefsin tanınması ise kişinin bâtınında, yani iç âleminde bulunan şeyleri tanımasından geçmektedir. Yoksa kişinin el, ayak, baş ve cüssesinden meydana gelen zâhirî bedenini tanıması, nefsini tanıdığı anlamına gelmez. Kişinin öfkelendiği zaman düşmanlık talep etmesi, şehvetin galebe çalması durumunda nikâh talep etmesi, acıktığı zaman yemek talep etmesi, susadığı zaman su içmeyi talep etmesi gibi hususların bilinmesi de nefsi tanmak için yeterli olmaz. Zira bu hususları, hayvanlar da bilir. Öyleyse kişinin nefsini hakkıyla tanıması için kendisinin kim olduğunu, bu dünyâya nereden geldiğini, niçin yaratıldığını, saâdetine ve şakâvetine nelerin sebep olduğunu bilmesi gerekmektedir.[27]

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, kişinin nefsini tanıyabilmesi için öncelikle bâtınındaki sıfatları tanıması gerektiğini söyler. Ona göre insan, bâtınında hayvanların, canavarların ve meleklerin sıfatlarını kendisinde toplayan bir varlıktır. Rûh, insanın hakîkatinin cevheridir; rûhun dışındakiler ise insana yabancıdır ve ondan soyutlanmıştır. Ona göre kendisini, meleklerin cevherinden sayan kişi, aslını tanımaya gayret etmelidir. Çünkü nefsi, şehvetin ve öfkenin kelepçesinden kurtarmak, huzûr-i ilâhîye giden yolu

---

24 Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, 218-219.

25 Fussılet, 41/53.

26 Bu sözün Yahyâ b. Muâz er-Râzı'ye (ö. 258/871) veya Ebû Saîd el-Harrâz'a (ö. 277/890 [?]) âit olduğu söylenir. Bununla beraber Şâfiî fakîh Maverdî'nin (ö. 450/1058) *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn* adlı eserinde Hz. Âişe'nin (r.a.), Rasûlüllâh'a (s.a.v.) "İnsan Rabb'ini ne zaman tanır?" diye sorduğu, onun (s.a.v.) da "Kendini bildiği zaman" diye cevap verdiği rivâyeti bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis,* (Konya: Yediveren Yayınları, 2001), 326.

27 Gazâlî, *Kimyâü's-saâde*, 124.

tanımak, celâl-i ilâhîyi ve cemâl-i ilâhîyi müşâhede nimetine nâil olmak, ancak bu sâyede mümkündür. Gazâlî'ye göre insanda toplanmış olan farklı vasıflardaki sıfatların tamâmı, insanın emrine âmâde kılınmış birer esir konumundadır. O halde insan, zâtında toplanan bu sıfatları, (mânevî) sefer için emrine âmâde kılmalı; bu sıfatlardan kimini, saâdete ulaşmak için binek, kimini ise saâdeti avlamak için silâh yapmalıdır. Eğer kişi maksadına erişmiş ise ayaklarının altındaki bineğine iyice sahip çıkmalı ve saâdetinin mekânına sağ sâlim varabilmelidir. Bu mekân, hâs kulların karar kıldığı huzûr-i ilâhî ve avâm kulların karar kıldığı cennetin makamlarıdır. Kişinin, nefsini az da olsa tanıyabilmesi için bu mânâları bilmeye ihtiyacı vardır. Aksi takdirde Hak Teâlâ, o kişiye perdelenir ve onun nasîbi (öze nispeten) kabuktan ibâret kalır.[28]

[28] Gazâlî*, Kimyâü's-saâde*, 124-125; a.mlf.*, İhyâ,* 3/520.

İmam Gazâlî, bu alçak dünyâda hasta olan nefislerin, ilim tahsili konusunda farklılık arz ettiklerini söyler. Ona göre hasta nefislerin bazısı, bulunduğu menzilin hastalığından az bir şekilde etkilenen ve yüzden hatırlarına ince bir unutkanlık bulutu çöken nefislerdir. Bu tür nefsin sahipleri, ilim öğrenmekle meşgûl olup aslî sıhhati talep ederler. Bunun neticesinde az bir tedâvi ile onların hastalığı kaybolur ve az bir tezekkür/hatırlama ile unutkanlık bulutları dağılır gider. Onlardan bazıları, ömürleri boyunca ilim tahsili ve tashîhi ile meşgûl olmalarına rağmen mîzaçlarının fesâda uğramasından dolayı hiçbir şey anlayamazlar. "Çünkü mizaç bozulduğu zaman tedâviyi kabûl etmez. Bazıları ise hatırlayıp unutur. Onlar, riyâzat yapıp nefislerini horlarlar ve bu sayede az bir nûr ve zayıf bir aydınlık yakalayabilirler. [65]

Gazâlî'ye göre ilim tahsili konusunda nefislerin farklılık arz etmesi, onların kuvvet ve zaaflarına göre dünyâya yönelip ona dalmalarındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Bu farklılık, hastalanan sağlıklı kişi ile sağlığına kavuşan hasta kişi arasındaki farklılık gibidir. Gazâlî'ye göre dünyâya olan bağlılık, ilim tahsil etmeye kalkışan kimsenin elini kolunu bağlayan bir düğümdür. Kişi, bu düğümlerden kendini kurtardığı zaman nefsi, ilm-i ledünnînin mevcudiyeti ile istikrâra kavuşur; kendisinin, fıtratın evvelinde iken âlim, yaratılışın başlangıcında iken temiz olduğunu bilir ve ilimden mahrum olup cahilleşmesinin sebebinin, bu kesif cesedin, (birtakım maddî ve mânevî hastalıklara) müptelâ olmasından kaynaklandığını idrak eder.[66]

Gazâlî'ye göre ilim, tasavvuf dilinde nefsin ibâdeti, şerîat dilinde ise kalbin ibâdetidir. Bu îtibarla ilmin sahih olması, ancak kalbin, kötü ahlaklardan ve kirli sıfatlardan temizlenmesi sâyesinde gerçekleşir. Gazâlî bu görüşünü *"Dîn temizlik üzerine binâ edilmiştir."*[67] hadîs-i şerifi ile destekleyerek buradaki temizliğin, hem bâtınî temizliği hem de zâhirî temizliği ifâde ettiğini söyler. Ona göre *"Şüphesiz müşrikler pistirler."*[68] âyet-i kerîmesi, temizliğin ve pisliğin sadece zâhiri mânâya hasredilemeyeceğine

---

[65] Gazâlî, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, 72.
[66] Gazâlî, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, 72.
[67] Celâleddin Abdurrahmân b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *Camiu's-Sağîr fî ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr,* (Mısır: Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1358/1939), 1/133.
[68] et-Tevbe 9/28.

işâret etmektedir. *"İçinde köpek olan eve melekler girmez."*[69] buyrulması da bu yüzdendir. Gazâlî, bu hadîs-i şerîfi, "Kalp, meleklerin menzili, onların nazarlarının mahalli ve eserlerinin isâbet ettiği yerdir. Düşük/bayağı sıfatlar ise engelleyici köpeklerdir." şeklinde yorumlar. Bu sebeptendir ki kötü ahlâklı kimselerin dillerinin söylediği şeyleri, kalpleri tasdîk etmez; dilleri başka bir şey söyler, kalpleri başka şeyler düşünür. Gazâlî'ye göre bütün bu tutarsızlığın sebebi, kalplerinde bulunan kötü ahlâk sebebiyle hakîki ilim nurunun, onlara sirâyet edememesidir. Şayet hakîki ilim nûru, onların kalplerine girmiş olsa onların ahlakları derhal güzelleşir. Ahlâkı güzelleşen kişi ise en azından günahların, ebedî hayatı helâk eden birer zehir; günahların menşeinin ise kötü ahlâk olduğunu anlar hâle gelir.[70]

İmam Gazâlî'ye göre ilim tahsil eden kişinin maksadı, riyâset ve mal elde etmek, câhillere karşı övünmek ve âlimlere gösteriş yapmak değil, öğrendiği her ilim ile bu dünyâda nefsinin kemâlini ve fazîletini artırıp âhirette, Allah Teâlâ'ya yakınlığı elde etmek olmalıdır. Nitekim Rasûlüllâh (s.a.v.) *"Kim bir ilmi, kendisiyle câhillere karşı övünmek ve âlimlere gösteriş yapmak için öğrenirse cehenneme girer."*[71] buyurmuştur.[72] Ancak yine de riyâset talebi ve âlimlere övünmek maksadıyla ilim tahsil etmeye kalkışan kişi, engellenmemelidir. Çünkü böyle bir maksatla ilim tahsil etmek, ilimle hiç meşgûl olmamaktan daha hayırlı bir davranıştır. Olur ki bu maksattaki kişi, öğrenmiş olduğu ilim sâyesinde belki âhirete karşı uyanık olup maksadını değiştirebilir. Bununla beraber sadece dünyevî maksatlarla ilim talep eden kişi aldanmıştır. Bu hakikate işâreten ulemâ şöyle demiştir: "İlmi, Allâh'tan başka şeyler için tahsil ettik de ilim, ancak Allâh için olmasından dolayı (bizden) yüz çevirdi."[73]

Yukarıda da ifâde edildiği üzere İmam Gazâlî, insanların Allâh rızâsı için ilim öğrenmeye rağbet etmemeleri durumunda, riyâsete

---

69 Buhârî, "Libâs", 88, "Bedü'l-Halk",7; Müslim, "Libâs", 83, 87.

70 Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, 342-343.

71 *"Ne âlimlere karşı iftihar edip övünmek için ne câhillerle münâkaşa etmek ve ne de meclislerin seçkin köşelerinde yer almak için ilim talep edin. Bu yasağa rağmen kim böyle yaparsa ateşe (müstahaktır), ateşe (müstahaktır)."* (İbn Mâce, "Mukaddime", 23.)

72 Gazâlî*, Mîzânü'l-amel*, 361.

73 Gazâlî*, Mîzânü'l-amel*, 365.

olan tamahları sebebiyle onları, kendisiyle riyâset elde edilen ilme davet etmek gerektiğini savunur. Çünkü riyâseti elde ettikten sonra onların tedrîcen Hakk'ı talep etmeye başlamaları mümkündür. Ona göre fıkhî konularda münâzara yapmaya ruhsat verilmesi de bu yüzdendir. Çünkü fıkhî münâzara, önce övünme talebiyle gerçekleşir ancak daha sonra âhirete yönelik olarak yapılmaya başlar ve münâzara yapan kişiler önceki maksatlarının bozukluğunu anlayarak bozuk maksatlarından dönüp daha sağlam bir usûle yönelmeye başlarlar.[74]

Gazâlî, ilim çeşitlerinden en şereflisinin Allah Teâlâ, O'nun sıfatları ve fiilleri ile alâkalı olan ilim olduğunu söyler. Ona göre insanın kemâle ermesi, bu ilim sâyesinde gerçekleşir. İnsânın saâdete ermesi, celâl ve kemâl sıfatlarının sahibi olan Hazreti Allâh'a olan komşuluğu elde etmesi de onun, bu ilimde kemâle ermesine bağlıdır. Beden, nefsin bineği; nefis/kalp ise ilmin mahallidir. Allâh'ı, O'nun sıfatlarını ve fiillerini tanımaya yönelik olan ilim, insanoğlunun maksadı ve yaratılış gâyesidir. Binâenaleyh insanın, diğer mahlûkâta göre daha şerefli olması ve şerefini muhâfaza etmesi, yaratılış gâyesi olan bu ilim ile meşgûl olmasına bağlıdır. Savaş esnâsındaki çevikliği ve sûretinin güzelliği gibi hususlarda, merkep üzerine üstünlüğe sahip olan bir atın, bu özelliklerini kaybettikten sonra üstünlüğünü de kaybedip merkepten farkı kalmayacağı gibi insanın da üstünlük sebebi olan ilim sıfatını kaybettikten sonra diğer mahlûkâttan hiçbir farkı kalmaz. Çünkü insanı attan, merkepten ve diğer hayvanlardan ayıran en önemli hususiyet, onun, âlemlerin Rabbinin yakınında bulunan meleklerin sıfatlarından biri olan "mârifet" sıfatına sahip olmasıdır. O halde insan, ancak bütün organlarını ve kuvvetlerini ilim ve amele yardımcı olacak şekilde kullanması halinde meleklere benzemiş olur. Bu durumda ona, tıpkı Hz. Yûsuf'a (a.s.) dendiği gibi[75] *rabbânî melek* demek daha uygun olur. Eğer insan, bütün gayretini bedenî lezzetlere, yani nefsânî arzulara uymaya sarf eder, hayvanlar gibi yer içerse en şerefli makam olan "insanlık" makâmından "hayvanlık" derecesine düşer. Sahip olduğu sıfatlara göre farklı hayvanlara

[74] Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, 365.
[75] Yûsuf, 12/31.

benzer, kimisi akılsız sığırlara, kimisi obur hınzıra, kimisi saldırgan köpeğe, kimisi de bir başka hayvana benzer.[76]

2. Nefis Muhâsebesi

Günümüz ifâdesiyle "otokontrol" denen, kişinin kendi kendisini muhâsebe etmesi/hesâba çekmesi veya "özeleştiri" denen kişinin kendi hatâ ve eksikliklerini kabullenip îtiraf etmesi, hangi alanda olursa olsun başarının en temel şartlarından biridir. Bundan dolayıdır ki resmî ya da hususî hemen her müessese, ihtiyacı kadar muhâsebeci istihdam etmekte; muhâsebecinin verdiği raporlara göre kendilerine yön çizmektedirler. Binâenaleyh maddî işlerdeki muvaffakiyet için lâzım olan muhâsebe, mânevî işlerdeki muvaffâkiyet için elzemdir. Nitekim bir hadîs-i şerîfte en akıllı insanın, nefsini hesâba çekip âhiret için çalışan kimse olduğu bildirilmiştir.[77] Bu hakîkate binâen denilebilir ki nefsin ıslahı ve tezkiyesi için lâzım olan nefis muhâsebesi, genel olarak İslamî terbiye usûlünün, özel olarak da tasavvufî terbiye usûlünün en önemli şartlarındandır. Zira nefis, kendi kendisini muhâsebe ederek hatâlarının farkına varmadıktan sonra cibilliyeti gereği başkalarının îkazlarına ya hiç kulak asmaz ya da o uyarıları gereği gibi dikkate almaz. Bu yüzden önemli olan, nefsin kendisini muhâsebeye tâbi tutup hatâlarını ve eksikliklerini kabullenmesidir.

İsmi, nefis muhâsebesi ile özdeşleşen Hâris el-Muhâsibî'ye (ö. 243/857) göre muhâsebe, kişinin, Allah Teâlâ'nın hoşnut olmadığı şeyleri, hoşnut olduğu şeylerden ayırt etmek sûretiyle (söz ve davranışlarını) dikkatlice inceleyip (hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğunu) tespit etmesi demektir. Bu yöndeki muhâsebenin iki yolu vardır: Birincisi, herhangi bir amele başlamadan önce o amel hakkında muhâsebe yapmak sûretiyle olur, ikincisi ise işlenen bir amelin ardından o ameli muhâsebe etmek sûretiyle olur.[78]

Ebü'l-Hasen el-Harakânî'nin (ö. 425/1033) müritlerinden, şair mutasavvıflardan ve meşhûr hadîs hafızlarından olan Abdullah el-

---

[76] Gazâlî, *İhyâ,* 3/519-520.

[77] Tirmizî, "Kıyâme", 25. (Ayrıca bk. İbni Mâce, "Zühd", 31.)

[78] Ebû Abdullah Haris b. Esed el-Muhâsibî, *er-Riâye li-hukûkillâh,* thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 45.

Ensârî Herevî (ö. 481/1089),[79] muhâsebenin üç rüknü olduğunu söyler. Birinci rükün kişinin, Allâh'ın verdiği nimetlerle kendi günahlarını kıyâs etmesi; ikinci rükün kişinin, Allâh için yapmak zorunda olduğu kulluk ve itâatlara sarılıp günahlardan sakınmak gibi vazifelerle lehine ve aleyhine olan şeyleri birbirinden ayırmaya çalışması; üçüncü rükün ise kişinin, râzı olduğu/beğendiği her tâatin, kendi aleyhine olduğunu ve kardeşini ayıpladığı her günahın da kendi başına geleceğini bilmesidir.[80]

İmam Gazâlî, *"Ey iman edenler! Allâh'tan sakının ve her nefis yarın için ne hazırladığına baksın."*[81] âyet-i kerîmesinden hareketle nefis muhâsebesinin, bizzat Allâh Teâlâ'nın emri olduğunu söyler. Ona göre söz konusu âyet-i kerîme, geçmiş amellerin muhâsebesini yapmak gerektiğine işâret etmektedir ki bu da bir tür nefis muhâsebesidir. Hz. Ömer'in (r.a), "Hesaba çekilmeden önce nefislerinizi hesâba çekiniz, tartılmadan önce onları tartınız." sözü de nefis muhâsebesinin gerekliliğine dikkat çekmektedir.[82]

İmam Gazâlî, hesap gününden bahseden bütün âyet-i kerîmelerin[83] aynı zamanda nefis muhâsebesinin gerekliliğine de işâret ettiğini vurgular. Ona göre basîret ehli kulların tamâmı, bu âyet-i kerîmelerden, Allah Teâlâ'nın kendilerini gözetlemekte olduğunu düşünerek çok büyük bir tehlike içerisinde olduklarını fark etmişler ve bu tehlikelerden kurtulmak için dünyâda iken nefis muhâsebesinin mutlaka yapılması gerektiğinde karar vermişlerdir. Bu yüzden "Kim ki hesâba çekilmeden önce nefsini hesâba çekmiş ise kıyâmet gününde hesâbı hafif, sorguya çekildiğinde cevabı hâzır, dönüş yeri ve sığınağı güzel olmuş demektir. Kim ki nefsini hesâba çekmemiş ise kederleri sürekli olur, kıyâmet arasatında bekleyişleri uzun sürer ve günahları, onu rezilliğe ve öfkeye sürükler." İşte bu

[79] Herevî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Süleyman Uludağ – Tahsin Yazıcı, "Herevî, Hâce Abdullah"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/222-226.

[80] Herevî, Abdullah el-Ensârî, *Menâzilü's-sâirîn,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988), 16.

[81] el-Haşr 59/18.

[82] Gazâlî*, Mükâşefetü'l-kulûb el-mukarrib ilâ Hazreti Allâmi'l-Guyûb*, (*Muhtasar mine'l-Mükâşefeti'l-Kübrâ*), thk. Ebû Abdirrahmân Salâh Muhammed Muhammed Avîza, (b.y.: ts.), 224.

[83] Gazâlî'nin bu konuda verdiği âyet-i kerîmeler şunlardır: el-Enbiyâ 21/47; el-Kehf 18/49; el-Mücâdele 58/6; Zilzâl 99/6, 7; el-Bakara 2/230, 281; Âl-i İmrân 3/30.

gerçeklerin farkına varan basîret ehli zâtlar, hesap gününde kendilerini kurtaracak olan şeyin, sadece Allah Teâlâ için yapılan ibâdetler olduğunu idrâk etmişlerdir.[84]

Gazâlî, kıyâmetin ve hesap gününün dehşetinden kurtulmak için nefis muhâsebesinin lüzûmuna kâil olan basîret ehlinin, "*Ey îman edenler! Sabrediniz; (düşmanlarınıza karşı) sabır yarışında bulununuz ve (cihat için) nöbet bekleyiniz (birbirinizle irtibatlı halde bulununuz.)…*"[85] âyet-i kerîmesinin emrine imtisâlen müşârata, mürâkebe, muhâsebe, mü'âkabe, mücâhede ve mü'âtebe olmak üzere altı tane bağ ile nefislerini zabt u rabt altına aldıklarını söyler.[86] O halde diyebiliriz ki sıhhatli bir nefis muhâsebesi için bu altı aşamanın takip edilmesi gerekmektedir. Nefse karşı tatbîk edilen bu altı terbiye usûlü, bir anlamda nefis düşmanına karşı altı noktada murabıtlık/nöbetçilik yapıp onu, kontrol altında tutmak demektir. Şimdi bu aşamaları sırasıyla inceleyelim:

Birinci aşama, *müşârata*dır. Müşârata, amelden önce nefse, bazı hususlarda şart koşma demektir. Bu da kişinin, nefsin tebaası ve hizmetçileri mesâbesinde olan yedi tane organına birtakım sorumluluklar yükleyip bu konularda onlara tavsiyelerde bulunması şeklinde yapılır. Bu yedi organ, göz, kulak, dil, karın, tenâsül uzvu, el ve ayaktır.[87]

Gazâlî'ye göre nefis muhâsebesi için yedi âzâya yapılması gereken tavsiyeler, her âzânın işleyebileceği günahlardan kaçınmasına dâir yapılan tavsiyelerdir. O, bu âzâlardan günah işlemeye daha müsâit olmaları bakımından özellikle göz, dil ve mide organlarına yapılması gereken tavsiyeler üzerinde durur. Ona göre nefsin tebaası ve hizmetçileri mesâbesinde olan yedi organ, nefsin, âhireti kazanma maksadıyla yaptığı ticarette ona iştirak etmek zorundadır. Başka bir ifâdeyle nefsin bu ticaretteki başarısı, bu yedi organın kendisine müspet mânada yardımcı olmasına bağlıdır. Çünkü cehennemin yedi kapısı vardır ve bu kapılardan her biri, yedi organ ile işlenen günahlara tahsîs edilmiştir. Kim, hangi organı ile Allah Teâlâ'ya isyânda bulunmuş ise o günaha tahsîs edilen kapıdan

[84] Gazâlî, *İhyâ,* 6/196-197.
[85] Âl-i İmrân 3/200.
[86] Gazâlî, *İhyâ,* 6/197.
[87] Gazâlî, *İhyâ,* 6/200.

cehenneme girecektir. Bu yüzden kişi, sürekli olarak nefsine, hizmetçileri olan organların günahlardan korunması gerektiğini tavsiye etmelidir.[88] Şayet organlar bu tavsiyeye uyacak olursa her organa mukabil, cehennemin yedi kapısından birisi kapanacak ve nihâyet nefis, cehenneme gitmekten kurtulmuş olacaktır.

Şimdi yedi âzâdan, göz, dil ve mide ile ilgili yapılması gereken tavsiyeleri inceleyelim:

Gazâlî'ye göre kişi, göz organına öncelikle nâmahreme bakmamasını, Müslümana küçümseyici bir gözle bakmamasını ve kendisini ilgilendirmeyen fuzîli şeylerden sakınmasını tavsiye etmelidir. Sonra Allah Teâlâ'nın yarattığı acâib varlıklara ibret nazarıyla; hayırlı işlere, Allah Teâlâ'nın kitâbına ve Rasûlünün sünnetine tabi olmak niyetiyle; kitaplara da mütâlaa edip istifade etmek maksadıyla bakmasını tavsiye etmelidir. "Zîrâ Allah Teâlâ, kulunu, tıpkı fuzûli konuşmalardan sorguya çekeceği gibi fuzûli bakışlardan da sorguya çekecektir." Dil organına yapılacak tavsiye, gıybetten, yalandan, nemîmeden/koğuculuktan, kendini temize çıkarmadan, halkı ve yemekleri kötülemeden, düşmanlara karşı bedduâ etmekten ve benzeri dil ile işlenen günahlardan sakınması; zikir, öğüt verme, tâlim ve taallüm yapma, Allâh'ın kullarını, O'nun yoluna irşâd etme gibi hayırlı işler ile meşgûl olması yönünde olmalıdır. Gazâlî'ye göre kişi, "Müminin konuşması zikir, bakışı ibret, susması ise tefekkürdür." düsturu ve "*İnsan hiçbir söz söylemez ki yanında (onu) gözetleyen (bir melek) olmamış olsun!"*[89] âyet-i kerîmesi gereğince diline, gün boyunca sadece zikir için hareket etmesini şart koşmalıdır. Mide organına yapılması gereken tavsiye ise oburluğu terk etmesi, helâl yemekleri azaltması ve şüpheli yemeklerden kaçınması yönünde olmalıdır. Gazâlî'ye göre kişi, midesini, zarûret dışındaki şehevî arzulardan engellemeli, bu tavsiyelere muhâlefet etmesi durumunda sahip olduğu şehevî arzuların fazlasından mahrum etmek sûretiyle nefsini cezalandırmalıdır. Diğer organlara yapılması gereken tavsiyeler ise onları, işleyebilecekleri günahlardan sakındırma ve yapabilecekleri hayırlı işlere teşvik etme yönünde olmalıdır.[90]

[88] Gazâlî, *İhyâ,* 6/200, 221. (Ayrıca bk. a.mlf., *Bidâyetü'l-hidâye*, 59-60.)
[89] Kâf, 50/18.
[90] Gazâlî, *İhyâ,* 6/200.

Gazâlî'ye göre nefis muhâsebesi, her gün yapılması zarûri olan bir iştir. Çünkü nefis, tabîatı gereği, tâatlara karşı serkeş, kulluğa karşı âsi bir tutum içindedir. Bununla beraber nefis, kendisine yapılan öğütlerden ve edeplendirme faaliyetlerinden müspet mânada tesir altında kalır. "*Sen yine de (öğüt verip) hatırlat. Çünkü hatırlatma müminlere fayda verir."*[91] âyet-i kerimesi, bu hususa işâret eder. Bundan dolayıdır ki kişi, her dâim işlemesi gereken dînî vazifeleri yerine getirmesi ve sakınması gereken şeylerden kaçınması yönünde nefsine tavsiyede bulunmalıdır. Eğer kişi, nefsine karşı birtakım şartlar koşmayı âdet hâline getirir, nefsi de kendisine koşulan şartlara riâyet etme konusunda vefâlı olursa bir müddet sonra nefis, pazarlık yapmadan vazîfelerini yapar duruma gelebilir. Şayet nefis, kendisine koşulan şartların bazısını yerine getirip bazılarını ihmâl edecek olursa bu durumda kişi, nefsi ile olan pazarlığına fasıla vermeden devâm etmelidir. Her gün yeni bir hâdisenin ve önemli bir işin vuku bulması kaçınılmaz olduğuna göre nefis ile olan mücâdele ve hesaplaşma da her gün yenilenmelidir.[92]

Hâl böyle olunca nefsini muhâsebe etmek isteyen kişi, tıpkı ortak olarak çalıştırdığı birine mal teslîm eden bir tâcirin, içinde bulundukları meclisi boşaltıp ona birtakım şartlar koştuğu gibi her sabah, sabah namazını edâ ettikten sonra bir saatlik zaman diliminde kalbini bütün duygu ve düşüncelerden boşaltıp nefsine birtakım şartlar koşmalı ve ona şöyle seslenmelidir: "Benim için ömürden başka bir mal yoktur. Ne zaman ki o mal tükenmiş ise sermaye de tükenmiş, ticâret ve kâr talebine karşı ümitsizlik vâki olmuş demektir. Bu yeni günde Allah Teâlâ bana mühlet vermiş, ecelim hakkında (sanki beni) unutmuş ve bugün bana karşı inâm ve ihsanda bulunmuştur. Eğer beni öldürmüş olsaydı kendisinde sâlih amel işlemem için bir günlüğüne beni tekrâr dünyâya göndermesini temennî edecektim. Farzet ki sen öldürülmüş ve sonra geri döndürülmüşsün. O halde bu günü zâyi etmekten sakın ha, sakın! Çünkü nefeslerden her bir nefes, kıymet biçilemeyen bir cevherdir. Ey nefis! Bilmiş ol ki gündüz ve gece yirmi dört saattir."[93]

Gazâlî'ye göre muhâsebe, herhangi bir şeyin fazlalığını veya eksikliğini öğrenmek maksadıyla o şeyin çokluğuna ve miktarına

[91] ez-Zâriyât 51/55.
[92] Gazâlî, *İhyâ,* 6/201.
[93] Gazâlî, *İhyâ,* 6/199.

bakmaktan ibârettir. Bu mânâya göre nefis muhâsebesi, kulun, bir gün içerisinde eksikliğini ve fazlalığını öğrenmek için önünde bulunan hâdiselere, yâni yapması gereken vazîfelere bakması demektir. Bu minvâl üzere nefis muhâsebesi yapanlar "*Akıllı kişi, nefsini hesâba çeken ve ölümden sonrası için amelde bulunandır…"*[94] hadîs-i şerîfi muktezâsınca en akıllı kişilerdir.[95]

Nefis muhâsebesinin ikinci aşaması *mürâkebe*dir. Mürâkebe, amel esnâsında yapılır. Gazâlî'ye göre nefis muhâsebesi yapmak isteyen kişi, yukarıda ifâde edildiği üzere "müşârata" ile nefsine birtakım tavsiyelerde bulunup ona bazı şartlar koştuktan sonra mürâkebeye geçmelidir. Bu mürâkebe, nefsin amele daldığı sırada onun gözetlenmesi ve denetleyici bir göz ile kontrol edilmesi şeklinde yapılmalıdır. Çünkü nefis, başıboş bırakıldığı zaman derhal azgınlaşıp amelini ifsâd edebilen bir mizaca sahiptir.[96]

Gazâlî'ye göre mürâkebe, kulun, Allah Teâlâ'yı görürcesine ibâdet etme/kullukta bulunma bilinci ile hareket etmesi demektir. Bu bilinç, hadîs-i şerîfte *ihsân* olarak târif edilmektedir. Söz konusu hadîs-i şerîfte Cebrâil (a.s.) "*İhsân nedir?"* diye sorunca Rasûlüllâh'a (s.a.v.), *"Allah Teâlâ'ya, sanki O'nu görüyormuşsun gibi kulluk yapmandır…"*[97] şeklinde cevap vermiştir. "*(O insan) Allah Teâlâ'nın (kendisini) gördüğünü bilmiyor mu?"*[98] âyet-i kerîmesi de bu ihsân hâline işâret etmektedir.[99]

Gazâlî, mürâkebeyi iki dereceye ayırır:

Birinci derece, sıddîklar zümresinden olan mukarrebûn makâmındaki zâtların mürâkebesidir ki buna *tâzîm ve iclâl mürâkebesi* denir. Bu derecedeki kişinin kalbi, Allah Teâlâ'nın celâlinin mülâhazasına o derece dalar ve O'nun heybeti altında o derece ezilir ki onda, Allah Teâlâ dışındaki hiçbir varlığa iltifât kalmaz. Bu mürâkebe, her ne kadar kalp ile yapılsa da pâdişah veya çoban mesâbesinde olan kalbin etbâı, sürüleri veya hizmetçileri

[94] Tirmizî, "Kıyâme", 25; İbni Mâce, "Zühd", 31.
[95] Gazâlî, *İhyâ,* 6/201.
[96] Gazâlî, *İhyâ,* 6/202.
[97] Müslim, "Îman", 1, 5. (Ayrıca bk. Buhârî, "Îman", 37; Tirmizî, "Îman", 4.)
[98] Alak, 96/14.
[99] Gazâlî, *İhyâ,* 6/202.

kimsedir."[200] hadîs-i şerîfi de hevâsına tabi olan kimsenin, acizliğinden bahsederken "hevâ" kavramının menfiliğine işaret etmektedir.

"Hevâ" kelimesinin tasavvufî ıstılâhta kullanımı da İslâm'ın temel iki kaynağındaki kullanımı ile aynı istikâmettedir. Bu sebeptendir ki ilk dönemlerden itibaren hemen her zâhid ve sûfî, "hevâ" ile ilgili âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîfleri dikkate alarak hevâyı, kendileri için en büyük tehlike saymış ve bu tehlikenin bertaraf edilmesi için mücâhede ve riyâzet gibi usuller benimsemiştir. Tasavvuf târihinde önemli bir yer işgâl eden Hâris el-Muhâsibî'nin "Sana, düşmanın olan şeytandan ne gelirse hepsi, nefsinin hevâsı aracılığı ile gelir."[201] sözü ve Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin "Allah Teâlâ'ya, nefse ve hevâ ü hevese muhâlefet etmek gibi (daha güzel) hiçbir şeyle ibâdet edilmemiştir." sözü, hevânın tehlikesine dikkat çeken[202] sözlerden sadece bir kaçıdır.

İmam Gazâlî, hevâ sıfatının, insanın tabîatına münâsib bir şekilde yaratıldığı görüşündedir. Ona göre kişi, eğer akıl nûru ile hareket edip bu sıfatı, emredildiği konularda kullanacak olursa selâmete erecek ve yarın kerâmet/cömertlik yurdu olan âhirette kurtuluşa erecektir. Ancak kişi, bu sıfatı, nefsinin maksatları ve arzuları doğrultusunda kullanacak olursa âhirette vâki olacak sevap, hicâb ve azâba dâir hususları idrâk etmekten perdelenecektir.[203]

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, nefsin ve nefsânî arzuların, kulun Rabb'ine karşı perdelenmesine sebep olan âmillerden biri olduğunu söyler. Ona göre hevâdan ve nefisten daha şiddetli bir zulmet/karanlık yoktur. *"İlâhını, hevâsı edineni… gördün mü*?"[204] ayet-i kerimesi, bu tehlikeye işâret etmektedir.[205] Bu yüzden Gazâlî, akıl ile güçlendirildiği halde aklının kuvveti ile şehvetine mukâvemet gösteremeyen bir insanın, aslında hayvân derecesine

---

[200] Tirmizî, "Kıyâme", 25; İbn Mâce, "Zühd", 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 4/124.
[201] Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 325.
[202] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 227.
[203] Gazâlî, *el-Hikme fî mahlûkâtillâhi Teâlâ,* (*Mecmûatü resâili'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013), 30.
[204] el-Câsiye, 45/23. (Ayrıca bk. el-Furkân 25/43.)
[205] Gazâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, (*Mecmûatü resâili'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013), 28.

bile çıkamayıp hayvanlıktan mahrum kaldığını söyler. Ona göre *"...Hayır, onlar hayvanlar gibidir; hatta onlar, yol bakımından daha da sapıktırlar."*[206] âyet-i kerîmesinde sözü edilen kişiler, aklına rağmen hevâsına mağlup olan kimselerdir.[207]

Gazâlî, Kur'ân-ı Kerîm'de "hevâ" olarak tâbir edilen şeyin, kişinin dünyâdan almış olduğu haz/nasîb olduğunu söyler. Ona göre *"...Fakat kim ki Rabb'inin makamından korkmuş ve nefsini, hevâdan nehy etmiş ise..."*[208] âyet-i kerîmesi, hevâya dikkat çekmekte; *"Bilin ki dünya hayâtı, ancak bir oyun, eğlence, süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlât sahibi olma isteğinden ibârettir..."*[209] âyet-i kerîmesi de hevânın neler olduğunu tafsîl etmektedir. Ona göre bu âyet, kin, kibir, hased, riyâ, nifâk, övünme, mal biriktirme yarışı, dünyâ sevgisi ve övünme sevgisi türünden helâk edici bâtınî sıfatların tamamını kendinde toplamaktadır. Gazâlî, bu sayılan helâk edici sıfatların *bâtınî dünyâ*; mal ve mülk cinsinden şeylerin ise *zâhirî dünyâ* olduğunu söyler. Ona göre insanlar, her türlü meslek ve sanatla meşgûl olup bu zâhirî dünyâyı ıslah etmek için çabalarken kendilerini, zâhirî dünyânın meşgûliyetlerine o denli kaptırmışlardır ki nefislerini ve nereden gelip nereye gideceklerini unutmuşlardır.[210]

Gazâlî'ye göre nefis ve hevâ, halk arasındaki fitnenin, taşkınlığın, dalâletin ve günahın aslıdır. Bu yüzden kişi, nefsini son derece ciddiye almalı ve onunla gereği gibi mücâdele etmelidir. Bununla beraber nefis, (âhiret yolculuğu için) bir binek ve (kendisiyle mücâhede sâyesinde mânevî mertebelere erişebilme imkânı sağlayan) bir âlettir. Bu yüzden onunla mücâdele, diğer düşmanlarla yapılan mücâdeleye benzemez. Çünkü nefis, kahredilip öldürülmesi gereken bir düşman değil, *takvâ* ve *verâ* gemleri ile gemlenip terbiye edilmesi gereken azgın ve huysuz bir binektir. Ne var ki gemlenmeye yaklaşmayan bu azgın bineği terbiye etmek için öncelikle sahibinin sâdık olması gerekmektedir. Nefsi itâat altına alıp onun hevasını kırmak, ancak üç şey ile mümkündür:

---

206 el-Furkân 25/44.
207 Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 214.
208 en-Nâzi'ât 79/40.
209 el-Hadîd 57/20.
210 Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 313.

Bunlardan birincisi, onu şehevî arzulardan men etmektir. Nasıl ki azgın bir hayvân, yemi kısıldığı zaman sakinleşip yumuşuyorsa nefis de gıdası olan şehevî arzularından men edildiği zaman zelîl edilmiş olur. İkincisi, ona ağır ibâdetleri yüklemektir. Yemi kısılarak zabtedilmiş hayvana ağır yükler yüklendiğinde nasıl ki sâhibine daha iyi itâat ederse şehevî arzularından engellenerek itâat altına alınan nefsin de ibâdet yükleri yüklenmesi durumunda sâhibine karşı itâatı daha iyi olacaktır. Üçüncüsü, Allah Teâlâ'dan yardım isteyip O'na yalvarmaktır. Aksi takdirde nefis düşmanından kurtulmanın imkanı yoktur. Nitekim Yûsuf (a.s.), kendisine atılan iftirânın asılsızlığını öğrendiğinde nefsini temize çıkarmadığını ifâde etmiş ve *"...Çünkü nefis, aşırı şekilde kötülüğü emreder, Rabbim acıyıp korumuş başka.…"*[211] diyerek Allâh'ın merhameti olmadan nefse karşı gâlip gelmenin imkansız olduğuna işâret etmiştir. O halde bu üç hususa dikkat eden kişi, Allâh'ın izniyle nefsini, kendisine boyun eğdirip ona mâlik olur. Böylece kişi, nefsini gemleyip emri altına almış ve onun şerrinden kurtulmuş olur.[212]

7. Kötü Arkadaşlardan Uzak Durmak

Dünyaya gelir gelmez kendisini cemiyetin içinde bulunan insan, yaratılışı îtibâriyle sosyal bir varlıktır. Belli bir yaşa kadar anne ve baba terbiyesinde yetişen çocuk, belli bir yaştan sonra kendisini, akran guruplarının içerisinde bulur. Bu ortam, âile ortamından daha özgür olması sebebiyle çoğu zaman çocuğun âilesinden aldığı terbiyeye aykırı davranışlar sergilemesi için uygun bir zemin olur. Bu hususun farkında olan aileler, çocuklarını, sokak kültürünün kötü tesirlerinden korumak için onları sokağa salmayarak korumaya çalışırlar. Bu koruma gayreti, her anne ve babada bulunan tabîi bir reflekstir. Bu refleks, her ne kadar modern toplumlarca çocuğun özgürlüğünün kısıtlanması olarak görülse de esâsen Allah Teâlâ tarafından ebeveynlere yüklenmiş bir vazîfedir. *"Ey imân etmiş olanlar! Nefislerinizi ve âilelerinizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten (cehennemden) koruyunuz..."*[213] âyet-i kerîmesi, gâyet açık bir şekilde bu vazîfeye dikkat çekmekte ve çocuğun cehennemlik olmaması konusunda âile reislerinin sorumluluk altında olduklarına işâret etmektedir. *"Eyvah bana! Keşke falan kişiyi dost*

[211] Yûsuf, 12/53.
[212] Gazâlî*, Minhâcü'l-âbidîn*, 148.
[213] et-Tahrîm 66/6.

edinmeseydim!"[214] âyet-i kerîmesi de kötü arkadaş edinmenin, âhirette pişmanlıklara sebep olacağını açıkça ortaya koymaktadır.

Çocuğun, taklit ettiği davranışları bir zaman sonra kendisine mâl ederek alışkanlık hâline getireceği gerçeğinden hareketle arkadaş seçiminin insan hayatının şekillenmesinde, ne denli ehemmiyet arz ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. *"Kişi dostunun dîni üzerinedir."*[215] meâlindeki hadîs-i şerîf, bu hakîkati katî bir şekilde ortaya koymaktadır. "*İyi arkadaşla kötü arkadaş, misk taşıyan kimse ile (demirci) körüğü üfüren kimse gibidir. Misk taşıyan kişi, ya onu sana ikrâm eder ya sen ondan (miski) satın alırsın ya da ondan güzel bir koku duyarsın. Körük üfüren kimse ise ya elbiseni yakar ya da ondan kötü bir koku duyarsın!"*[216] hadîs-i şerîfi de kötü arkadaşın her halükârda zararlı olduğuna dikkat çekmektedir. Bütün bunlar üzerine denilebilir ki nefsin terbiyesinde iyi arkadaş müsbet, kötü arkadaş ise menfî yönde tesir etmektedir.

Bu yüzden tasavvuf erbâbı, mânen kendisini geliştirmeyi murâd eden müritlerin, sıradan insanlarla arkadaşlık yapmalarını uygun görmemişler, sâdece takvâ sâhibi akıllı kimselerin arasına karışmayı ve basîret sâhibi âlimlerle oturup kalkmayı tavsiye etmişlerdir.[217] Bazı mutasavvıflar ise mürîdin, bütün varlığıyla ibâdât u tâata yönelebilmesi için kötü arkadaşlardan uzaklaşıp kendisini, iyilik ve takvaya yöneltip günahlardan ve Allâh'a karşı düşmanlık yapmaktan engelleyen sâlih dostlar edinmesi gerektiğini söylemiş,[218] kalbin ıslahı ve amellerin ihlâslı olması için ihlâs sâhibi insanların yakınında bulunmanın önemine dikkat çekmişlerdir. Zira onlara göre sıradan insanlarla oturup onların sohbetlerine iştirak etmek, kalbin ifsâd olmasına ve elde edilen mânevî hallerin noksanlaşmasına sebep olmaktadır.[219] Bazıları ise *"...Kalbini, bizi anmaktan gâfil kıldığımız kimselere boyun eğme"*[220] âyet-i kerîmesinden hareketle sadece dünyevî işlerle meşgûl olan dünyâ ehli ile arkadaşlık yapmayı, tecrübe edilmiş bir zehir olarak

[214] el-Furkân 25/28.
[215] Ebû Dâvud, "Edeb", 16; Tirmizî, "Zühd", 45.
[216] Müslim, "Birr", 146.
[217] Ebû Abdullah Haris b. Esed el-Muhâsibî, *Risâletü'l-müsterşidîn,* thk. Abdülfettâh Ebû'l-Gudde, (Beyrut: Dâru's-Selâm, 1391/1971), 59.
[218] Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/94.
[219] Mekkî, *Kûtü'l-kulûb,* 2/226.
[220] el-Kehf 18/28.

görmüşler, böyle bir arkadaşlık neticesinde mürîdin, sahip olduğu bir takım mânevî hallerini kaybedebileceği uyarısında bulunmuşlardır.[221]

İmam Gazâlî de nefsin terbiye edilme sürecinde kötü arkadaşlardan uzak durmayı tavsiye etmektedir. Ona göre Hak Teâlâ'nın yolunu talep eden her mürîdin, nefse muhâlefet konusunda riâyet etmesi gereken hususlardan biri de kötü arkadaşları terk etmektir. Çünkü kötü arkadaşlardan uzaklaşmak, insan ve cin şeytanların tesirlerinin azalmasına ve şeytanî kirlerin ortadan kalkmasına yardımcı olur.[222]

Gazâlî'ye göre insanlar üç kısımdır. Birincisi gıdaya benzer. Gıdaya her dâim ihtiyaç duyulduğu gibi bu tip insanlara da her dâim ihtiyaç duyulur. İkincisi ilaca benzer. İlaca, sadece gerektiğinde ihtiyaç duyulduğu gibi bu tip insanlara da zaman zaman ihtiyaç duyulur. Üçüncüsü ise hastalık gibidir. Nasıl ki hastalığa hiçbir zaman ihtiyaç duyulmazsa bu tip insanlara da hiçbir zaman ihtiyaç duyulmaz. Bununla beraber ihtiyaç duyulmadığı halde insanların, zaman zaman hastalıklar ile imtihân edilmesi söz konusu oluyorsa insanın da bazen hiç ihtiyaç duymadığı halde hastalığa benzeyen insanlarla imtihâna tâbi tutulması mukadder olabilir. İmam Gazâlî'ye göre bu tür insanlarda hiçbir fayda yoktur ve onlarla ünsiyet kurmak mümkün değildir. Bu yüzden şerlerinden kurtulmak için onları idâre etmek gerekir. Bu tür insanlarda her ne kadar fayda bulunmasa da onların müşâhede edilmesinde çok büyük faydalar vardır. Şöyle ki kişi, onlarda görmüş olduğu kötü hallerden ve çirkin davranışlardan kaçınır. Böylece kendi hallerini ve davranışlarını düzeltmiş olur.[223]

Gazâlî, *"Kişi, dostunun dîni üzerinedir. O halde sizden biri, kimi dost edineceğine baksın."*[224] hadîs-i şerîfinden hareketle her insanla arkadaş olmanın mümkün olmadığını söyler. Ona göre kişi, arkadaşlık yapacağı kişinin arkadaşlığından dînî ve dünyevî birtakım

[221] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 581.
[222] Gazâlî, *Hulâsatü't-tesânîf fi't-Tasavvuf,* (*Mecmûatü resâili'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013), 113; Gazâlî, *Eyyühe'l-veled*, 109.
[223] Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, 82.
[224] Ebû Dâvud, "Edeb", 16; Tirmizî, "Zühd", 45.

faydalar elde eder. Bu itibarla kişi, arkadaşlık kuracağı kişilerde birtakım hasletlerin ve sıfatların bulunup bulunmadığına dikkat etmelidir. Gazâlî, arkadaş seçimi esnasında özellikle iki hususun göz önünde bulundurulması gerektiğini söyler:

Birinci husus, arkadaş olarak seçilecek kişide sohbet/arkadaşlık ve sadâkat şartlarının bulunup bulunmadığı hususudur. Buna göre kişi, mânevî kardeşlik/arkadaşlık ve sadâkat şartlarını taşımayan kimselerle arkadaş olmamalıdır. Kendisine ilim öğrenmede ortak, dînî ve dünyevî işlerde yoldaş olması için arkadaş edinmek isteyen kişi, arkadaş olarak seçeceği kişilerde beş tane hasleti aramalıdır:

Bu beş hasletten birincisi, *akıl*dır. Ona göre ahmak kişi ile arkadaşlık yapmakta hiçbir hayır yoktur. Çünkü ahmak kişiler, dostlarına fayda vereceğim derken zarar verebilirler. Bu yüzden akıllı düşman, ahmak dosttan daha hayırlıdır.

İkinci haslet, *güzel ahlâk*tır. O halde kişi, öfkesini ve şehevî arzularını kontrol altında tutamayan kötü ahlaklı kişilerle arkadaşlık kurmamalıdır.

Üçüncü haslet *salah*tır. Buna göre kişi, büyük günahları ısrarla işleyen fâsık kişilerle arkadaşlık kurmamalıdır. Gazâlî, büyük günahları işleme konusunda ısrarlı olan kişilerin, gerçekte Allah Teâlâ'dan korkmadıklarını; bu yüzden onların şerlerinden emîn olunmaması gerektiğini söyler. Nitekim Allah Teâlâ, *"...Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme"*[225] buyurarak bu tür kişilerle arkadaşlık yapmama konusunda Rasûlüllâh'ı (s.a.v.) ikaz etmiştir. Gazâlî'ye göre bu âyet-i kerîmenin muktezâsınca fâsık kişilerle arkadaşlık yapmak doğru değildir. Çünkü sürekli olarak fâsık kişilerin fısk ve mâsiyetlerine şâhit olmak, kalbteki masiyetlere karşı menfi bakışı giderir ve kişi, şâhit olduğu masiyetleri bir müddet sonra kolayca işlemeye başlar. Bu yüzdendir ki gıybet, erkeklerin altın yüzük takıp ipek elbise giymelerinden daha büyük bir günah olmasına rağmen fâsık kimselerin yanında sürekli durularak alışıldığı için kalplere, altın yüzük takıp ipek elbise giymekten daha kolay gelmektedir.

[225] el-Kehf 18/28.

Dördüncü haslet, dünyâya karşı hırslı olmamaktır. Gazâlî'ye göre dünyâya karşı hırslı kimselerle arkadaşlık etmek, öldürücü bir zehir mesâbesindedir. Zira insan tabîatı, benzerliğe ve uymaya meyilli olduğu için kişinin, farkına varmadan bilinçsiz bir şekilde arkadaşına uyması ve kendi ahlâkını, onun ahlâkına benzetmesi imkân dâhilindedir. Bu itibarla kişinin dünyâya karşı hırslı kişilerle oturup kalkması, kalbinde dünyâ hırsının artmasına sebep olacaktır.

Beşinci haslet, doğruluktur. Buna göre kişi, yakını uzak, uzağı yakın gösteren bir serâba benzeyen yalancı kişilerle arkadaş olmamalıdır. Şayet kişi, bu beş hasleti üzerinde taşıyan kimseleri bulamıyorsa uzleti tercih edip insanlardan uzaklaşmalıdır.[226]

Arkadaş seçiminde göz önünde bulundurulması gereken ikinci husus ise arkadaşlık haklarına riâyet etme hususudur. Bu haklara riâyet edebilmek için öncelikle arkadaşlık âdâbı bilinmelidir. Gazâlî, arkadaşlık âdâbından bazılarını şöyle sıralar:

Öncelikle bir mala sahip olma konusunda arkadaşı kendisine tercih etmek, bu mümkün değilse ihtiyacı anında malının fazlasını arkadaşına vermek; ihtiyâçları hususunda arkadaşın yalvarmasına gerek kalmadan bizzat bedeniyle yardımda bulunmak; sırrını saklamak; ayıplarını örtmek; arkadaşın moralini bozacak şekilde insanlar tarafından sarf edilen kötü sözleri ona duyurmamak; onun mutlu olmasına sebep olacak tarzda insanların övgülerini ona duyurmak; konuşurken ona tam kulak vermek; konuşma esnâsında onunla tartışmaktan geri durmak; onu, en güzel ismiyle çağırmak; bilinen iyilikleri sebebiyle onu övmek ve yaptığı iyiliklerden dolayı ona alenen teşekkür etmek.[227]

Arkadaşlık sevgiden, düşmanlık ise nefretten kaynaklanır. Gazâlî'ye göre birbirinin zıddı olan "sevgi" ve "buğz/nefret", kalpte bulunan gizli bir hastalıktır. Her ikisi de kalbe galebe çaldıkları zaman ortaya çıkar: "Buğz" galebe çaldığı zaman "uzaklık ve muhâlefet" ortaya çıkar ki buna "düşmanlık" denir; "sevgi" galebe çaldığı zaman ise "yakınlık ve muvâfakat" ortaya çıkar ki buna da

[226] Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, 80-82; a.mlf., *Âdâbü's-sohbe ve'l-müâşere*, thk. Yahya Murâd, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 38-45; a.mlf., *İhyâ,* 3/35-36.

[227] Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, 83-84.

"dostluk" denir. Gazâlî'ye göre kalpte mevcûd olan bu iki duygu, Allah Teâlâ'nın sevgisine muvâfık olmalıdır. Nitekim bir hadîs-i kudsîde Allah Teâlâ, *"Benim için bir dost veya bir düşman edindin mi?"* buyurmuştur.[228]

Gazâlî'nin nefsin tezkiyesi için gerekli gördüğü "kötü arkadaşlardan uzaklaşmak", sadece Allah Teâlâ'nın sevgisine kavuşmak maksadıyla yapılmalıdır. Birbirine taban tabana zıt olan buğz ve muhabbet duygularının, aynı kişi için beslenmesi Gazâlî'ye göre imkânsız bir hadisedir. Çünkü bir kişide, aynı anda hoşa giden veya nefret edilen birçok haslet bulunabilir. Örneğin kişinin, güzel ama fâcir bir hanımı olabilir. Bu kişi, böyle bir hanımı, bir yönüyle sevip bir yönüyle sevmeyebilir. Yine bir kişinin, fâsık ama hizmette kusur etmeyen bir oğlu olabilir. Bu kişi, böyle bir çocuğu, bir yönüyle sevip bir yönüyle sevmeyebilir. Tıpkı bunun gibi bir kişinin, hem buğz edilecek hem de sevilecek sıfatları olan arkadaşları olabilir. Gazâlî'ye göre kişi, buğz edilecek sıfatları olan arkadaşlarından uzaklaşıp buğz ederken onları, tamâmen gözden silmemeli, onlara sadece kötü ahlaklarından dolayı buğz etmelidir. Çünkü kul, yaptığı bir tâatten dolayı sevildiği gibi işlediği bir masiyetten dolayı buğz edilebilir.[229]

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, nasîhate kulak vermesi muhtemel olan kötü ahlaklı bir arkadaşı terk etmektense ahlâkını iyileştirmek için ona yardımcı olmanın, daha doğru olduğunu savunur. Çünkü temiz ahlaklı biri ile arkadaş olan fâcir birinin, arkadaşının Allah Teâlâ'dan korktuğuna ve ibâdetlerine devâm ettiğine şâhit olarak bir müddet sonra utanıp günahlara ısrar etmekten vazgeçmesi muhtemeldir. Hâkezâ tembel birinin, hırslı biriyle arkadaş olması durumunda arkadaşının hırslı hâlini göre göre bir müddet sonra tembelliğinden utanmaya başlaması ve netîcede onun gibi hırslı olması mümkündür. Bununla beraber şayet kötü ahlaklı kişilerin, nasîhati kabûl etmesi söz konusu değil ise yahut masiyetleri, arkadaşına veya onun yakınlarına sirâyet edecek vaziyette ise böyle kişileri terk etmek, onlarla arkadaşlık yapmaktan daha evlâdır. Çünkü başkalarına zulmedip Allâh'a isyân edenlerle arkadaşlık yapmak ve onlara ihsânda bulunmak, zulümlerinde ve isyanlarında onlara ortak olmak hükmündedir. Bu yüzden böyle

[228] Gazâlî, *Âdâbü's-sohbe ve'l-müâşere*, 30.
[229] Gazâlî, *Âdâbü's-sohbe ve'l-müâşere*, 30-31.

kişilerden uzaklaşmak gerekmektedir. Gazâlî'ye göre zâlimlerle arkadaşlıktan kaçınmak, mazlumun kalbini takviye ve teselli etmeye sebep olur. İşte bu düşünce ve niyet ile zâlim kimselerle arkadaşlığı terk etmek, Allah Teâlâ'ya sevimli gelen bir davranıştır.[230]

Hulâsa olarak söylemek gerekirse nefsin ıslahı için Gazâlî'nin kötü ahlaklı arkadaşlardan uzak kalmak gerektiği yönündeki düşüncesi, onların kötü ahlakının, bir müddet sonra kişiye sirâyet etme tehlikesine dayanmaktadır. Bununla beraber kişi, kötü ahlaklı arkadaşını tamâmen terk etmemelidir: Şayet arkadaşının kötü ahlâkını düzeltme imkânı varsa onu düzeltmek için arkadaşlığa devâm etmeli, onu düzeltme imkânı yoksa kötü ahlakının kendisine sirâyet etme tehlikesinden dolayı onunla arkadaşlık yapmaktan uzak durmalıdır.

8. İbâdetlere Riâyet Etmek

Lügatte boyun eğme, kulluk yapma ve itâat etme[231] gibi mânâlara gelen ibâdet kelimesi, ıstılahta "insanın, Allah'a karşı saygı, sevgi ve itâatini göstermesi, O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu muayyen tutum ve davranışlar" mânasına gelir. Yine aynı maksada binâen ortaya konan "tefekkür, duyuş ve sözler" de ibâdet olarak değerlendirilir. Bununla beraber ibâdet kelimesi, daha çok "dinî içerikli belli ve düzenli davranış biçimleri" için kullanılmaktadır.[232]

En yaygın ifâdesiyle namaz kılmak, oruç tutmak gibi farzları yerine getirmek şeklinde anlaşılan ibâdet, sanıldığından çok daha geniş mânâları ihtivâ etmektedir. Çünkü *kulluk yapmak* anlamına gelen *ibâdet*, yaratılışın asıl gâyesi kılınmıştır.[233] Bu hakîkate binâen ibâdet, kulluk mânasına gelen ubûdiyyet kavramı ile birlikte değerlendirilir. Her iki kelimenin de köle mânasına gelen "'abd" kökünden geldiğini dikkate alırsak ibâdeti, "Köle olan insanın, efendisi olan Rabb'ine karşı, O'nun emrettiği ve Rasûlünün tatbîk

[230] Gazâlî, *Âdâbü's-sohbe ve'l-müâşere*, 32-33, 86.
[231] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* 293.
[232] Mustafa Sinanoğlu, "İbâdet*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1999), 19/233.
[233] *"Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."* (ez-Zâriyât 51/56.)

ettiği şekliyle kölelik yapmasıdır." diye târif edebiliriz. Bu mânâya göre ibâdetler, kibir sıfatı ile benlik davası güden nefsin itâat altına alınıp yaratılış gayesi doğrultusunda hareket etmesini sağlamak için emredilmiş en tesirli ilâhî reçetelerdir.

Gazâlî'ye göre ibâdetler, kalbî hastalıkların ilâcı mesâbesindedir. Nasıl ki bedenî hastalıkların tedâvisi için hazırlanan ilaçlar, çeşitli maddelerden meydâna gelir ve bu maddelerin oranları birbirinden farklı olur ise kalbî hastalıkların tedâvisi için emredilen ibâdetler de bazı hususlarda birbirinden farklılıklar arz eder. Nasıl ki ilaçlar, bir takım hikmetlere binâen hazırlanmış ise ibâdetler de birçok hikmete binâen belli şekillerde yapılmak üzere emredilmiştir. Bunun böyle olmasının ardında birtakım ilâhî sırlar vardır. Örneğin namazın rekâtlarının birbirinden farklı olması ve secdenin, rükûdan daha fazla olması tesadüf eseri şeyler değildir. Gazâlî'ye göre bütün bunlarda ilâhî sırlar vardır ve bu sırlar, akıl ile değil, nübüvvet nûruyla anlaşılabilen hususlardır. Bu hususları akıl yoluyla anlamaya çalışanlar veya bunların ilâhî bir sırra dayanmayan tesâdüfî şeyler olduğunu zannedenler, ahmaklıklarını ve câhilliklerini ortaya koymaktan başka bir şey yapmamış olurlar. Nasıl ki ilâçlar, hastalığa şifâ olacak ana maddeleri ve yardımcı maddeleri ihtivâ ederse mânevî hastalıkların tedâvisi için emredilen ibâdetler de birtakım ana unsurları ve yardımcı unsurları ihtivâ eder. İbadetlerdeki ana unsurlar farzlar, yardımcı unsurlar ise farzları tamamlayan sünnetler ve nâfilelerdir. O halde bedenî hastalıklar için hazırlanan ilaçları, temel ve yardımcı unsurları ile birlikte kullandığımız gibi kalbî hastalıklar için vaz edilmiş ibâdetleri de bütün unsurları ile birlikte îfa etmek gerekmektedir.[234]

Tâatler ve organların fiilleri ile asıl murâd edilen şey, kalbin tasfiyesi, tezkiyesi ve cilâlanmasıdır. Nefsini tezkiye eden kimsenin kurtulacağını bildiren âyet-i kerîme,[235] bu hususa işâret etmektedir. Kişinin nefsini tezkiye etmeyi murâd etmeye başlaması ise o kişinin kalbinde îman nurlarının parlamaya başladığının bir alâmetidir. "*Allâh kimi hidâyete erdirmek isterse onun sadrını/kalbini İslâm'a açar…*"[236] âyet-i kerîmesi bunu ifâde eder.[237] Bu düşünceden

[234] Gazâlî, *el-Münkız*, 110-112.
[235] eş-Şems 91/9.
[236] el-En'âm 6/125.
[237] Gazâlî, *İhyâ,* 3/531.

hareketle Gazâlî, ibâdât ü tâat ile kastedilen şeyin, kalbin sıfatlarının değiştirilmesi olduğunu söyler. Ona göre secde yapmaktan maksat, alnın toprakla buluşturulması değil, kalpteki "kibir" sıfatının "tevâzu" sıfatı ile değiştirilmesi ve zamanla tevâzu sıfatının pekiştirilmesidir. Bir yetimin başını okşayıp onu öpmekten maksat, kalpteki "rikkat" sıfatının güçlendirilmesidir. Bundan dolayıdır ki amellerin kıymeti, niyetlere göre takdîr edilecektir. Binâenaleyh kalpteki kötü bir hasleti, zıddıyla değiştirmek veya iyi bir hasleti pekiştirip güçlendirmek niyeti ile yapılmayan bir ibâdet, gaflet içinde yapıldığı için aslâ bir fayda temin etmez. İbâdetlere riyânın karışması ise gafletten daha tehlikelidir. Çünkü "gaflet" ile yapılan ibâdet, "bâtıl" sayılır ve onu işleyen kişi, sadece sevaptan mahrum kalır; ancak "riyâ" ile yapılan ibâdet "şer" sayılır, onu işleyen kimse ise günaha girmiş olur.[238]

İmam Gazâlî, *"Allâh, kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, Rabb'inden bir nûr üzerinde değil midir?..."*[239] âyet-i kerîmesine istinâden kulu, ibâdete karşı uyarıp sevkeden ve ibâdet yollarına sülûk etmeye karşı harekete geçiren âmilin, semâvî bir tefekkür ve hususî bir tevfîk-i ilâhî olduğunu söyler ve bu görüşünü şu hadîs-i şerîf ile teyit eder: Rivâyete göre Rasûlüllâh (s.a.v.) "*Nûr kalbe girdiği zaman kalp genişleyip açılır."* buyurmuş. Sahabe-i Kirâm, bu genişlemenin, herhangi bir alâmetinin olup olmadığını sormuş. Rasûlüllâh (s.a.v.) de onun alâmetlerinin "aldanma yurdundan uzaklaşıp ebedîlik yurduna yönelme ve ölüm gelmeden ölüme hazırlanma" olduğunu haber vermiştir.[240]

Gazâlî, bilinçsizce yapılan ibâdetin, kula faydadan çok zarar verdiği düşüncesindedir. Bu yüzden o, ibâdet yolunda yapılması gereken ilk işin *ilim* ile meşgûl olmak olduğunu söyler. Çünkü ibâdetin basîret ile yapılabilmesi ilme bağlıdır. O halde kişi, hiç vakit kaybetmeden şer'î delillere iyice bakmalı, bolca tefekkür edip ilim tahsil etmeli, bilmediklerini, yolun rehberleri, ümmetin kandilleri ve imamların komutanları konumunda olan âhiret âlimlerinden sorup öğrenmeli ve onlardan istifâde etmelidir. Ayrıca kişi, aşılması gereken mesâfeleri, Allâh'ın tevfîki ile kat etmeye yardımları olması için âhiret âlimlerinin sâlih duâlarını da talep

[238] Gazâlî, *İhyâ,* 6/143.
[239] ez-Zümer 39/22.
[240] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 59.

etmelidir. Gazâlî'ye göre bu sayılanları yerine getiren kişi için gayba dâir bir ilm-i yakîn hâsıl olur. Bu ilim sâyesinde kişi, ortağı olmayan bir tek ilâhının olduğunu; O'nun kendisini yarattığını, sahip olduğu bütün nîmetleri, O'nun verdiğini, bu nimetlere karşılık O'nun, kendisini şükür ile mükellef kılıp zâhiri ve bâtını ile hizmette ve tâatta bulunmayı emrettiğini; O'nun, kendisine, küfre ve her türlü günaha karşı uyarıda bulunduğunu; itâat ettiği takdirde ebedî sevap ile isyan ettiğinde ise ebedî ceza ile hakkında hüküm vereceğini idrâk etmeye başlar. Bu şekilde tezâhür eden mârifet ve gayba dâir ilim neticesinde kişi, isteyerek bulduğu ve cahâletten sonra öğrendiği nîmet veren efendisine hizmet etmeye ve kulluk yapmaya yönelir.[241]

İbadetler, Allah Teâlâ'nın kullarına yüklemiş olduğu mükellefiyetler manzûmesidir. Ancak bu mükellefiyetler, insanların kölelerine yükledikleri mükellefiyetlere benzemez. Şöyle ki insanların kölelerine yükledikleri mükellefiyetlerde kendilerine yönelik birtakım menfaatler vardır ancak köleler için herhangi bir menfaat söz konusu değildir. Bu yüzden insanlar, kölelerini, menfaatleri olmayan bir işle mükellef kılmazlar. Allah Teâlâ'nın kullarına birtakım mükellefiyetler yüklemesi ise insanlarınki gibi olmayıp doğru yola eriştiren mürşit konumundaki bir doktorun, hastasına birtakım mükellefiyetler yüklemesi gibi olur. Hastanın, doktorun yüklediği mükellefiyetlere uyması, doktor için ne fayda ne de zarar sebebidir; fayda ve zarar, hasta için söz konusudur. Şayet hasta, doktorun tavsiyesine uyarsa şifa bulup kurtulur, uymazsa hastalığı müzminleşir ve helâk olur. Hastanın karşılaşacağı her iki netîce de doktorun yanında müsâvidir. Bununla beraber doktor, hastasının helâk olmasına râzı olmayıp onu tedâvi etmeye çalışır. Aynen bunun gibi kulların, mânevî hastalıkların tedâvisi için emredilen mükellefiyetlere uyup uymamaları Allah Teâlâ için müsâvidir. Allah Teâlâ, kullarından müstağnî olmakla beraber kullarının, kendisinden uzaklaşarak şakâvet içinde olmalarından râzı olmaz, aksine kendisine yakınlaşarak saâdet içinde olmalarını murâd eder. Allah Teâlâ'nın kullarına birtakım mükellefiyetler yüklemesindeki hikmet işte budur. Bu hikmet sebebiyledir ki kalplere tesir eden zehirler konumundaki günahlara karşı, onların ilacı mesâbesindeki ibâdetler emredilmiştir. Maddî tedavi usullerine riâyet eden hastanın sağlığına kavuştuğu gibi (mânevî tedâvi

[241] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 61.

usullerine riâyet ederek) Allah Teâlâ'ya selîm bir kalple gelen kullar da kurtuluşa erecektir. Bu durumda fayda ve zarar, kullara râcidir. Nitekim Allah Teâlâ bu hususta, *"Kim, doğru yola giderse ancak kendi lehine doğru yola gitmiş olur ve her kim de sapıtırsa ancak kendi aleyhine sapıtmış bulunur..."*[242]; *"Kim, bir sâlih iş yaparsa artık kendi nefsi içindir ve kim de kötülükte bulunursa artık kendi nefsi aleyhinedir..."*[243] buyurmuştur.[244]

Gazâlî'ye göre kul, Allah Teâlâ'nın emirlerini yerine getirirken sabahtan akşama kadar geçen her anında ve her nefesinde kalbini ve diğer organlarını mürâkebe altında tutmalıdır. Çünkü Allah Teâlâ, her an kulun kalbine muttalî, zâhirine ve bâtınına nâzır olup onun bütün anlarını, hâtırlarını, adımlarını ve sâir harekât ve sekenâtını ihâta etmektedir. O halde kul, Allah Teâlâ'nın huzûrunda aynen kahhâr ve cebbâr olan bir pâdişahın huzûrunda duran günahkâr ve zelîl bir kulun edebi ile zâhiren ve bâtınen edeplenmeli; Rabb'inin, kendisini yasakladığı bir fiili yaparken veya emrettiği bir fiilden kaytarırken görmemesine son derece gayret etmelidir. Kulun vasfedilen bu hâle erişebilmesi, ancak sabahtan akşama kadar bütün vakitlerini bir plana göre taksim edip virtlerini ona göre ayarlamasına ve uykusundan uyanıp tekrar yatağına dönünceye kadar Allâh'ın emirlerini deruhte etmesine bağlıdır.[245]

Gazâlî, ibâdeti iki bölümde mütâlaa eder. Birinci bölüm, kulun kesbi ile alâkalı olan ve yapması gereken şeylerden, ikinci bölüm ise kulun kaçınması gereken şeylerden oluşur. Kulun kesbi ile alâkalı olan şeyler, ibâdet ve tâatler, kaçınması gereken şeyler ise masiyet ve kötülüklerdir. İkinci bölüm, takvâ ile alâkalı olup kul için birinci bölümden daha sâlim, daha faydalı, daha fazîletli ve daha şereflidir. Bu yüzden mücâhede derecesinin henüz ilk basamağında bulunan mübtedî konumundaki kişiler, gündüzleri oruç tutup geceleri namaz kılarak ibâdetin "iktisâb" tarafı ile meşgûl olurlarken müntehî konumunda olan basîret ehli ise ibâdetin "ictinâb" tarafını tercih etmektedirler. Basîret ehlinin böyle yapmaktan maksatları, kalplerinin, mâsivâya meyl edip fuzûli şeylerle meşgûl olmasına; dillerinin, lağviyat türü sözler söylemesine ve gözlerinin kendilerini

[242] el-İsrâ 17/15.
[243] Fussılet 41/46; Câsiye, 45/15.
[244] Gazâlî, *el-Madnûn bihî alâ ğayri ehlihî*, 93-95.
[245] Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, 20.

alâkadar etmeyen şeylere bakmasına mâni olmaktır. Bununla beraber kişinin, kemâle erip murâdına nâil olması için ibâdetin/kulluğun her iki tarafını da yerine getirmesi gerekmektedir. Kulun, selâmete erip mânevî zenginliğe kavuşması, ancak bu sayede mümkün olur. Şayet kulluğun iki tarafından birisini tercih etmek gerekirse Gazâlî'ye göre tercih edilmesi gereken taraf, ictinâb tarafıdır. Çünkü kul, ictinâb hâlinde iken mânevî bir zenginlik elde edemese bile yine de selâmet içinde olur. Aksi takdirde kulluğun "ictinâb" tarafını ihmâl edip sadecede "iktisâb" tarafı ile meşgûl olmak, kulluğun her iki tarafını da hüsrâna uğratır. Öyle ki kişi, geceleri namaz kılıp yorulur ancak kalbindeki bir tek (fâsid) irâde, kıldığı namazı boşa giderir; böylece o, kıldığı namazından hiçbir fayda görmez. Hâkezâ kişi, uzun gündüzlerde oruç tutar ancak ağzından çıkan bir tek (fâsid) söz, orucunu ifsâd eder; böylece o, tuttuğu orucundan hiçbir fayda görmez.[246]

9. Tefekkür

Lügatte, derin düşünme ve kafa yorma[247] gibi mânâlara gelen tefekkür kelimesi, ıstılahta, "kalbin, matlûba ulaşmak için eşyânın mânâları hakkında tasarrufta bulunması",[248] düşünce kuvvetinin, aklın bakış açısına göre harekete geçmesi,[249] kalbin, bir şeydeki hayrı, şerri, faydayı ve zararı görmesine yardımcı olan kandil[250] gibi mânâlara gelmektedir.

İmam Gazâlî tefekkürü, bütün hayırların babası ve insana, iyilik ve kötülükleri gösteren bir ayna olarak görür.[251] Ona göre tefekkür, kişiye ledünnî ilmin bahşedilmesinin yollarından biridir. Şöyle ki nefis, önce bir bilgiye erişir sonra o bilgi ile amel edip riyâzet yapar sonra da tefekkürün şartlarına riâyet ederek muâmelelerinde tefekkür ile hareket ederse ona gayb kapıları açılır. Gazâlî, amellerini tefekkür ile yapan mütefekkirin durumunu, tasarruf şartlarına riâyet ederek malında tasarrufta bulunan tâcirin durumuna; amellerini tefekkürden uzak bir şekilde yapan kişinin

246 Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 223-225.
247 Cevherî, *es-Sıhâh,* 2/783.
248 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 127.
249 İsfehânî, *el-Müfredât*, 643.
250 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 127.
251 Gazâlî, *Minhacü'l-ârifîn*, 56.

durumunu ise yanlış yollara sülûk eden tâcirin durumuna benzetir. Nasıl ki tasarruf şartlarına riâyet eden tâcire kazanç kapıları açılır, yanlış yollara sülûk eden tüccar da hüsrân içinde helâk olursa mütefekkir de eğer doğru yolu takip ederse akıl sahiplerinden olur ve kalbinde, gayb âleminden bir pencere açılır. Böyle bir mütefekkir, kâmil bir âlim, ilhâm ve ilahî desteğe mazhar olan akıllı biri olur.[252]

Gazâlî'ye göre "tefekkürün meyvesi ilimler, haller ve amellerdir. Ancak tefekkürün en hususî semeresi, ilimden başkası değildir. Kalpte ilim hâsıl olduğunda kalbin hâli değişir; kalbin hâli değiştiğinde ise organların amelleri değişir. Amel hâle; hâl ilme; ilim ise tefekküre tâbidir. O halde tefekkür, bütün hayırların başlangıç noktası ve anahtarıdır." Bu düşünceden hareketle Gazâlî, tefekkürün zikirden ve tezekkürden daha hayırlı olduğunu söyler. Çünkü ona göre tefekkür, kalbin zikri olması haysiyetiyle zaten içinde fazlasıyla zikir barındırmaktadır. "Kalp ile yapılan zikir ise organların amelinden daha üstündür. Gerçekte amelin şerefi, kendisinde zikir bulunması hasebiyledir. O halde tefekkür, amellerin tamamından daha fazîletlidir. Bu yüzden '*Bir saatlik tefekkür, bir senelik ibâdetten daha hayırlıdır.*'[253] denmiştir."[254]

Yukarıda ifade edildiği üzere ilim, tefekkürün en özel semeresidir. Tefekkürün, mütefekkirin hallerinde değişikliğe sebep olması, ilim sayesinde gerçekleşmektedir. Şöyle ki kişi, öncelikle âhiret hakkında yapmış olduğu tefekkür ile âhiretin dünyâdan daha hayırlı olduğu yönünde bir mârifete/ilme sahip olur. Bu mârifet/ilim, kalbe iyice yerleştikten sonra kalpte birtakım değişiklikler meydana gelmeye başlar. Bu değişiklik neticesinde kalbin dünyâya olan rağbeti, âhirete doğru yönelmeye başlar ve netîcede *zühd* dediğimiz şey ortaya çıkar. Gazâlî'ye göre âhiretin dünyadan daha hayırlı olduğuna dâir kalpte oluşan bilinç, ilim; bu ilim neticesinde kalbin dünyâdan nefret edip âhirete doğru meyl etmesi ise hâldir.[255] Buna göre hâl, ilme tâbidir. İşte bu hâlin tesiri altında kalan kişi, dünyâdan âhirete yönelmeyi gerekli kılan birtakım amellere yönelmeye başlar.

---

[252] Gazâlî, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, 74.
[253] Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, 2/127. (Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafa*, 1/310.)
[254] Gazâlî, *İhyâ,* 6/262-263.
[255] Gazâlî, *İhyâ,* 6/263.

Gazâlî'ye göre tefekkür, kuru bir düşünceden ibâret olmayıp tefekkür edenin hâline ve fiillerine sirâyet eden bir kuvvettir. O, bu düşünceden hareketle Rabb'ine âşık olan kulun, hakîki mâşuku olan Allah Teâlâ'yı ne şekilde tefekkür etmesi gerektiğini, zâhirî aşk üzerinden anlatmaya çalışır. Şöyle ki âşık olan kişinin bütün tefekkürü, mâşuku ile kendisi arasındaki muâmeleleri çerçevesinde cereyân eder. O, ya mâşukunun ahvâlini ya da kendi ahvâlini tefekkür eder. Onun, mâşuku hakkındaki tefekkürü, ya mâşukunun zâtı ve sûretindeki güzellik hakkında olur ya da onun ahlâk ve sıfatlarına delâlet eden güzel davranışlar hakkında olur. Âşık, ilk tefekkürü sâyesinde sanki mâşukunu zihnen müşâhede etmiş olur ve bu müşâhededen büyük bir zevk alır; ikinci tefekkürü sâyesinde ise ilk tefekküründen kaynaklanan zevki ve mâşukuna karşı beslediği sevgiyi artırmış olur. Âşıkın kendisi ile alakalı olan tefekkürüne gelince; bu tefekkür âşığın, mâşuku ile arasındaki münâsebete mebnîdir. Yâni âşık, sahip olduğu sıfatları tefekkür ederken bu sıfatlardan hangilerinin, mâşukun gözünden düşmesine; hangilerin ise mâşukun gözüne girmesine vesile olacağını öğrenmeye ve ona göre hareket etmeye çalışır. Gerçek âşık, mâşukunun gözünden düşmeye sebep olacak sıfatları terk edip mâşukun gözüne girmeye vesile olacak sıfatlarla vasıflanmaya çalışan kişidir. Gazâlî'ye göre Rabb'ine âşık olan kul da aynen böyle olmalıdır. Yâni, onun -dînî ya da dünyevî- bütün tefekkürü, ya kendisi ya da Rabb'i ile ilgili hususlarda olmalıdır. Onun kendisiyle alâkalı olan tefekkürü, sahip olduğu sıfat ve hallerden, hangilerinin Allah Teâlâ'ya sevimli, hangilerinin sevimsiz olduğunu öğrenmeye yönelik olmalı ve buna göre hareket etmelidir; sıfat ve hallerinden Allah Teâlâ'ya sevimli olanlara devâm etmeli, sevimsiz olanları ise terk etmelidir. Kulun Rabb'i ile ilgili tefekkürüne gelince; bu tefekkür, ya Allâh'ın sıfatları, fiilleri ve esma-i hüsnası ile alâkalı ya da O'nun göklerdeki, yeryüzündeki ve bu ikisi arasındaki fiilleri, mülkü ve melekûtü ile alâkalı olmalıdır. Gazâlî'ye göre kulun Rabb'i ile ilgili hususlardaki tefekkürü, bu iki hususun dışına taşmamalıdır. Eğer kul, bu iki hususun hâricindeki şeyleri tefekkür ediyorsa bu durum, ondaki aşkın eksik olduğunu ve onun, aşk sınırlarının dışına çıktığını gösterir. Çünkü tam ve mükemmel derecedeki aşk, âşığın bütün vakitlerini kendisine celb eder ve onun kalbini, kendisinden başka hiçbir şeye yer kalmayacak şekilde kuşatır. O halde Allah Teâlâ'yı

seven kişinin bakışı ve tefekkürü, sadece mahbûbu olan Allah Teâlâ hakkında olmalıdır.[256]

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, mekrûh olma ihtimâli olan herhangi bir fiil veya sıfatı üç açıdan tefekküre tâbi tutmak gerektiğini söyler. Ona göre kişi, ilk olarak işlemeyi düşündüğü fiilin (ya da vasıflanmak istediği sıfatın) Allâh katında mekrûh olup olmadığını tefekkür etmeli; ikinci olarak Allah Teâlâ katında mekrûh olduğu bilgisine ulaştığı fiil veya sıfattan nasıl kaçınılması gerektiğini tefekkür etmeli; üçüncü olarak ise kendisinin, mekrûh olduğunu öğrendiği fiil veya sıfat ile muttasıf olup olmadığını ya da ileride bu hâl ile muttasıf olmaya mâruz kalıp kalmayacağını tefekkür etmeli ve gereğini yapmalıdır.[257]

Gazâlî'ye göre mekrûh olan şeyler hakkında icrâ edilen bu üç yönlü tefekkür, aynen haramlar ve tâatler/ibâdetler için de yapılmalıdır. Buna göre kul, her gün bir taraftan günah işlemeye müsâit olan organlarını teftiş edip onların işleyebileceği günahları, üç açıdan tefekküre tâbi tutup onlardan kaçınmaya gayret ederken bir taraftan da bu organlar ile yapılması gereken ibâdetleri tefekkür ederek onları işlemeye gayret etmelidir. Hulasa olarak söylemek gerekirse kul, öncelikle bütün organlarını, bedenini ve malını, hatta hayvanlarını, hizmetçilerini ve evladını teftiş etmeli; sonra inceden inceye tefekkür ederek sahip olduğu bu şeylerle Allah Teâlâ'ya ibâdet etme yollarını bulmalı ve kendisini, bu ibâdetlere bir an önce rağbet ettirecek âmiller hakkında tefekkür etmeli; sonra ibâdetlerdeki niyetinin ihlâslı olup olmadığını tefekkür edip bu ibâdetler için yer ve zaman aramalı; sonra da yeri ve zamanı gelen ibâdetleri işleyerek onlarla amellerini tezkiye etmelidir.[258]

Rabb'i ile arasındaki muâmelelerde tefekkürün sahasını öğrenen kul, sabah akşam gerekli olan her hususta tefekkürü âdet edinmeli; Allah Teâlâ'dan uzaklaşmasına sebep olan sıfatlara karşı uyanık olup O'na yaklaştıran sıfatlar ile vasıflanmaya çalışmalı; gerekirse bir defter tutup oraya bütün helâk edici ve kurtarıcı

[256] Gazâlî, *İhyâ,* 6/264-265.
[257] Gazâlî, *İhyâ*, 6/265.
[258] Gazâlî, *İhyâ*, 6/265-267.

sıfatları, günah ve tâatları kaydetmeli; her gün bu hususları nefsine arz ederek ona göre hareket etmelidir.[259]

Gazâlî'ye göre kulun tefekkür etmesi gereken bir başka husus, kalpte bulunan şehvet, öfke, cimrilik, kibir ve ucub gibi helâk edici sıfatlardır. Buna göre nefsini tezkiye etmeyi düşünen her kul, kalbinde bu tür sıfatların olup olmadığını araştırmalıdır. Eğer kalbinin, bu tür sıfatlardan münezzeh olduğu zannına kapılırsa bu zannın, nefisten kaynaklandığını düşünmeli; bu konuda kendisini imtihana tâbi tutup kalbinin, bu sıfatlardan münezzeh olduğuna dâir alâmetlerin bulunup bulunmadığını araştırmalıdır. Çünkü nefis, dâimâ kendisinin hayır üzere olduğunu zanneder. Bu yüzden kişi, tevâzu sâhibi ve kibirden uzak biri olduğunu iddiâ eden nefsine hemen inanıvermemeli, ona çarşıda odun taşımayı teklif ederek iddiasında doğru olup olmadığını tecrübe etmelidir. Hâsılı nefis, hangi güzel sıfat ile muttasıf olduğunu iddiâ ediyorsa ona, o sıfatın îcâbına göre hareket etme teklifi yapılmalı ve ona göre hareket edilmelidir. Gazâlî'ye göre kişi, her dâim bu şekilde hareket ederek nefsinin, helâk olmasına sebep olacak mekrûh sıfatlar ile muttasıf olup olmadığını tefekkür etmeli; şayet bu sıfatlardan birisi ile muttasıf olduğunu anlamış ise kaynağını ve sebeplerini araştırarak onlardan uzaklaşmaya çalışmalıdır.[260]

Nefsini tezkiye etme gayretinde olan kulun, tefekkür etmesi gereken bir başka husus ise kulun, kurtuluşuna vesile olan tövbe, sabır, şükür ve benzeri güzel sıfatlar ile muttasıf olup olmadığı hususudur. Buna göre kul, her gün kalbinde, kendisini Allah Teâlâ'ya yaklaştıracak olan sıfatlardan hangisinin olup olmadığını tefekkür etmelidir. Çünkü bütün ilimler, tefekkürün meyveleridir. Bu yüzden kulun, bu konudaki tefekkürü, onun birtakım ilme sahip olmasını sağlar. Örneğin kalbinde "tövbe" sıfatının olup olmadığı hususunda tefekkür eden kul, ister istemez öncelikle günahları hakkında tefekkür etmeye başlar. Bu tefekkür neticesinde o, günahlarını bir bir aklına getirip kalbinde toplar, sonra günahlarının ne kadar büyük olduğunu düşünmeye başlar. Ardından bu günahlar ile alâkalı vârid olan şer'î ikaz ve uyarılara bakar, bu günahlar sebebiyle Allah Teâlâ'nın nefretine mâruz kalacağını iyice aklına

[259] Gazâlî, *İhyâ,* 6/271.
[260] Gazâlî, *İhyâ*, 6/267-268.

yerleştirir ve en sonunda kalbinde, günahlara karşı pişmanlık hissi uyanır. Böylece kul, *tövbe* sıfatına sahip olmuş olur.[261]

Gazâlî'ye göre bu durum, güzel sıfatların tamâmı için geçerlidir. Kulun, kendisini Allâh'a yaklaştıracak olan sevimli sıfatlardan hangisine sahip olup olmadığı yönündeki tefekkürü, önce onu birtakım bilgilere ulaştırır. Bu bilgilerin gereğince amel etmesi durumunda kul, hakkında tefekkürde bulunduğu sevimli sıfat ve haller ile muttasıf olma imkânına kavuşur.[262]

Gazâlî'ye göre hakkında tefekkür edilmesi gereken şeylerden bir başkası da Kur'ân-ı Kerîm âyetleridir. Zira güzel ahlâkın elde edilmesinin en faydalı yolu, Kur'ân-ı Kerîm'i tefekkür ile okumaktır. "Çünkü o (Kur'ân-ı Kerîm), bütün hal ve makamları toplayan ve kendisinde, âlemler için şifâ bulunan bir kitaptır." Onda hem güzel sıfatlara hem de kınanmış sıfatlara delâlet eden âyet-i kerîmeler vardır. Bu yüzden güzel sıfatlarla muttasıf olup kötü sıfatlardan arınmak isteyen kul, Kur'ân-ı Kerîm'i tefekkür ile okumalıdır.[263]

Hakkında tefekkür edilmesi gereken hususlardan bir diğeri de Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) haberleridir. Çünkü kendisine *cevâmi'u'l-kelim* verilen Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) ağzından çıkan her bir kelime, hikmet denizlerinden bir denizdir.[264]

Gazâlî'ye göre âhiret, hesâb, azâb ve benzeri konularda îkazlarla dolu onca âyet-i kerîme, hadîs-i şerîf ve kitap bulunmasına rağmen insanların karanlıklar, gafletler, zorluklar ve rezillikler içinde yaşamalarının asıl sebebi, onların, Allah Teâlâ'nın âyet-i kerîmeleri, Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) hadis-i şerîfleri ve sâlih kimselerin sözleri hakkında gereğince tefekkür etmemeleridir. Bu tefekkürsüzlüğün sebebi ise şeytanın verdiği vesveseleridir. Ne yazık ki insanlar, şeytanın vesveselerine tabi olmaları sebebiyle bu âyet-i kerîmeleri, hadîs-i şerîfleri ve selef-i sâlihînin sözlerini bırakıp cahillerin sözlerine kulak vermekte, gâfillerin âdetleri ile aldanmaktadırlar. Bu yüzden şeytan, onlara tam mânasıyla nufûz etmekte, âdetlerini onların kalbine iyice kazımaktadır. Gazâlî'ye

[261] Gazâlî, *İhyâ*, 6/269.
[262] Gazâlî, *İhyâ*, 6/270.
[263] Gazâlî, *İhyâ*, 6/270.
[264] Gazâlî, *İhyâ*, 6/270.

göre kalbin zaafa uğramasının temel sebeplerinden biri de işte bu haldir.[265]

Gazâlî'ye göre tefekküre mâni olan şey, sadece şeytandan gelen vesveseler değildir. Bunun dışında tefekküre mâni iki sebep daha vardır: Birinci sebep, tefekkür neticesinde kalpte meydâna gelecek üzüntüden kaçmaktır. Çünkü insan, faydalı bir tefekkür sayesinde âhiretin azâbı, dehşetleri, şiddetleri ve âsilerin ebedî nimetlerden mahrum kalmaları sebebiyle duyacakları üzüntüleri öğrenerek kalben incinir. Ancak akıllı kişi, düşünmelidir ki kalbin incinmesine sebep olan hallerle karşılaşıldığı anda çekilecek acı, o halleri tefekkür ederken duyulan acıdan daha acı ve dayanılmaz olacaktır. İkinci sebep ise tefekkürün, hâl-i hâzırda tadılmakta olan dünyevî lezzetlere ve şehevî arzulara mâni olmasıdır. Bu durumda yapılması gereken, âhiret lezzetlerini elden kaçırmanın, dünyevî lezzetleri terk etmekten daha büyük bir kayıp olduğunu düşünmektir. Zira dünyevî nîmetler, çabucak unutulur ve kederlerle dolu bir haldedir; âhiret nîmetleri ise sonsuz, kedersiz ve sâf bir haldedir.[266] O halde her kim, cennete ulaşmak istiyorsa dünyâdan bütün ilgi ve alakasını kesmeli, açık seçik ilâhî ilhâma mazhar oluncaya kadar bütün himmet ve gayretini, ilâhî işleri tefekkür etmeye yöneltmelidir. Bu hâle erişmek ise ancak nefsin manevî kirlerden arındırılması neticesinde gerçekleşir ki saâdet denen şey de işte bu halden ibârettir.[267]

[265] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 277.
[266] Gazâlî, *İhyâ,* 5/118.
[267] Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, 196-197.

kirleneceği bildirilmiştir.[13] Bazı âyet-i kerîmelerde ise kalbin körleşeceği,[14] katılaşacağı,[15] mühürleneceği,[16] hakîkati anlamaktan âciz kalacağı,[17] kilitleneceği ve üzerine perde çekileceği[18] bildirilmiştir.[19]

İşte bu sebeplere binâen ilk zâhid ve sûfîlerden îtibâren bütün tasavvuf erbâbı, kalbin tasfiye edilmesini son derece önemsemişlerdir. Kalbin tasfiyesi hususuna ehemmiyet veren, hatta bütün gayretini bu konuya hasreden mutasavvıflardan biri de hiç şüphesiz İmam Gazâlî'dir. Bu bölümde İmam Gazâlî'nin kalp ile ilgili görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız.

İmam Gazâlî, insanın şerefinin ve mahlûkatın bütün sınıfları üzerine fazîletinin, onun, mârifetullâha olan istîdadından kaynaklandığını söyler. Ona göre bu istîdat, sadece kalp sâyesinde ortaya çıkmaktadır. Çünkü kalp, Allâh'ı bilen, O'na yaklaşan, O'nun için amel edip gayret sarf eden ve Allâh'ın indindeki şeyleri keşfeden bir organdır. Diğer bütün organlar, bu vasıflara hâiz olan kalbe tâbi ve hizmetçi konumundadır. Kalp, bütün organları istediği gibi istihdam eder. Bu istihdam, bir mâlikin kölesini, bir çobanın sürüsünü ve bir ustanın aletleri kullanmasına benzemektedir. Bu îtibarla kalp, Allâh'ın dışındaki varlıklardan boşalıp arındığı müddetçe Allâh katında makbul olur, Allâh dışındaki varlıklarla hemhâl olduğu müddetçe de O'na karşı perdelenir.[20]

Gazâlî'ye göre birtakım taleplerde bulunulan, ilâhî hitaplara muhâtap olan ve ilâhî azarlamaya mâruz kalan varlık, kalptir. Kulun Allah Teâlâ'ya yakınlık kesb ederek kurtuluşa ermesi ve netîcede saâdete kavuşması, kalbini tezkiye etmesine bağlıdır. Eğer kul, kalbini tezkiyeden mahrum bırakır, onu kirletip azdırırsa hüsrâna uğramış ve saâdetten mahrum kalmış demektir. Çünkü kalp, bütün organları yönlendiren bir organdır. Binâenaleyh eğer kalp, yapılan

---

13 İbn Mâce, "Zühd", 29.
14 el-Hac 22/46.
15 el-Bakara 2/74; el-Mâide 5/13; el-En'âm 6/43; ez-Zümer 39/22.
16 el-Bakara 2/7.
17 el-A'râf7/101; Yûnûs 10/74.
18 el-Bakara 2/88, el-En'âm 6/25; el-İsrâ 17/46; Muhammed 47/24; el-Mutaffifîn 83/14.
19 Uludağ, "Kalb", 24/230.
20 Gazâlî, *İhyâ*, 3/506.

ibâdetlerden hâsıl olan nurlar ile dolarsa bu nurlar, vücûdun diğer organlarına sirâyet eder ve organlardan güzel ahlaklar zuhûr etmeye başlar. Eğer kalp, işlenen fuhşiyattan kaynaklanan zulmetler ile dolarsa bu zulmetler, diğer organlara sirâyet eder ve organlardan kötü ahlak sudûr etmeye başlar. Bu yüzden kendisini ve Rabb'ini tanımak isteyen bir kul, öncelikle bu hususları bilmelidir.[21]

İmam Gazâlî, kalp kelimesinin, birçokları tarafından, nefs, rûh ve akıl kelimeleri ile aynı mânada kullanıldığını, bu tâbirleri, gerçek mânasıyla anlayıp aralarındaki anlam farklılıklarını bilen âlimlerin çok az olduğunu söyler. Ona göre bu konuda yapılan hatâların ekserisi, bu kavramların mânâlarının ve bazı durumlardaki ortak kullanımlarının bilinmemesinden kaynaklanmaktadır.[22]

Kalp kelimesi, iki farklı manada kullanılmıştır. Birinci mânâ, göğsün sol tarafında bulunan çam kozalağı şeklindeki et parçasıdır. İçinde, siyah kanın bulunduğu birtakım boşlukları olan bu özel et parçası, hayvânî rûhun kaynağı ve mâdenidir. Bu mânadaki kalp, mülk ve şahâdet âleminden olup insanlarda olduğu gibi hayvanlarda, hatta ölülerde bile bulunmaktadır. Gazâlî'ye göre sıradan bir et parçası olan bu kalbin, herhangi bir kıymeti yoktur.

İkinci mânâya göre kalp, rabbânî ve rûhânî bir latîfe olup birinci mânada kullanılan cismânî kalp ile alâkası vardır. Gazâlî'ye göre ikinci mânadaki kalp, "rûh"tur ve insanın hakîkatını temsil eder. İnsanın idrâk eden, bilen tarafını temsil eden, ilâhî emre muhatâp olan, azarlanan, kendisinden talepte bulunulan tarafı, işte bu kalptir. Rabbânî ve rûhânî bir latîfe olan kalbin, cismânî olan kalp ile alâkası, birçoklarını hayrete düşürecek niteliktedir. Bu alâka, arazların cisimlerle, vasıfların vasıflanan şeylerle, âletin âleti kullananla ve mekânın mekâna yerleşenle olan alâkalarına benzemektedir.[23]

Kalp ile organlar arasındaki en önemli fark, hayal edilmesi ve hissedilmesi imkân dâhilinde olmayan birtakım mânâların, sadece kalp ile idrâk edilebilir olmasıdır. Âlemin, ilâhî sıfatlar ile donanmış olan hâkim ve ezelî bir yaratıcı tarafından yaratılmış olacağını idrâk

---

[21] Gazâlî, *İhyâ,* 3/506-507.
[22] Gazâlî, *İhyâ,* 3/507-508.
[23] Gazâlî, *İhyâ,* 3/508; a.mlf., *Ravzatü't-tâlibîn*, 59.

etmek, sadece kalp ile mümkündür. Gazâlî'ye göre bu idrâk edici kalp ile kastedilen şey, akıldır. Ancak bu akıl, bazı sûfîlerin zemmettikleri mücâdele ve münâzara yollarını gösteren akıl değil, insanı, hayvanlardan ayıran akıldır. Mârifetüllâhın idrâk edilmesini sağlayan bu aklın yaratılış gâyesi, bütün eşyânın hakîkatini öğrenmektir. Bu münâsebetle akıl, sıfatların en yücelerinden sayılır. Bu sıfatın muktezâsı ise mârifet ve ilimdir.[24]

İmam Gazâlî'ye göre kalp, insana hibe edilmiş en büyük cevherdir. Ne var ki bu husus, insana gizli kalmıştır. Eğer kişi, bu cevheri talep etmez; ondan gâfil olur ve onu kaybederse bu durum, onun için kıyâmet gününde büyük bir pişmanlık ve üzüntü sebebi olur. Bu itibarla kişi, dünyâ ile meşguliyeti terk edip kalp cevherini ele geçirmeye gayret etmelidir.[25] Çünkü kurtuluşuna vesile olan şeylerden biri de kalbi, dünyevî arzulardan temizlemektir. Kalbin dünyevî arzulardan temizlenmesi ise kul ile Allah Teâlâ'nın azâbı arasında bir kalkandır.[26]

Gazâlî'ye göre kalp, zamanla müspet veya menfî yönde değişme özelliğine sahip bir organdır. Onun bu değişimi, müspet ya da menfî bir fiilin, uzun süre işlenmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü kalp, uzun süre işlenen fiilleri bir müddet sonra âdet hâline getirmektedir. Öyle ki kişi, bâtıl ve çirkin olan birtakım alışkanlıkları, zaman içinde kazanmış ve severek yapar hâle gelmiştir. Aslında emr-i rabbânî olan kalp, fıtratı îcâbı bâtıl ve çirkin olan şeylere karşı meyyâl değildir. Buna rağmen kalp, sâhibinin söz konusu bâtıl ve çirkin davranışlara sürekli devâm etmesi sebebiyle o davranışlardan zevk almaya başlar. Kalbin, fıtratına zıt olan bu tür davranışları zaman içinde sever hâle gelmesi mümkün olduğuna göre onun, zaten fıtratına uygun olan hikmete, muhabbetüllâha, mârifetullâha ve ibâdetlere alışıp bunlardan lezzet alır hâle gelmesi evleviyetle mümkündür. Çünkü kalbin fıtratına zıt olan şeylere alışması, kişinin yenilecek türden olmayan toprağı yemeye alışmasına benzerken kalbin fıtratına uygun olan şeylere alışması, kişinin ekmek yemeye ve su içmeye alışmasına benzer.[27]

[24] Gazâlî, *İhyâ,* 6/31.
[25] Gazâlî, *Kimyâü's-saâde*, 142.
[26] Gazâlî, *İhyâ*, 4/287.
[27] Gazâlî, *İhyâ,* 3/616.

II. Kalp Temizliği

İmam Gazâlî, namazın şartlarından biri olan tahâret/temizlik konusunu işlerken tahâreti, iç ve dış tahâret olarak ikiye ayırır ve iç temizliği, kalp temizliği olarak vasfeder. Ona göre kalbin kınanmış ahlâktan arındırılması, temizliklerin en mühimidir. Bununla beraber kalp üzerinde nûrun parlaması için zâhirî temizliğin de ciddî bir rolü vardır. Bu yüzden kişi, gâyet güzel bir abdest alıp zâhirî temizliğini şuurlu bir şeklide yapmış olsa daha önce hiç hissetmediği bir şekilde kalbinin ferahladığını ve safâya kavuştuğunu görür. İşte bu hâl, Şahâdet Âlemi ile Melekût Âlemi arasındaki bir alâkadan kaynaklanmaktadır. "Çünkü bedenin zâhiri, Şahâdet Âlemi'nden, kalp ise fıtratının aslı îtibâriyle Melekût Âlemi'ndendir." Onun Melekût Âlemi'nden Şahâdet Âlemi'ne düşmesi, garip birinin kavminden uzak düşmesine benzer. Yine bu alâka sebebiyledir ki zâhirî organlar, kalbin mârifetlerinden etkilenir; kalp de organların müspet hallerinden etkilenerek nurlanır. Şahâdet âlemine âit olan organların hareketleri ile îfa edilen namazın emredilmesi, işte bu hikmete binâendir.[28]

Gazâlî'ye göre kalp, her şeyin aslıdır. O ifsâd olduğunda her şey ifsâd olmuş, o ıslah olduğunda her şey ıslah olmuş demektir. "Çünkü o, bir ağaç, diğer organlar ise dallardır. Dallar, ağaçtan sulanırlar; ya ıslah olurlar ya da ifsâd! O, bir pâdişah, diğer organlar ise tâbiler ve erkânlardır. pâdişah ıslah olmuş ise (ona tâbi olan) halk da ıslah olmuş, (pâdişâh) ifsâd olmuş ise (halk da) ifsâd olmuş demektir. O halde gözün, dilin, karnın ve başka organların ıslâh olması, kalbin ıslâh olup mâmur olduğunun bir delîlidir." Dolayısıyla organların herhangi birinde görülen hastalık veya bozukluk, kalpte bulunan daha büyük bir hastalığın ve bozukluğun göstergesidir. Bu itibarla kişi, bütün himmet ve gayretini kalbini ıslah etmeye hasretmelidir ki bu vesileyle diğer organlarını da ıslah etmiş olsun.[29]

Kalp temizliği, insanın kemâle ermesinin en mühim şartlarından biridir. Gazâlî'ye göre kalp temizliğinin nasıl yapılacağına dair bilgi, peygamberlerde bulunmaktadır. Zira onlar,

[28] Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 208-209.
[29] Gazâlî*, Minhâcü'l-âbidîn*, 229.

Allâh'ın kullarına "kalbin mücâhede ocağına nasıl konacağını, onu, kınanmış huylardan nasıl temizleyeceklerini ve safâ yollarına nasıl eriştireceklerini" öğreten vâsıtlardır. *"O (Allâh), ümmîlere, içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara kitâbı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderendir…"*[30] âyet-i kerîmesi bu hakîkate işâret eder. Gazâlî'ye göre âyet-i kerîmede geçen "*onları temizler"* ifâdesi, "onları, kınanmış huylardan ve hayvanların sıfatlarından temizler ve meleklerin sıfatlarını, onların elbise ve süsleri kılar" mânasına gelmektedir.[31]

Kalpleri tezkiye edecek mânevî reçeteleri hazırlayarak insanları kurtuluş yoluna ileten mânevî doktorlar peygamberlerdir. Nasıl ki maddî bir hastalığın tedâvisi, tabîbin yazdığı reçeteye uymaya bağlı ise kalplerin, mânevî hastalıklardan temizlenerek tedâvi edilmesi de peygamberlerin yazmış olduğu mânevî reçetelere uymaya bağlıdır. O halde bedenî hastalıklara müptelâ olan kimseler, nasıl ki tabîbin reçete ve diyetine riâyet ediyorlarsa kalbî hastalıklara müptelâ olmuş kimseler de mânevî tabiplerin emir ve nehiylerine daha fazla riâyet etmelidirler. Çünkü bedenî hastalıklar, dünyâ hayatının elden kaçmasına sebep olurken kalbî hastalıklar, âhiret hayatının elden kaçmasına sebep olur.[32]

İmam Gazâlî, kalp temizliğinin çok meşakkatli ve uzun soluklu bir iş olduğunu, bu temizlik için zâhirî ilimlerin yeterli olmadığını söyler. Bu düşüncesinin doğruluğuna delil olarak zâhirî ilimleri sağlam bir şekilde tahsil etmelerine, zâhirî organları temizlemelerine, tâatleri beyân etmelerine ve zâhirî günahlardan uzaklaşmalarına rağmen nefsin ahlaklarına ve kalbin sıfatlarına vâkıf olamadıkları için aldanmış olan ulemâdan bir fırkayı örnek gösterir. Gazâlî'ye göre onlar, belki riyâ, haset, kibir, kin ve üstünlük talebi gibi nefsin sıfatlarından uzaklaşmaya çalışıp bu tür sıfatları, kalplerinden söküp atmaya cehd etmişler ancak yine de aldanmışlardır. Çünkü onlar, her ne kadar yukarıda sayılan riyâ ve benzeri kötü sıfatlardan nefislerini temizlenmeye çalışsalar da onların kalp pencerelerinde, şeytanın ve nefsin bir takım gizli hîleleri bulunmaya devâm eder. Bu yüzden sadece zâhirî ilimler ile meşgûl olan âlimler, bu hususlara vâkıf olmadıkları için ihmalkâr

---

[30] el-Cuma 62/2.
[31] Gazâlî*, Kimyâü's-saâde*, 122-123.
[32] Gazâlî*, el-Madnûn bihî alâ ğayri ehlihî*, 94.

davranırlar.[33] Gazâlî, onların bu durumunu, ekinini zararlı otlardan temizleme düşüncesiyle sadece tarlanın etrafındaki görünen otları temizleyerek bütün otları temizlediğini zanneden çiftçinin durumuna benzetir. Bu şekilde tarlasını temizlemeye çalışan kişi, bütün otların ortaya çıktığını zannetmiş ancak henüz yerin altından başını çıkarmamış otları tespit edemediği için tarlasını tam manasıyla temizleyememiştir. O halde toprak altındaki otları hesâba katmayıp sadece tarlasının etrafındaki görünen otları temizlemekle bütün tarlayı temizlediğini zanneden bir çiftçi, ihmalkâr davranmış ve gaflete düşmüş demektir. Zira toprak altındaki otların bir gün ortaya çıkıp ekini ifsâd etmesi kaçınılmaz bir durumdur.[34] Nefsin ahlâkına ve kalbin sıfatlarına vâkıf olmadıkları halde zâhirî ilimleri tahsil ederek zâhirî organlarını temizleyen, tâatleri yerine getiren ve zâhirî günahlardan uzaklaşan ilim ehlinin hâli de söz konusu çiftçinin hâline benzemektedir.

Gazâlî, "*Dîn, temizlik üzerine inşâ edilmiştir."*[35] ve *"İçinde köpek olan eve melekler girmez."*[36] hadîs-i şerîfleri ve *"Şüphesiz müşrikler pistir."*[37] âyet-i kerîmesinden hareketle tahsil edilen ilmin, sahîh bir ilim olabilmesi için kalbin, kötü ahlâk ve sıfatlardan temizlenmesi gerektiğini söyler. Ona göre söz konusu hadîs-i şerîfler ve âyet-i kerîme, hem zâhirî temizlik hem de bâtınî temizlik için geçerlidir. Gazâlî, meleklerin köpek bulunan eve girmemesini ise şöyle îzah eder:

"Kalp, meleklerin evi, onların nazarlarının mahalli ve eserlerinin makâmıdır. Bayağı/kötü sıfatlar ise (meleklerin girişini) engelleyici köpeklerdir." Bu mânaya göre kalp, dînin evi, kalpteki kötü sıfat ve ahlaklar ise meleklerin, o eve girmesine engel olan köpeklerdir.[38] Bu münâsebetle meleklerin kalbe girmelerini sağlamak için onların kalbe girişini engelleyen kötü sıfatları ortadan kaldırarak kalbin temizlenmesi gerekmektedir. Çünkü kalp, kap gibidir. Nasıl ki bir kap, su ile dolu olduğu müddetçe oraya havanın

---

[33] Gazâlî'nin zâhirî âlimleri tenkitleri hakkında geniş bilgi için bk. Bülent Çelikel, "Gazâlî'nin Dönemindeki Ulemâya Yönelttiği Eleştiriler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/2 (2013), 117-138.

[34] Gazâlî, *el-Keşf ve't-tebyîn*, 166.

[35] Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, 1/133.

[36] Buhârî, "Libâs", 88, "Bedü'l-halk", 7; Müslim, "Libâs", 83, 87.

[37] et-Tevbe 9/28.

[38] Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, 342.

girmesi mümkün değilse kalpler de Allah Teâlâ'nın dışındaki şeylerle dolu olduğu sürece oraya Allah Teâlâ'nın celâline dâir mârifetlerin girmesi imkânsızdır.[39]

Âdemoğlunun kalbi, kendisinde âlemin sûretinin görüldüğü bir ayna mesâbesindedir. Ne var ki bu kalp aynası, tıpkı zâhirî aynanın kirlenip paslandığı gibi şehevî arzuların ve günahların gâlip gelmesiyle kirlenip paslanır. Bu yüzden kirlenip paslanan aynanın temizlenip cilâlanması gerektiği gibi kalp aynasının da şehevî arzulardan ve günahlardan boşaltılıp temizlenmesi gerekmektedir. Gazâlî'ye göre kalbin Allah Teâlâ'dan vâsıtasız olarak ilim almaya müsâit hâle gelmesi veya yaratılmış olduğu temiz fıtratına dönmesi, işte bu kalp temizliğinden sonra gerçekleşebilir. "Zirâat yapan her kişi, (mahsulü) hasat etmiş, yürüyen her kişi (menzile) ulaşmış, talep eden her kişi de (matlûbunu) bulmuştur. Talep, ancak mücâhede ile gerçekleşir."[40]

Bir ayna mesâbesinde olan kalp, aralıksız olarak sâhibi tarafından işlenen fiillerin müspet ya da menfî tesirleri altında kalır. Buna göre eğer insandan sâdır olan fiiller, övgüye lâyık türden ise kalp aynasının daha fazla nurlanıp cilâlanmasını sağlarlar. Bu cilâlanmanın tesiriyle nurlanan kalpte, hakîkatin tecellîsi parıldamaya başlar ve dînî hususlardaki işlerin talep edilen hükümleri, apaçık bir şekilde ortaya çıkar. "*Allâh bir kula hayır murâd ettiği zaman onun için kalbinden bir vâiz halk eder."*[41] hadîs-i şerîfi ve "*Dikkat edin! Kalpler, ancak Allâh'ın zikri ile mutmain olur."*[42] âyet-i kerîmesi ile işâret edilen kalp, işte bu vasıflara hâiz olan kalptir. Bu tür kalp, Allâh'ın zikrinin kendisinde istikrar bulduğu kalptir. Eğer insandan sâdır olan fiiller, zemmedilen türden ise kalp aynası, bu fillerin tesiriyle kararır. Çünkü zemmedilen fiiller, kalbe doğru yükselen karanlık bir duman gibidir. Bu sebepten kötü fiiller işlendikçe kalp, sürekli olarak karanlık dumanların tesirine mâruz kalır ve bir müddet sonra kalpte bir tabaka oluşur. Kalbin kararması, perdelenmesi, körleşmesi ve mühürlenmesi ile kastedilen hâl işte budur. "*Eğer biz dileseydik onları da günahlarından dolayı musibetlere uğratırdık! Biz, onların kalplerini*

[39] Gazâlî*, İhyâ*, 3/519.
[40] Gazâlî*, Kimyâü's-saâde*, 138.
[41] Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr,* 1/17.
[42] er-Ra'd 13/28.

mühürleriz de onlar (gerçekleri) işitmezler."[43], *"Hayır! Bilakis onların işlemekte oldukları şeyler (kötülükler), kalplerini kirletmiştir."*[44] âyet-i kerîmeleri bu hususlara işâret etmektedir. Böyle bir kalbe sahip olan kişi, hakîkati ve dînin salâhını idrâk etmekten âciz kalır, âhirete dâir hususları hafife alıp dünyâya dâir hususları değerli görür, bütün gayretini dünyevî hususlara hasredip âhiret ile ilgili konuşmalara gereği gibi kulak vermez, böyle bilgiler onun bir kulağından girip diğer kulağından çıkar ve kalbine yerleşmez, işlemiş olduğu günahlardan dolayı tövbe etmeye ve hatâlarını telafi etmeye yanaşmaz. *"Ey iman edenler! Kendilerine Allah'ın gazap ettiği bir kavmi dost edinmeyin. Zira onlar, kâfirlerin kabirlerdekilerden (onların dirilmesinden) ümit kestikleri gibi âhiretten ümit kesmişlerdir."*[45] âyet-i kerîmesinde sözü edilen kişiler, bu vasıftaki kişilerdir.[46]

Kalp, organlar arasında en büyük tehlikeye mâruz kalan, tesiri en çok, işi en ince ve ıslahı en meşakkatli olan organdır. Bu itibarla kalbi koruma ve ıslah etme meselesi, son derece ciddiye alınmalı ve bu konuda elden gelen bütün gayretler ortaya konmalıdır.[47] Kalbi ıslah etmenin zorluğu, onun, sürekli olarak havâtırın tesiri altında olmasından kaynaklanmaktadır. Havâtır ise kişinin elinde olmadan mâruz kaldığı bir şeydir. Bu yüzden kişi, mümkün mertebe kalbine gelen havâtıra tâbi olmaktan uzak durmalıdır. Ne var ki havâtırın tesirinden kurtulmak, çok meşakkatli bir iştir. Mücâhede ehlinin, kalplerini ıslah etmede zorlanmaları ve basîret sahiplerinin, kalplerine son derece ihtimâm göstermeleri işte bu yüzdendir.[48]

Gazâlî, kalbi tasfiye etmenin lüzûmu ve ehemmiyeti konusunda beş ana sebebin göz önünde bulundurulması gerektiğini söyler:

Birinci sebep, bu konuda vârid olan âyet-i kerîmelerdir.[49]

İkinci sebep, bu konuda vârid olan hadîs-i şerîflerdir. Nitekim bir hadîs-i şerîfte *"Allâh Teâlâ sizin ne sûretlerinize ne de*

---

43 el-A'râf 7/100.
44 el-Mutaffifîn 83/14.
45 el-Mümtehıne 60/13.
46 Gazâlî, *İhyâ*, 3/524-525.
47 Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 175.
48 Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 229.
49 el-Mü'min 40/19; el-Ahzâb 33/51; el-Mâide 5/7.

bedenlerinize bakar. O, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar."[50] buyrulmuştur. Gazâlî, bu hadîs-i şerîften hareketle kalbin, Âlemlerin Rabbi olan Allah Teâlâ'nın nazargâhı olduğunu söyler ve halkın nazargâhı olan yüzlerin temizliğine önem verildiği gibi Hakk'ın nazargâhı olan kalplerin temizliğine de önem verilmesi gerektiğini vurgular. Ne var ki insanlar, ayıplarına muttalî olmamaları için halkın nazargâhı olan yüzlerini, her türlü kirden arındırıp imkânları nispetince tezyîn etmeye çalıştıkları halde Âlemlerin Rabbi'nin nazargâhı olan kalplerine ehemmiyet vermemektedirler.

Üçüncü sebep, kalbin itâat edilen bir pâdişah ve tâbi olunan bir reîs, diğer organların ise kalbe tâbi birer nefer oldukları husûsudur. Binâenaleyh kendisine tâbi olunan metbû ıslah olmuş ise tâbi olanlar da ıslah olmu;, pâdişah doğru olmuş ise ona tâbi olan halk de doğru olmuş demektir. O halde kalbin ıslahı konusunda gayret sarf etmek, zorunlu bir gayret olmaktadır. Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) "*Şunu iyi bilin ki, insan vücudunda küçük bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa bütün vücut iyi olur; o bozulursa bütün vücut bozulur. İşte bu et parçası kalptir."*[51] hadîs-i şerîfi, bu hakîkatı beyân etmektedir.

Dördüncü sebep kalbin, kul için bütün kıymetli hazînelerin, akıl, mârifetullâh ve niyet gibi bütün mühim mânâların merkezi olduğu husûsudur.

Beşinci sebep ise kalbin, hiçbir organ için söz konusu olmayan beş hâl üzerine olmasıdır. Bu beş halden birincisi, kalbin, şeytân ve melek için bir karargâh olma halidir ki şeytân, bütün hîle ve desîseleri ile kalbe yönelmekte ve ona vesvese vermeye çalışmaktadır. Kalbin ikinci hali, onun, hevâ ve akıl için muhârebe meydânı olması hâlidir. O halde gaflet etmeyip kalbin hevâ düşmanına karşı korunup beklenmesi gerekmektedir. Kalbin üçüncü hâli, onun, vesvese ve ilhâmın iniş mahalli olması hâlidir. Bu îtibarla kul, bir ân bile kesilmeyecek olan şeytânî vesveselerden olanca gayretiyle kaçınmaya çalışmalı ve kalbini korumalıdır. Kalbin dördüncü hâli, onun tedâvi edilmesi hâlidir ki, bu tedâvi çok zor bir hâdisedir. Çünkü kalp, kişi için gayb mesâbesindedir. Üstelik kalp, her ân yeni bir âfet ve hâl ile karşı karşıya bulunmaktadır. Bu yüzden onun tedâvisi için çok ciddî bir araştırma, dikkatli bir bakış

---

[50] Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 2/285; Müslim, "Birr", 33; İbn Mâce, "Zühd", 9.
[51] Buhârî, "Îmân", 39; Müslim, "Müsâkât", 107, 108.

kaynaklanmaktadır. Ona göre rızâ konusunda bilinmesi gereken en önemli husus, kulun, rızâ göstermekle emredildiği konularda kazâ-i ilâhîye râzı olmasıdır. Yoksa günahlar ve Müslümanların içine düştükleri fitne durumları gibi kazâ-i ilâhî gereği meydâna gelen hâdiselere rızâ göstermek, ne câizdir ne de vâcibdir. Kuşeyrî bu düşüncesini, üstadı Ebû Alî ed-Dekkâk'ın şu sözü ile destekler: "Rızâ, belâyı hissetmemen değil, (ilâhî) hükme (kadere) ve kazâya îtiraz etmemendir."[328]

İmam Gazâlî, Allah Teâlâ'nın takdîrine rızâ göstermenin, muhabbetüllâhın semerelerinden bir semere olduğunu ve bu makâmın "mukarrebûn" zümresindeki kulların makâmlardan bir makam olduğunu söyler. Ona göre bu makâmın hakîkati, sadece Allah Teâlâ'nın te'vîl öğrettiği, derin anlayış verdiği ve dinde fakîh kıldığı âlimlere mâlûmdur.[329]

Gazâlî'ye göre rızâ, Allah Teâlâ'ya muhabbet eden ve bütün meşgûliyetini O'na hasreden kulun, sevgili Rabb'inin fiilleri karşısındaki memnuniyetinin bir ifâdesidir. Bu memnûniyet, iki şekilde kendisini gösterir:

Birincisi, elem verici şeylerle karşılaşıldığında elem hissinin ortadan kalkması şeklinde olur. Savaşta yaralanan askerin, acısını hissetmemesi, bir işle meşgûl olan kişinin, ayağına batan dikenin acısını hissetmemesi ve âşığın, mâşuku uğruna başına gelen sıkıntıları hissetmemesi, bu duruma örnek gösterilebilir. Sayılan bu olumsuz hâdiseler karşısında elem hissinin ortadan kalkması, kalbin meşgûliyetinden kaynaklanmaktadır. Başka bir ifâdeyle söylemek gerekirse yapılan işin sevgisi, kalbi istila edince kalp, gayri ihtiyârî o işle meşgûl olmakta ve kişi, mâruz kaldığı olumsuz hâdisenin acısını hissetmemektedir. Gazâlî'ye göre bir şeye karşı muhabbetin derecesi, o şey uğruna karşılaşılan elem verici hâdiselerden etkilenmenin derecesini doğrudan etkiler. Şöyle ki bir şeye karşı düşük derecede muhabbet ediliyorsa o şey uğruna başa gelen olumsuz bir hâdisenin düşük derecedeki acıları hissedilmez; ancak bir şeye ileri derecede muhabbet ediliyorsa o şey uğruna başa gelen olumsuz hadisenin en ağır acıları hissedilmez. Bundan dolayıdır ki Allah Teâlâ'ya karşı en üst seviyede muhabbet eden bir kul, rızâ ile

[328] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 266.
[329] Gazâlî, *İhyâ*, 6/95.

hareket ettiği için O'nun takdiri neticesinde başına gelen en acı durumlar karşısında bile elem hissetmez.[330]

Memnuniyetin ikinci şekli ise elem verici şeyin farkına varılmasına ve acısının hissedilmesine rağmen başa gelen hâdiseye râzı olunması ve o şeyin, bilinçli olarak murâd edilmesidir. Tıpkı elde edeceği sıhhat uğruna, kan aldıran veya hacamat yaptıran birinin, işin başında bu işi, bilinçli olarak murâd etmesi ve karşılaştığı acıya râzı olması veya kazanç uğruna sefere çıkan birinin, ta baştan yolculuk zahmetine râzı olup yolculukta karşılaştığı zorluklara sabretmesi gibi. Gazâlî'ye göre her iki kişi de netîce itibariyle elde edecekleri faydayı gözeterek yaptıkları işi bilinçli olarak tercih etmişler ve o iş sebebiyle karşılaşacakları elem ve ızdırâba baştan râzı olmuşlardır. Allah Teâlâ'nın kendisine vereceği sevâba ve bu sevap neticesinde âhirette karşılaşacağı nimetlere inanan bir kul da başına gelen belâ ve musîbetlerin, Allah Teâlâ'nın bir imtihânı olduğunu bilir, onlara râzı olur ve onların acılarına sabreder. Dahası, bu belâ ve musibetlerin acılarını sever ve onları, kendisine veren Allah Teâlâ'ya şükreder.[331]

Kulun sevap kazanmak ve âhirette nimetlere kavuşmak maksadıyla başına gelen belâ ve musîbetlere rızâ göstermesi câiz ise de rızâ makamındaki kulun esâs maksadı, sevap kazanmak değil, Allah Teâlâ'nın rızâsına nâil olmak olmalıdır. Çünkü kalbine muhabbetüllâh hâkim olan kişinin sevdiği ve murâd ettiği tek şey, mahbûbu olan Rabb'inin murâdı ve rızâsıdır.[332] Onların kalbinde, Allah Teâlâ'nın sevgisi o dereceye ulaşmıştır ki onlar, bu sevginin tesiriyle Allah Teâlâ'dan gelen belâ ile nimetin arasında fark gözetmez olmuşlardır. Bu dereceye ulaşan kimseler, her şeyin Allâh'tan olduğuna, dolayısıyla başa gelen her şeyde, O'nun rızâsının bulunduğuna inanırlar ve belâya uğradıkları hallerde bile sevinirler.[333] Gazâlî'ye göre bu hâl, şaşılacak bir şey değildir. Zira insanların, birtakım maddî menfaatler uğruna hevâlarına muhâlefet ederek birtakım sıkıntılara seve seve katlandıkları ve o halleri rızâ ile karşıladıkları müşâhede edilen mâkul şeylerdir. O halde Allah Teâlâ'nın sevgisine mazhar olup âhiret nimetlerine nâil olmak için

[330] Gazâlî, *İhyâ,* 6/103.
[331] Gazâlî, *İhyâ,* 6/104.
[332] Gazâlî, *İhyâ,* 6/104.
[333] Gazâlî, *Adabu's- Sohbe ve'l-Muâşere*, 28.

başa gelen musîbetleri sabırla karşılamak ve O'nun takdîrine rızâ göstermek de evleviyetle mâkul ve mümkün bir hâldir. Kulun, belâ ve musîbetleri rızâ ile karşılaması, yukarıda da ifâde edildiği üzere iki şekilde gerçekleşir: Birisi, vaat edilen sevâba nâil olma beklentisi ile diğeri ise başa gelen belâ ve musîbetin Allâh'ın takdiri neticesinde gerçekleştiğine îman iledir.[334]

Gazâlî'ye göre kulun, başına gelen belâ ve musîbetler karşısında duâ etmesi, şâhit olduğu günahları kerih görmesi, günah ehline ve günahın işlenmesine sebep olan âmillere öfkelenmesi, işlenen günahın izâlesi için iyiliği emredip kötülüğü nehy etmekle meşgul olması, rızâ makâmına zarar vermez. Çünkü rızânın en üst makâmında olan Rasûlüllâh (s.a.v.), diğer peygamberler ve ilâhî övgüye mazhar olmuş kullar, karşılaştıkları olumsuz hâdiseleri, ilâhî bir imtihân olarak görüp bu imtihanı rızâ ile karşılamışlar; ancak hiçbir zaman duâdan geri kalmamışlardır. Buna rağmen te'vîl ilmine vâkıf olmayan ve şerîatın esrârına karşı gaflet içinde olan bazıları, günahları, fücurâtı ve küfrü, Allah Teâlâ'nın birer takdiri zannetmişler ve bunlara karşı rızâ ile hareket etmek gerektiğine kâil olmuşlardır. Gazâlî'ye göre böyle bir anlayışın rızâ ile bağdaşması, kesinlikle mümkün değildir.[335] Bazılarının, münkerâtı, ilâhî takdîr neticesinde gerçekleşen birer hâdise olarak görüp onlara rızâ göstermeleri, güzel ahlâk değil, katıksız bir cehâlettir. Çünkü aynı anda bir şeye rıza göstermek ve o şeyden nefret etmek tenâkuz teşkil eder. Bununla beraber bir şeyden, bir açıdan nefret edilirken başka bir açıdan o şeye rızâ gösterilebilir. Mesela bir kişi, birbirlerine düşman olan iki farklı kişiye düşman olsa o kişi, düşmanlarından birinin ölümüme bir açıdan sevinir bir açıdan üzülür. Sevinir, çünkü düşmanı ölümüştür; üzülür, çünkü düşmanının düşmanı ölmüştür. Bu durumda kişi, bir açıdan sevinmiş, bir açıdan üzülmüş olur. Gazâlî'ye göre günahlar karşısında takınılması gereken tavır da aynen böyle olmalıdır. Yâni kişi, bir günaha şahit olduğunda o günahın, Allah Teâlâ'nın takdiri çerçevesinde gerçekleşmiş olmasından dolayı bir taraftan o günaha rızâ göstermeli;[336] bir

[334] Gazâlî, *İhyâ*, 6/109.

[335] Gazâlî*, İhyâ,* 6/110-111.

[336] Ehl-i sünnet îtikadına göre fiili kesb eden kul, halk eden ise Allâh Teâlâ'dır. Kulların kaderlerinde, onların cüz'î irâdesi de etkilidir. Buna göre işlenen fiil, münkerât türünden de olsa o fiilin hâlıkı Allâh Teâlâ olduğu için o fiilin meydana gelmesi, bir anlamda takdîr-i ilâhî ile gerçekleşmiş olmaktadır. Günahın Allâh Teâlâ'nın takdîri olması, "hayır ve şerrin Allâh Teâlâ'dan

taraftan da o günahın, kulun kesbi ile ortaya çıkması ve Allah Teâlâ'nın öfkesine sebep olmasından dolayı üzülmelidir.[337]

Allah Teâlâ'nın takdirine rızâ göstermek, "tevekkül" ile doğrudan bağlantılıdır. Sünnetüllâha tâbi olarak esbâba tevessül etmek, tevekküle mâni olmadığı gibi rızâya da mâni değildir; ancak başa gelen belâ ve musîbetlerden dolayı şikâyette bulunmak ve bunları kalben kerih görmek rızâ hâline mânidir. Gazâlî'ye göre kulun şükretmek ve Allah Teâlâ'nın kudretini açığa çıkarmak maksadıyla başına gelen belâ ve musîbetleri dillendirmesi, rızâ hâlini ortadan kaldırmaz.[338] Aynı şekilde günahların bolca işlenip hayrın az işlendiği bir memleketten hicret etmek, rızâ makâmına zarar vermez. Hatta böyle bir yerde ikâmet etmektense hicret etmek daha evlâ olur. *"...Allâh'ın arzı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!.."*[339] âyet-i kerîmesi, bu hususa işâret eder. Ancak evlâd ü iyâl ve benzeri birtakım mâniler sebebiyle böyle bir yerde ikâmet etmek mecburiyetinde kalan kişi, içinde bulunduğu hâle kalben rızâ göstermemeli, mutmain olacak şekilde nefsini o hâle alıştırmamalı ve sürekli olarak "…*Ey Rabb'imiz! Bizi, âhâlisi zâlim olan şu memleketten çıkar…"*[340] diye dua etmelidir. Çünkü zulmün yaygınlaşması durumunda inen belâ, hiçbir ayrım gözetmeksizin herkesin helâk olmasına sebep olur ve bu durumdan zâlimlerle beraber Allah Teâlâ'ya itâat eden (mazlum) insanlar da etkilenmiş olur. "*Bir de öyle bir fitneden sakınınız ki o, içinizden sadece zulmedenlere isâbet etmekle kalmaz…"*[341] âyet-i kerîmesi, bu hususa işâret etmektedir.[342]

Kalbi tasfiye etme yollarından biri de Cenâb-ı Hakk'ın takdîr etmiş olduğu kadere rızâ göstermektir. Kul, Rabb'ine karşı hakîkî mânada kulluk yaptığı takdirde zengin olan Rabbinin, rızkına kefîl olduğunu yakînen bilir; O'nun, her şeye kâdir olduğuna ve her ân kendisinin ihtiyâçlarından haberdâr olduğuna, verdiği vaatlerin ve yaptığı tehditlerin hak olduğuna kalben inanır. Gazâlî'ye göre kalbin

---

olması" inancının bir gereğidir. Gazâlî'ye göre bu husus, daha fazla ifşâ edilmeye ruhsat verilmeyen kaderin sırlarından bir sırdır. (Gazâlî, *İhyâ*, 6/115.)

[337] Gazâlî, *İhyâ,* 6/113.

[338] Gazâlî, *İhyâ,* 6/116.

[339] en-Nisâ 4/97.

[340] en-Nisâ 4/75.

[341] el-Enfâl 8/25.

[342] Gazâlî, *İhyâ,* 6/117.

kendisini meşgûl eden ilgi ve alâkalardan kurtulup sükûnete ermesi, ancak bu sâyede mümkün olur. Kul, bütün işlerinde tedbiri, semâvât ve arzın düzenleyicisi olan Allah Teâlâ'ya bıraktığı zaman idrakten âciz kaldığı şeyleri düşünmekten kurtulup rahata kavuşur. Böylece kişi, kalbini meşgûl etmekten ve zaman öldürmekten başka bir işe yaramayan yarın ne olup olmayacağı düşüncesinden, işlerin nasıl ve ne şekilde olacağı tasasından, *keşke* ve *belki* gibi boş ifâdelerinden kurtulur; kalbinin, pişmân olacağı şekilde faydasız meşgûliyetlere dalmasına mâni olur. Eğer kişi, rızık konusunda endişeleniyor ve kalbinin bu hususlarla meşgûliyetine engel olamıyor ise nefsine hitâben,*"De ki: Allâh'ın bizim için yazdığından başkası, bize aslâ erişmez. O, bizim Mevlâmızdır. Onun için müminler yalnız Allâh'a dayanıp güvensinler."*[343] âyet-i kerîmesini okumalı ve kendi kendisine şöyle nasîhat etmelidir: "Ey nefis! Takdîr edilen mutlaka olacaktır. Öfkelenmede bir fayda yoktur. Hayır, Allâh'ın yarattığındadır. Öfkelenecek bir taraf yoktur. 'Rab olarak Allâh'tan râzı oldum.' diyen sen değil miydin? Nasıl olur da O'nun kazâsına râzı olmazsın?! Kazâ, rubûbiyyetin şânından ve hakkındandır. Sana düşen ise kazâya rızâ göstermektir."[344]

Eğer kişi, bu minvâl üzere hareket edecek olursa başına gelen belâ ve musîbetler karşısında nefsine kolayca hâkim olabilir ve sabırsızlığa karşı, kalbini zabt u rabt altına alabilir. Böylece kişi, rızâ ile hareket etmiş olur, başına gelenlerden dolayı şikâyete kalkışmaz; belâ ile ilk karşılaştığı esnâda sarsıntıya düşmez ve nefsine şöyle seslenir: "Ey nefis! Bu (başa gelen belâ) vâki olmuştur. Onu def etmeye çâre yoktur. Hâlbuki Allah Teâlâ bu belâdan daha büyük bir belâyı def etmiştir. Şüphesiz ki belâ türleri, O'nun hazînelerinde pek çoktur. Bu (başa gelen belâ) da kazâ olarak gerçekleşip gitmiş ve bâkî olarak kalmamıştır. Bu (belâ), dağılıp giden bir buluttur. Ey nefis, azıcık sabret! Bu vesileyle uzun (yıllar sürecek) bir sürûra kavuşacak ve bol sevap kazanacaksın!.." [345]

O halde kalbini tasfiye etmeyi murâd eden kişi, herhangi bir kazâ ve belâ ile karşılaştığında nefsini teselli edip sabretmeli; diliyle Allah Teâlâ'ya dönüleceğini söyleyip durmalı; kalbini Allah Teâlâ katında nâil olunacak sevapları düşünmekle meşgûl etmeli;

---

[343] et-Tevbe 9/51.
[344] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 298-299.
[345] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 300.

musîbetler karşısında ülü'l-azim peygamberler ve evliyâullâh gibi sabretmelidir. Herhangi bir rızıktan mahrum olma durumunda ise kul, lezzetli rızıklara nâil olmanın bir üstünlük sebebi olmadığını bilmelidir. Kul, yine bilmelidir ki kullarına karşı çok merhametli ve cömert olan Allah Teâlâ'nın, hasîs köpekleri ve kendi düşmanları olan kâfirleri doyururken mümin kullarını, bir rızıktan mahrum etmesi, düşmanların daha değerli olmasından dolayı değil, Allah Teâlâ'nın, mümin kulları hakkında daha büyük bir fayda takdîr etmesinden dolayıdır. Üstelik zorlukla beraber bir de kolaylığın olduğu[346] bildirilmiştir. O halde her kim, takdiri-i ilâhî netîcesinde başına gelen sıkıntıları rızâ ile karşılayp sabrederse Allah Teâlâ'nın lütfundan nice acayip hallerle karşılaşacaktır. [347]

i. Ölümü Hatırda Tutmak

"Ruhları kabzetmekle vazifeli olan meleğin, rûhu kabzetmesiyle[348] kişinin, dünyâdaki hayatının sona ermesi" diye târif edebileceğimiz ölüm, İslam inancına göre bir yokluk değil, dünyâ imtihanının sonlanmasıdır.[349] Bizâtihi Allah Teâlâ'nın takdiri ile yaratılan[350] ve her canlının tatmak zorunda olduğu ölüm,[351] her şeyin bitişi değil,[352] aksine ebedî olan âhiret hayatının ilk merhalesidir. Başka bir ifâdeyle ölüm, mümin için dünyâ zindanından[353] kurtuluş, vuslat-ı ilâhîye doğru ilk kanat çırpıştır. Bu yüzdendir ki her ne kadar yapıp ettiklerinin hesabını vermekten korktukları için Yahudiler tarafından istenmese de[354] ölüm, korkulacak bir şey değil, hazırlık yapılarak beklenecek bir gerçekliktir. Bununla beraber iyilik yapma imkânını ortadan kaldırdığı için durduk yere ölümü arzu etmenin doğru olmadığı bildirilmiş;[355] ölümü istemek zorunda kalınması durumunda ise *"...Allahım! Yaşamak benim için hayırlı olduğu sürece bana hayat*

[346] İnşirâh 94/5.
[347] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 300.
[348] es-Secde 32/11.
[349] el-Mülk, 67/2.
[350] el-Vâkı'a 56/60.
[351] Âl-i İmrân 3/185; el-Enbiyâ 21/35; el-Ankebût 29/57; Kâf 50/19.
[352] el-Hâkka 69/27.
[353] "*Dünyâ, Mü'minin zindanı, kâfirin ise cennetidir*." (Müslim, Zühd 1. Ayrıca bk. Tirmizî, "Zühd", l6; İbni Mâce, "Zühd", 3.)
[354] el-Bakara 2/95; el-Cuma 62/7.
[355] Müslim, "Zikir", 13. (Ayrıca bk. Nesâî, "Cenâiz", 1.)

ver. Ölmek benim için daha hayırlı olduğu zaman canımı al!"[356] şeklinde duâ edilmesi tavsiye edilmiştir.

Ölümü hatırda tutmak, aslında Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) bir emridir.[357] Hadîs-i şerîflere atf-ı nazar edildiğinde görülür ki ölüm, mümin için bir hediye,[358] bir keffâret[359] ve bir vâizdir.[360] Bu vasıflara sahip olan ölümü hatırda tutmak ve ölümden sonrası için hazırlık yapmak ise en akıllı kimselerin özelliğidir.[361]

İşte bu hakîkat sebebiyledir ki tasavvuf ehli, bir imtihân sahası olan dünyâya önem vermemişler ve dünyâdan ayrılmayı ifâde eden ölümü, hatırlarından hiç çıkarmamışlardır. Cüneyd-i Bağdâdî'nin akranlarından Ebû Hamza el-Horasânî'nin "Kim ölümü hatırlamayı şiâr edinirse Allâh ona, bâkî olan her şeyi sevdirir ve fânî olan her şeye buğz ettirir." sözü,[362] ölümle ilgili kayda değer sözlerdendir.

Tasavvuf ehlinin, ölümden korkmak yerine onu hatırdan çıkarmamayı şiâr edinmeleri, ölümü, Allah Teâlâ ile kavuşma yolculuğunun ilk merhalesi olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu düşünce sebebiyle onlardan bazıları, Allah Teâlâ ile karşılaşmak için ölümü tercih etmeyi, Allah Teâlâ'ya hizmet ve ibâdet etmek için hayatta kalmaktan daha hayırlı görmüşlerdir.[363]

İmam Gazâlî'ye göre ölümü hatırından çıkaran kişiler, dünyâya dalmış, ona aldanmış ve onun şehevî arzularına muhabbet duymuş kimselerdir. Bu tür kimseler, ölüme karşı gaflet içinde olan kimselerdir. Bu yüzden onlara ölüm hatırlatıldığı zaman onu, kerih görüp nefretle karşılarlar. "*De ki kendisinden nefret ettiğiniz ölüm*

---

356 Buhârî, "Merdâ", 19, "Daavât", 30; Müslim, "Zikir", 10.

357 "*Lezzetleri kaçıranın (ölümün) zikrini çokça yapınız."* (Tirmizî, "Zühd", 4, "Kıyâmet", 26; Nesâî, "Cenâiz", 3; İbni Mâce, "Zühd", 31.)

358 Suyûtî, *Camiu'l-ahâdîs,* 3/83; Taberânî, *Mu'cemü'l-kebîr,* 9/154; Hâkim*, el-Müstedrek,* 4/355.

359 İsfehânî, *Hilye,* 3/121*;* Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-Câmi' li-şuabi'l-îman*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, 1425/2004)*,* 7/171.

360 *"Size iki şey bırakıyorum. Bunlara sımsıkı tutunduğunuz müddetçe asla sapıtmazsınız: 'Allah'ın kitâbı ve Resûlünün sünneti.'* (Muvatta, "Kader", 3.)

361 İbni Mâce, "Zühd", 31; Gazâlî*, İhyâ*, 6/306-309.

362 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 102-103.

363 Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/44.

size ulaşacaktır…"[364] âyet-i kerîmesi, bu kimselere işâret eder.[365] Binâenaleyh ölümü hatırda tutmak, âhirete hazırlık yapmayı, ölüme karşı gaflet içinde olmak ise dünyânın şehevî arzularına dalmayı gerekli kılar.[366]

Gazâlî, ölümü hatırlama konusunda insanları üç kısma ayırır:

Birinci kısımdakiler, dünyâya dalıp ölümü akıllarına hiç getirmeyen kimselerdir. Bu tür kimseler, ölümü, sahip olduğu dünyevî varlıklardan uzaklaşma sebebi olarak görürler. Bu yüzden onlar, ölümü esefle karşılar; hatta ölümü kötülemeye kalkışırlar. Gazâlî'ye göre ölümü hatırlamak, bu tür kişilerin Allah Teâlâ'dan daha da uzaklaşmasına sebep olur.

İkinci kısımdakiler, tövbekâr kimselerdir. Bu tür kimseler, bir taraftan kalplerinin, korku ve haşyete bürünüp tövbeye yanaşması için ölümü hatırlarlar, bir taraftan da tam bir tövbe edemeden ve âhiret hazırlığı yapmadan ansızın gelmesinden korktukları için ölümü kerih görürler. Gazâlî'ye göre bunlar, niyetleri sâlih olduğu için ölümü kerih görmede mâzur sayılırlar. Bundan dolayı bu kimseler, *"Kim Allâh ile karşılaşmayı kerih görürse, Allâh da onunla karşılaşmayı kerih görür."* [367] hadîs-i şerîfinde işâret edilenler arasına girmezler. Çünkü bunlar, mutlak olarak ölümü ve Allah Teâlâ ile karşılaşmayı değil, ölüme hazırlıksız yakalanmayı kerih görmektedirler. Onların hâli, hazırlıksız bir şekilde sevgilisi ile karşılaşmayı kerih gören kişinin hâline benzer.

Üçüncü kısımdakiler, ârif kimselerdir. Onlar, ölümü, mahbûb olan Allah Teâlâ ile karşılaşma vakti olarak gördükleri için dâimâ ölümü hatırlarında tutarlar. Onlar için ölümün bir anda gelmesi, korkunç bir şey değil, bilakis istenen bir şeydir. Çünkü onlar, ölümü, âsiler yurdundan kurtulma ve Allah Teâlâ'nın komşuluğuna nâil olma vesilesi olarak görmekte ve bu yüzden dâimâ onu beklemektedirler.[368]

---

[364] el-Cuma 62/8.
[365] Gazâlî, *İhyâ*, 6/304.
[366] Gazâlî, *İhyâ,* 6/306.
[367] Müslim, "Zikir", 14-17; Nesâî, "Cenâiz", 10.
[368] Gazâlî, *İhyâ,* 6/304.

Gazâlî'ye göre Allah Teâlâ ile karşılaşmayı murâd eden mârifet ehli bir kul, ölümden korkmaz; bilakis ölümü arzular. Çünkü o, *"Bu dünyâ hayatı, sadece bir eğlenceden ve oyundan ibârettir. Âhiret yurduna gelince; işte asıl hayat odur. Keşke bilmiş olsalardı!"*[369] âyet-i kerîmesine istinâden gerçek hayatın, âhiret hayatı olduğuna inanan kişidir. Eğer o, ölümün gecikmesini istiyorsa bu istek, onun mârifet-i ilâhiyye konusunda daha da mükemmel bir hâle gelmeyi arzulaması sebebiyledir. "Zîrâ mârifet, tohum gibidir. Mârifet denizinin sâhili yoktur. Allâh'ın celâl sıfatını ihâta etmek muhaldir. Binâenaleyh Allah Teâlâ'ya, O'nun sıfatlarına, fiillerine ve memleketinin esrârına dâir mârifet artıp kuvvetlendikçe âhiretteki nîmetler de (o nisbette) artacak ve büyüyecektir. Tıpkı tohumun artıp güzelleştikçe ekinin de artıp güzelleştiği gibi." Bu mârifet tohumunun kazanma yeri dünyâ; tarlası kalp, hasat yeri ise âhirettir. *"Saâdetlerin en fazîletlisi, Allah Teâlâ'ya tâatta geçen uzun ömürdür."*[370] hadîs-i şerîfi ile kastedilen şey de budur. Çünkü mârifetin mükemmelleşmesi, artması ve genişlemesi, tefekkür, mücâhede, zühd ve uzlet ile geçen uzun ömür sâyesinde gerçekleşebilir. O halde kişi, eğer ölümün geç gelmesini isteyecekse sadece bu maksatlara erişmek için istemelidir.[371] Nitekim peygamberler ve evliyâullâh, fazîlet bakımından kemâle ermek için uzun ömürlü olmayı temennî etmişler, dünyânın âhiretin tarlası[372] olması haysiyetiyle ölümü kerih görmüşlerdir. Çünkü ömrün uzunluğu nisbetinde ibâdetler çoğalacak, sevaplar artacak, nefis, daha çok tezkiye görüp temizlenecek ve nihâyet ahlâk, daha kuvvetli ve mükemmel olacaktır.[373]

Gazâlî'ye göre Allah Teâlâ'yı sevdiğini iddiâ etmesine rağmen kulun, ölümü sevmemesi olmayası şeydir. Çünkü kulun sevdiğini iddiâ ettiği Rabbi ile karşılaşması âhirette olacak, âhirete gitmek ise ölüm ile gerçekleşecektir. Buna rağmen eğer kul, ölümü sevmiyorsa onun, Allâh'ı sevdiğini iddia etmesi de yalandan ibârettir. O halde ölümün hoş görülmemesi, Allah Teâlâ'nın sevgisine mânidir. Çünkü kâmil mânadaki sevgi, bütün kalbi kuşatan sevgidir. Bununla beraber kulun, âilesinden ayrılacağından dolayı ölümü hoş

---

[369] el-Ankebût 29/64.
[370] Deylemî, *Müsnedü'l-Firdevs,* 2/346. (Ayrıca bk. *"İnsanların en kârlısı, ömrü uzun, ameli güzel olandır."* Tirmizî, "Zühd", 21, 22.)
[371] Gazâlî, *İhyâ,* 6/44-45.
[372] Bk. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ,* 1/412.
[373] Gazâlî, *İhyâ,* 3/616.

görmemesi, onun tamâmen Allah Teâlâ'yı sevmediği anlamına gelmez. "Çünkü insanlar, sevgi konusunda farklı derecededirler."[374]

Gazâlî, niyetlerinin sâlih olması sebebiyle hem ölümü kerih gören tövbekârın hem ölümü arzulayan ârifin mâzur görülmesi gerektiğini; ancak bu hususta ki en doğru düşüncenin, ölüm işini Allah Teâlâ'ya havâle etmek olduğunu savunur. Ona göre kişi, ne ölümden nefret etmeli ne de bir ân önce ölmeyi arzu etmelidir. Muhabbetin zirvesinden kaynaklanan bu anlayış, sâhibini, teslîm ve rızâ makâmına ulaştırır ki bu makâm, makamların zirvesi ve sonudur. Bütün bunlara rağmen ölümü hatırlamakta sevap ve fazîlet vardır. Çünkü -tövbekâr ve ârif kimse şöyle dursun- dünyâya dalmış kişi bile ölümü hatırladığı zaman dünyâdan uzaklaşmaya başlar; ölüm düşüncesi sebebiyle artık dünyâ nîmetleri o kimseye zehir kesilir ve lezzetlerin saflığı bulanıklaşır. Bu hâl ise kurtuluş sebeplerinden bir sebeptir.[375]

Bir şeyi, sürekli hatırlayıp durmadan o şeye hazırlık yapmak kolay olmaz. Bir şeyi hatırlamak için de o şeyi hatırlatan şeyleri sürekli tekrarlayıp durmak gerekir. Bundan dolayıdır ki ölümü hatırlamak için ölümden önceki halleri, ölümle birlikte başa gelecekleri ve ölümden sonra karşılaşılacak âhiret hallerini; kıyâmeti, cenneti ve cehennemi sürekli tekrarlayıp durmak gerekmektedir. Böyle olduğu takdirde kişi, ölüme ve ölümden sonraki hayata hazırlanabilir. Aksi takdirde insanlar, ölüm ve sonrası hakkında gaflet içinde ömürlerini tüketip giderler. "*İnsanların hesâba çekilecekleri gün yaklaştı. Hâl böyle iken onlar, gaflet içinde yüz çeviriyorlar.*"[376] âyet-i kerîmesi, bu hakîkate işâret etmektedir.[377]

Gazâlî'ye göre tehlikesi son derece büyük olan korkunç ölüme karşı gaflet içinde olmak, onu, az tefekkür edip az hatırlamamaktan kaynaklanmaktadır. Bütün nefsânî duygulardan tamâmen boşalmadan ve dünyevî arzular ile meşgûliyeti terk etmeden ölümü hatırlamak, hakîki mânada ölümü hatırlamak değildir. Kendisinde birçok fazîlet bulunan ölümü hatırlamanın yolu, kalbi, ölüm dışında

[374] Gazâlî, *İhyâ,* 6/71, 73.
[375] Gazâlî, *İhyâ,* 6/305.
[376] el-Enbiyâ 21/1.
[377] Gazâlî, *İhyâ,* 6/303.

her şeyden boşaltıp ölümü göz önüne getirmektir. Bu minvâl üzere ölümü hatırlayan kişi, tehlikeli bir çöle veya denize yolculuğa hazırlanan yolcunun, yolculuğundan başka bir şeyi düşünmediği gibi kalbinde ölümden başka bir şeyin zikrine yer vermemelidir. Ölümü hatırda tutma, işte bu takdirde kişiye tesir etmeye başlar. Bu tesir altındaki kişi, artık dünyâ ile fazla sevinmemeye ve kalben mahzûn olmaya başlar.[378]

Gazâlî'ye göre ölümü hatırda tutmak isteyen kişi, kendinden önce bu dünyâdan göçüp giden akranlarını hatırlayıp onların ölümünü ve toprak altındaki mücâdelelerini göz önüne getirmeli; onların dünyâda iken sahip oldukları makamlardaki sûretlerini ve hallerini hatırlamalı; şu anda toprağın altında onların güzel sûretlerinin mahvolduğunu, organlarının dağıldığını, hanımlarının dul, çocuklarının yetim kaldığını, mallarının zâyi olduğunu, namaz kıldıkları mescitlerin ve oturduğu meclislerin boş kaldığını ve geride bıraktığı eserlerin silinip gittiğini düşünmelidir. Eğer kişi, bu düşünceler ile ölümü hatırlar ve ölenlerin karşılaştıkları haller ile aynen kendisinin de karşılaşacağını hesap ederse ölüme hazırlanmaya ve aldanma yurdu olan dünyâdan uzaklaşmaya başlar. Aksi takdirde kişinin, zâhiren dil ucuyla ölümü zikretmesi, ona, ölüm tehlikesinden sakınma ve ölüme karşı uyanık olma hususunda ciddî bir fayda sağlamaz.[379]

Yukarıda ifâde edildiği üzere Gazâlî, kişiye ölümü unutturan veya onu, ölümü hatırlamaktan alıkoyan âmillerden birinin ölüm hakkındaki cahâlet olduğunu ve bu cahâlet ortadan kalkmadan ölüm korkusunun da kalkmayacağını ve bu yüzden kişinin ölümü hatırlamak istemeyeceğini söylemişti. Ona göre ölüm hakkındaki cahâletin ortadan kalkması, ölümle ilgili doğru bilgiye sahip olmakla mümkündür. Bu konudaki doğru bilgi, kalpteki ölüm korkusunu ortadan kaldıracak ve böylece kalp, ölümü hatırlamaktan korkmaz hale gelecektir. Gazâlî'ye göre ölüm, hapisten çıkıp rahatlama ve düşmandan kurtuluş demektir. Bu düşünceyi kalbe yerleştirebilmenin yolu, ömrü bir güne indirgemektir. Bütün ömrü bir güne indirgeyebilmek ise her dâim tefekkür içinde olmakla mümkündür. Tefekkürün kapısı, boş vakit; boş vaktin sebebi zühd; zühdün dayanağı takvâ; takvânın zirvesi korku; korkunun dizgini

[378] Gazâlî, *İhyâ,* 6/310.
[379] Gazâlî, *İhyâ,* 6/310-311, 322.

yakîn; yakînin düzeni halvet ve açlıktır. Bütün bunların tamâmı cehd ve sabırdır. Cehd ve sabrın yolu doğruluk, doğruluğun delili ise ilimdir.[380] O halde ölümün hakîkatını anlayabilmek için bu kavramların hakkıyla bilinmesi gerekmektedir.

Gazâlî, ölümün yokluk değil, dünyâdaki sevgililerden ayrılıp Allah Teâlâ'ya kavuşmak olduğunu söyler. Ona göre âhiret yoluna sülûk eden kula düşen, zikre, tefekküre ve amele sımsıkı sarılmaktır. Çünkü bunlar, kişinin dünyevî arzulardan kesilmesini bu dünyevî lezzetlere buğz etmesini sağlar. Dünyevî arzu ve lezzetlerden el çeken kişi, ister istemez dünyâdan da el çekmeye başlar.[381]

Gazâlî'ye göre kalpteki dünyâ sevgisinin kaybolmasına sebep olan şeylerden biri de belâ ve musîbetlerdir. Zira kişi, hayatı boyunca herhangi bir belâ ve musîbete uğramadan istekleri doğrultusunda dünyâ nimetlerine kavuşmuş olsa kalbinde dünyâya ve dünyâ ile ilgili hususlara karşı düşkünlük meydâna gelir. Bu durumda dünyâ, o kişi hakkında sanki cennet gibi olur. Hâl böyle olunca kişi, bir tür musîbet[382] olan ölümü, cennetten ayrılmak gibi değerlendirir ve bu yüzden ölümden nefret etmeye başlar. Eğer kişi, zaman zaman belâ ve musîbetlere uğramış olsa bu durumda kalp, dünyâ ve dünyâ ile ilgili şeylere karşı düşkünlüğü bırakır ve dünyâ, o kişinin gözünde hapishâne gibi görünmeye başlar. Dünyâyı hapishâne olarak gören kişi, ölümü, hapisten kurtuluş olarak görür ve bu yüzden dünyâya karşı sevgi beslemek şöyle dursun, dünyâdan nefret etmeye başlar. *"Dünyâ müminin hapishânesi, kâfirin cennetidir."*[383] hadîs-i şerîfi, bu gerçeğe işâret etmektedir.[384] Bununla beraber ölüm korkusu, çok az kişinin dayanabileceği bir korkudur. Zira bu korkunun şiddetinden dolayı ârif kimselerin kalp damarlarının koptuğu söylenmiştir.[385]

Gazâlî'ye göre mârifet ehlinin korktukları şey, mutlak mânada ölüm değil, ölüm ânındaki son nefesin ne şekilde verileceği korkusudur. Çünkü kalp, her ne kadar Allâh'ın (c.c.) zikrine sarılmış

[380] Gazâlî, *Minhâcü'l-ârifîn*, 46-47.
[381] Gazâlî, *İhyâ*, 4/288.
[382] Bk. el-Bakara 2/156.
[383] Müslim, "Zühd", 1; Tirmizî, "Zühd", 16; İbn Mâce, "Zühd", 3.
[384] Gazâlî, *İhyâ*, 5/253-254.
[385] Gazâlî, *İhyâ,* 5/16.

olsa da çevrilmeye müsâit bir organ olması münâsebetiyle ne dünyevî arzulara iltifât etmekten uzaktır, ne de kendisini meşgûl edecek bir fetretten kurtulmuştur. Bu îtibarla kişinin, son anlarında aklına dünyâ işlerinden biri takılır ve o işin düşüncesi, kalbi istila eder. Şayet kişi, bu halde iken dünyâdan göçüp giderse aklına takılan şeyin etkisi, ölümden sonra da devâm eder. Bu yüzden kişi, öldükten sonra o şeyin hasretini çekererek tekrar dünyaya geri dönmek ister. Bu durum, kişinin âhiret hakkındaki nasibinin azlığından kaynaklanmaktadır. "Çünkü kişi, yaşadığı hâl üzere ölür ve öldüğü hâl üzere haşrolunur."[386]

Bu düşünceden hareketle diyebiliriz ki Gazâlî'nin, kalbin tasfiyesi için gerekli gördüğü *ölüm korkusu* ile kastettiği şey, "yok olma" korkusu değil, *sû-i hâtime* diye tâbir edilen "ölüm anında, son nefesin kötü bir şekilde verilmesi" korkusudur. Gazâlî'ye göre *sû-i hâtime* iki türlüdür: Bunlardan birincisi, sekerât-ı mevt hâlinde ve ölüm dehşetlerinin kendisini gösterdiği anda kalbe, şüphe ve inkârın gâlip gelerek rûhun kabz edilmesidir. Son anda kalbe gâlip gelen bu şüphe ve inkâr, bu hâl üzere ölen kişi ile Allah Teâlâ arasında sonsuza kadar bir perde olup o kişinin, ebediyen cehennemde azâb görmesine sebep olacaktır. Sû-i hâtimenin ikincisi ise ölüm anında dünyâ ile alâkalı işlerden herhangi birinin veya dünyevî arzulardan herhangi bir arzunun sevgisinin kalbe gâlip gelerek rûhun kabz edilmesidir. Bu haldeki kişi, kalbine gâlip gelen sevgilerin etkisiyle başını ve yüzünü, Allah Teâlâ'dan dünyâya doğru çevirmiş ve bu yüzden Rabbi ile kendisi arasına bir perde girmiştir. Gazâlî'ye göre bu şekildeki sû-i hâtime ile ölen kişi, her ne kadar ebediyen cehennemde kalmasa da azâba uğrayacaktır. "Çünkü Allah Teâlâ'nın tutuşturulmuş ateşi, ancak ve ancak O'ndan perdelenmiş olanları yakalayacaktır."[387]

O halde her kim, sû-i hâtime ile ölme tehlikesinden kurtulmak isterse devamlı sûrette Allâh-ü Teâlâ'yı zikretmeli, dünyâ sevgisini kalpten çıkarmalı, organlarını günahlardan uzak tutmalı, kalben sû-i hâtimeyi tefekkür etmeli, günahları ve günah ehlini müşâhede etmekten kaçınmalıdır. Zira günah ehlini müşâhede etmek, kalbi tesir altında bırakır. Bu tesir sebebiyle kişi, ister istemez duygu ve düşüncelerini, günahlara yöneltmeye başlar. Bu yüzden kişi, kendisi

[386] Gazâlî, *İhyâ,* 2/134.
[387] Gazâlî, *İhyâ,* 5/338.

için sû-i hâtimenin mutlaka gelip çatacağını ve yaşadığı ânın, en son ân, aldığı nefesin en son nefes olduğunu aklından çıkarmamalı, uykuya dalarken iç ve dış temizliğine dikkat etmeli, kalbine Allah Teâlâ'nın zikrinin gâlib gelmesi için gayret etmelidir.[388]

6. Helâl Lokmaya Riâyet Etmek

Helâl lokma ile beslenmek, bizâtihi Allah Teâlâ[389] ve Rasûlüllâh (s.a.v.) tarafından emredilmiş[390] şerî bir yükümlülüktür. Binâenaleyh helâl rızıkla beslenmenin ehemmiyeti, tartışılmaz bir hususdur. Bununla beraber bu konuda en titiz davranan zümrenin, tasavvuf ehli olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zira onlar, her hususta olduğu gibi rızık hususunda da işin fetvâ tarafından ziyâde takvâ tarafı ile amel etmeyi şiâr edinmişlerdir. Bu hassasiyet sebebiyledir ki onlardan bazıları, helâl rızık ile beslenmeyi, tövbenin ilk şartı olarak kabûl etmiş,[391] bazıları, onu îmanın şartları arasında saymış,[392] bazıları ise helâl ile beslenilmemesi durumunda kalpte Allâh korkusunun yerleşemeyeceğine kâil olmuşlardır.[393] Yine bu konuya dikkat çeken sûfîlerden bazısı, helâl rızkı, duânın kabûl edilmesinin ön şartlarından biri saymış, bazısı ise helâl rızkı, ihtiyaç kapılarının açılmasına yarayan duâ anahtarının dişlerine benzetmiştir.[394]

İmam Gazâlî'ye göre insanın, yaratılış gâyesi istikâmetindeki mânevî yolculuğuna, sağlıklı bir şekilde devâm edebilmesi için gerekli olan şeylerden biri de kalbin bineği konumunda olan bedenin, kendisine uygun gıdâlar ile beslenerek korunması ve kendisine uygun olmayan, helâk olasına sebep olacak gıdalardan uzak tutulmasıdır.[395] Bu yüzden öncelikle Gazâlî'nin gıdalar konusundaki düşüncelerine değinmek yerinde olacaktır.

---

388 Gazâlî, *İhyâ,* 5/347.
389 Bk. el-Bakara 2/172, 173; el-Mâide 5/3, 87-88; Tâhâ 20/81; el-Müminûn, 23/51.
390 Müslim, "Zekât", 19; Tirmizî, "Tefsir", 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/328.
391 Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/162.
392 Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/168.
393 Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/236.
394 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 372.
395 Gazâlî, *İhyâ*, 3/512.

İmam Gazâlî, yeryüzünde bulunan yenilecek türden maddelerin üç türlü olduğunu söyler: Birincisi, tuz ve toprak gibi madenler; ikincisi, nebâtât türü şeyler; üçüncüsi ise hayvânlardan elde edilen gıdâlardır. Ona göre yerden çıkan maden türünden gıdalar, yiyene zarar vermediği müddetçe helâl, aksi takdirde haramdır. Nebâtât türünden gıdalar, içki gibi aklı giderici, zehir gibi öldürücü veya vakitsiz kullanılan ilaçlar gibi sağlığı tehlikeye sokucu bir özelliğe sahip olmadıkları müddetçe helâldir. İçki ve sarhoşluk veren gıdalar dışındaki gıda maddelerinin haramlığındaki ana illet, zarar verme özelliğidir. Hayvânî gıdalar ise şerîatın, helâl olduğunu bildirdiği hayvanların, kan, fışkı ve pis olduğuna hükmedilen yerleri dışındaki bölgeleridir ve bu tür gıdâların yenilmesi helâldir. Şer'î usüllere riâyet etmeksizin kesilen hayvanların veya herhangi bir sebepten ölen balık ve çekirge dışındaki hayvanların etleri harâmdır.[396]

İmam Gazâlî, yiyeceğin temiz olmasının, kalbin tasfiye edilip nurlanmasında ve onun, mârifet nurlarını kabûl etme kâbiliyetinin geliştirilmesinde çok büyük tesirinin olduğunu söyler. Ona göre bu konunun ciddiyetini anlamak için öncelikle *verâ* konusunun iyi anlaşılması gerekmektedir.[397]

"Verâ", yeme, içme, giyinme, konuşma ve benzeri her hususta, ileri derecede tefekkür edip tam bir araştırma yapmak ve ondan sonra bu fiilleri işlemektir. Buna göre kişinin, bir fiili düşünmeden acele ile yapması, onun *verâ* ile hareket etmediğinin alâmetidir.[398] Verâ ile hareket etmek, avâm ve havâs için farklı şekilde tezâhür eder. Dağlara çekilerek birçok nefsin hoşlanmadığı ağaç yaprakları ve benzeri şeyleri yiyerek hayatını devam ettirmek veya günlerce aç susuz durmak şeklinde kat edilmeye çalışılan verâ yolu, en üst derecede olan verâ ehlinin yoludur. Bu çetin yolun dışında bir de halkın arasında katedilmeye çalışılan verâ yolu vardır. Kalbini tasfiye etmeyi isteyen kişi, ihtiyatla hareket ederek yiyip içtiklerini bir miktar da olsun araştırarak yeyip içmelidir ki bu da bir nevi verâ ile hareket etme sayılır. Bu şekilde verâ ile hareket etmeye çalışanlar, yiyip içtiklerine gösterdikleri itina derecesine göre

---

[396] Gazâlî, *İhyâ,* 2/479.
[397] Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 240.
[398] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 191, 211; a.mlf., *Ravzatü't-tâlibîn*, 73.

verâdan nasiplerini alırlar. Zira "Allah Teâlâ, bir ameli iyi yapmaya çalışanın ecrini zâyi etmez."[399]

Gazâlî'ye göre haramların tamamı pistir; ancak bazıları, diğerlerinden daha pistir. Hâkezâ, helallerin tamâmı temizdir; ancak bazıları, diğerlerinden daha temiz ve saftır. Tabip nazarında tatlılar, harâret bakımından birtakım derecelere ayrıldığı gibi helaller de sıfatları ve temizlikleri bakımından bir takım dercelere ayrılır. Tıpkı bunun gibi *verâ* da haramların türleri bakımından birtakım derecelere ayrılır. Haram türlerine göre verânın, dört derecesi vardır:

Birinci derece, terk edilmesi ile fıskın ortaya çıkıp adâlet sıfatının kaybolduğu, isyân isminin ve cehenneme girme tehlikesinin söz konusu olduğu verâ derecesidir. Fakihlerin haram saydığı şeylerden kaçınmak, bu derecedeki verânın gereğine göre hareket etmektir. Bu derecedeki verâ, *verâu'l-udûl* diye isimlendirilir.[400] Gazâlî'ye göre haram olduğu açıkça belli olan şeylerden kaçınmak şeklinde kendini gösteren bu verâyı terkenden bir Müslüman, şâhitlik ve kadılık ve velâyet ehliyetini kaybetmiş olur.[401]

İkinci derece, her ne kadar zâhirî delillere nazaran helâl olduğuna dâir müftünün fetvası bulunsa da *"Sana şüphe veren şeyi bırak, şüphe vermeyene yönel."*[402] hadîs-i şerîfi gereğince haram ihtimâli olan şüpheli şeylerden sakınıp korunma şeklinde tezâhür eden verâdır ki bu, *verâ'us-sâlihîn* (sâlihlerin vera'ı) diye isimlendirilir.[403]

Üçüncü derece, *"Kul, kendinde sakınca olan şey(e düşme tehlikesin)den sakınarak kendinde sakınca olmayan şey/leri terk etmediği müddetçe müttakîlerin derecesine ulaşamaz."*[404] hadîs-i şerîfini nazar-ı dikkate alarak haramlığına dâir fetva olmayan, helâlliği konusunda da şüphe bulunmayan şeyleri, harama düşme korkusuyla terk etmek şeklinde ortaya konan verâdır. Başka bir ifâdeyle bu tür verâ, sakıncalı duruma düşme korkusuyla sakıncalı

[399] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 213.
[400] Gazâlî, *İhyâ*, 2/483; a.mlf., *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 241.
[401] Gazâlî, *İhyâ*, 1/163.
[402] Tirmizî, "Kıyâme", 60. (Ayrıca bk. Buhârî, "Büyû'", 3; Nesâî, "Kazâ", 11.)
[403] Gazâlî, *İhyâ*, 1/163; *İhyâ*, 2/483; a.mlf., *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 241.
[404] Tirmizî, "Kıyâme", 19; İbn Mâce, "Zühd", 24.

olmayan şeyleri terk etmektir. Bu derecedeki verâ, *verau'l-müttakîn* (takvâ ehlinin vera'ı) diye isimlendirilir. Gazâlî'ye göre bu tür verâ, "*Sakın, kendilerini denemek için onlardan bir kesimini faydalandırdığımız dünyâ hayatının çekiciliğine gözlerini dikme! Rabb'inin nimeti, hem daha hayırlı hem de daha süreklidir."*[405] âyet-i kerîmesine göre yaşama gayretidir. Gazâlî, bu derecedeki verâ sahiplerinden bazılarının, yüz dirhem hak etmelerine rağmen doksan dokuz dirhem alarak bir dirhemi ihtiyâten terk ettiğini, bazılarının birinden buğday alırken az alıp birine buğday verirken fazla verdiğini söyler. Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/720), önünde beytülmâle âit bir misk tartılırken koklamamak için burnunu tıkaması da bu tür verânın bir yansımasıdır. Gazâlî'ye göre o, böyle davranmakla nefsinin, mübâh olan arzuları tatmaya alışarak bir müddet sonra mahzurlu olan arzulara meyletmeye başlamasını önlemeyi amaçlamıştır.[406]

Dördüncü derece ise kendisinde herhangi bir sakınca bulunmayan ve sakıncalı şeylere sebebiyet vermesinden de korkulmayan; ancak Allâh rızâsı dışında kullanılan veya Allâh'a ibâdet üzere kullanılmakla beraber takvâ niyeti taşımayan ya da kişiyi, mekrûhu ve günahı kolaylaştıracak sebeplere sevketmesi muhtemel olan şeylerin tamamını terk etmek şeklinde görünen verâdır. Bu derecedeki verâ, sıddîk makamındaki kullara ait olup *verau's-sıddîkîn* diye isimlendirilir.[407] Bu tür verâya sahip olan sıddîklar, bir tek ânı bile Allâh katındaki yakınlığı artırmaya faydası olmayacak işlere sarf etmemek için Allah Teâlâ dışındaki herşeyden (mâsivâ) yüz çevirmişlerdir.[408] Onların, bu derece verâ ile hareket etmeleri, *"...(Resûlüm) sen, 'Allâh' de sonra da onları bırak; daldıkları bataklıkta oynayıp dursunlar!"*[409] âyet-i kerîmesine dayanmaktadır. Bu makamdaki kimseler, bu âyet-i kerîmeye istinâden Allah Teâlâ'nın rızâsı için olmayan her şeyi, haram olarak telakkî edip terk etmişlerdir. Gazâlî'ye göre bu derecedeki verânın, sıradan Müslümanlar tarafından gerçekleştirilmesi imkânsızdır. Bu

[405] Tâhâ 20/131.
[406] Gazâlî, *İhyâ*, 1/164; *İhyâ*, 2/483; a.mlf., *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 241.
[407] Gazâlî, *İhyâ*, 2/483.
[408] Gazâlî, *İhyâ*, 1/164.
[409] En'âm 6/91.

yüzden onların, birinci derecedeki verâ ile hareket etmeleri yeterlidir.[410]

Haram, kalbi kararttığı için terk edilmeli, helâl ise kalbi nurlandırdığı için talep edilmelidir. Gazâlî'ye göre kalbin kararıp nurlanması, inanılan şeyin bizâtihi kendisinden değil, inançtan kaynaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse; kalbin, nurlanıp kararmasında etkili olan unsur, temizlik ve necâsetin bizatihi kendileri değil, temizlik ve necâset hakkındaki düşünce ve inançtır. Bu yüzden verâ ile hareket eden kişinin, vesveseden kaçınması gerekmektedir. Çünkü kuruntulu kişi, temizlik konusunda kalbi mutmain oluncaya kadar defalarca abdest alır; hatta bazen namazı bırakıp tekrar abdest alır ve böylece namazı uzatmış olur ki bu bir meşakkattir. Gazâlî'ye göre kuruntulu kişilerden sâdır olan bu tür davranışların, verâ ile alakası yoktur. Kuruntulu kişiler, verâ ile hareket edeceğim derken nefislerine karşı çetin davranmakta bu yüzden Allah Teâlâ da onlara çetin davranmaktadır. İşte bu sebepten böyle kişiler, kuruntuları yüzünden helâk olup gitmektedir. "*Fazla derine dalanlar helâk olmuşlardır."*[411] hadis-i şerîfi, bu kimseler hakkında vârid olmuşlardır. Helâl rızık konusunda da aynı durum geçerlidir. O halde verâ ile hareket etmek isteyen kişi, müftünün verdiği fetva ile değil, kalbinin verdiği fetva ile hareket etmelidir.[412]

Gazâlî, yukarıda zikri geçen hadîs-i şerîften hareketle kişinin, nefsine katı davranarak dünyâ malının tamamının haram olduğu yönünde bir anlayıştan kaçınması gerektiğini söyler. Ona göre dünyâ malının bizâtihi kendisi kirli/haram değildir, onu kirleten şey, zâlim eller ve bozuk amellerdir. Bu yüzden kişi, "*Helâl açıktır, haram da açıktır. İkisi arasında şüpheli işler vardır."*[413] hadîs-i şerîfine göre hareket etmelidir. Nitekim Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) devrinde durum, bu şekilde idi, sonsuza kadar da böyle olmaya devâm edecektir. Buna rağmen bazı kişiler, bizâtihi helâl olan şeyler ile değil de kendi zannına göre helâl olan şeyler ile ibâdet etmekte; zâhirî bir sebebi bilmeden bazı şeyleri haram saymaktadır. Oysa Rasûlüllâh (s.a.v.), müşrik birinin su kırbasından abdest alıp su içmiş, Hz. Ömer (r.a.) da Hıristiyan birinin su kırbasından abdest alıp su içmiştir. Pis bir

[410] Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 242.
[411] Müslim, "İlim", 7; Ebû Dâvûd, "Sünne", 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I/386.
[412] Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 244-245.
[413] Buharî, "İman", 39, "Büyû", 2; Müslim, "Müsâkât", 107.

suyu içmek haram olduğuna göre Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) ve Hz. Ömer'in (r.a.) haram bir suyu içip onunla abdest almaları söz konusu olamaz. Gazâlî'ye göre onlar, bu uygulamalarıyla "necâset" kuruntusunu terk edip kullandıkları suyun temiz olduğu kanaatini taşıdıklarını göstermişlerdir. O halde kişinin, Müslümana karşı hüsn-i zan besleyerek hâli, kendisine meçhul bir şahsın malını satın almasında veya yemesinde bir sakınca yoktur. Ona göre asıl olan, kişinin elindeki malın helâl olduğudur. Hâl böyle olunca iyi hâli bilen birinin elindeki malın helâl olduğuna evleviyetle inanılmalıdır.[414]

Bununla beraber karşılaşılması hâlinde zâlim bir sultânın veya fâiz ve içki satışı ile uğraştığı bilinen birinin malından kaçınmak şarttır. Bu durumda kişiye düşen, bu malı soruşturup derinlemesine araştırmak ve nereden elde edildiğini öğrenmektir. Şayet bu araştırma neticesinde malın elde ediliş şekli ortaya çıkar ve helâl olduğu anlaşılırsa o malın alınmasında bir sakınca yoktur, aksi takdirde almak câiz değildir. Bu hüküm, malının çoğu şüpheli olan kişiler için geçerlidir. Malının çoğu helâl olan kişilerin yemeklerini yemekte herhangi bir sakınca yoktur; ancak yine de bu tür yemeklerin terk edilmesi, verâ olarak değerlendirilir.[415]

Gazâlî'ye göre bazı durumlarda verâ terk edilmelidir. Zira kendisine yemek ikrâm edilen kişinin, ikrâm edilen yemeğin nereden geldiğini sorması, ikrâmda bulunan kişiyi üzer. Bu durumda kişi, verâ ile hareket edeceğim derken birtakım günahlara girmiş olur. Şöyle ki onun, kendisine ikrâm edilen yemeğin hangi yoldan geldiğini bizzat ikrâm sâhibine sorması ona ezâ verir, başkasına sorması, tecessüse sebep olur ki her ikisi de günahtır. Ayrıca kişi, bu tür sorular ile ikrâm sâhibi hakkında sû-i zanda bulunmuş, gıybet etmiş ve ona karşı töhmette bulunmuş olur ki bunlar da günah sayılan davranışlardandır. Bu durumlarda verâ ile hareket etmeyi terk etmek, günah değildir. "Zîrâ Müslüman'ın kalbinin hoşnutluğu ve onun ezâdan korunması, verâdan daha mühim bir husustur." Bu yüzden kişi, verâ konusundaki bu ince hususa dikkat etmelidir. Aksi

[414] Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 245.
[415] Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 245-246.

takdirde kişi, verâ ile hareket edeceğim derken günaha girmiş ve aldanmış olur.[416]

7. Âzâların Temizliğine Riâyet Etmek

Genel olarak bütün canlılar, özel olarak da insan, vücûdunu teşekkül ettiren organların sağlamlığı nisbetinde sağlıklı ve huzurlu olur. Bu, hem maddî anlamda hem de mânevî anlamda böyledir. "*Şunu iyi bilin ki insan vücudunda küçük bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa bütün vücut iyi olur; o bozulursa bütün vücut bozulur. İşte bu et parçası kalptir."*[417] hadîs-i şerîfinin dikkat çektiği husus da bu olsa gerektir. Bu hususta en titiz davrananlar, kanaatimizce tasavvuf ehli olmuştur. Bunlardan Hâris el-Muhâsibî, organlardan sâdır olan fuzûli şeylerin tamâmının, kalbin ifsâd olmasının bir netîcesi olduğunu söylemiştir. Ona göre kalbin ifsâd olması neticesinde organlardan birtakım fuzûli şeyler sâdır olmaya başlar ve bu fuzûli şeyler de başka menfî şeylerin meydâna gelmesine sebep olur. Şöyle ki eğer kulak, fuzûli şeyleri dinlerse bu durum, kişide unutkanlık ve gafletin meydana gelmesine sebep olur. Eğer göz, sürekli fuzûli şeylere bakarsa bu durum, kişiye gaflet ve hayret olarak yansır. Eğer dil, fuzûli şeyleri konuşursa bu durum, kişinin mübalağalı konuşmalar yapmasına ve bid'at türü sözler sarf etmesine sebep olur. Eğer mide, fuzûli gıdalar ile doldurulursa bu durum, kişide oburluğun ve her şeye rağbet etme hissinin meydana gelmesine sebep olur. Eğer bedene, fuzûli elbiseler giydirilirse bu durum, o kişide gösteriş yapma ve kendini beğenmişlik duygularının meydana gelmesine sebep olur. İşte bu yüzdendir ki kişinin fuzûli şeyleri terk etmesi, başlı başına bir fazîlettir.[418]

Kalbin tasfiye edilmesi için organların temizliğine riâyet edilmesi gerektiği konuşa önem veren mutasavvıflardan biri de İmam-ı Gazâlî'dir. Buradan itibaren biz de organların temizliğinin, kalbin tasfiye edilmesine tesirleri konusunda İmam Gazâlî'nin bakış açısını ortaya koymaya çalışacağız.

İmam Gazâlî, kalpleri, âhiret yoluna sülûk etmeye elverişli hâle getirmek için nefsin, zarûret miktârından fazla mübâh nimetlerden

[416] Gazâlî*, Cevâhiru'l-Kur'ân,* 247.
[417] Buhârî, "Îman", 39; Müslim, "Müsâkât", 107,108; İbn Mâce, "Fiten", 14.
[418] Muhâsibî, *Risâletü'l-müsterşidîn*, 111-112.

mahrum bırakılması gerektiği görüşündedir. Çünkü nefis, bazı mübâh nimetlerden engellenmezse bir müddet sonra mahzurlu şeylere de tamah etmeye başlar. Bu yüzden gıybet ve fuzûli kelâm gibi dil ile işlenen günahlardan korunmak isteyen kişi, hak ve hakîkat dışındaki meseleleri konuşma arzusu kaybolunca kadar nefsini, Allah Teâlâ'yı zikir ve önemli dînî hususlar dışındaki şeyleri konuşmaktan engellemeli ve onu, sükût etmeye zorlamalıdır. Gazâlî'ye göre bu şekilde davranan kişinin konuşması da sükût etmesi de ibâdet sayılır. Gözünü haramlardan korumak isteyen kişi, mübâh da olsa güzel olan her şeye bakmamaya çalışmalıdır ki bir müddet sonra gözdeki seyretme şehveti kırılmış olsun. Aynı durum, diğer şehevî arzular için de geçerlidir. Buna göre nefsin şehevî arzularını kırmak için mübâh nimetlerden zarûret miktârı kadar istifâde edilmelidir. Aksi takdirde nefsin, mübahların ötesine geçip mahzurlu şeylere dalması kaçınılmazdır.[419]

İmam Gazâlî, insandaki bütün organların, (yaratılış hikmetlerine göre kullanılmaları durumunda) insanın, Allah Teâlâ'ya vuslat yolunda yardımcıları olduğunu söyler. Organlarını bu yolda kullanan kişiler, kurtuluşa ererler; onları, bu yolun dışında kullanan kişiler ise hüsrâna ve hayal kırıklığına uğrarlar.[420] Ona göre insanda farklı özelliklere sahip idrâk edici organların yaratılması, onun, mevcûdât âlemindeki hakîkatlere muttalî olmasını sağlamak gâyesine mebnîdir.[421] Bununla beraber beş duyu organı, aynı zamanda şeytanın kalbe girmek için kullandığı kapılardır. Şeytanın kalbe girip yerleşmesi, beş duyu organı ile tadılan şehevî arzular vâsıtasıyla olmaktadır. Bu yüzden şeytanın kalbe girişini engellemek için öncelikle beş duyu organına sahip olmak gerekmektedir.[422]

Gazâlî, yasakları/haramları terk etmek ve tâatleri yapmaktan ibâret olan dînin en zor kısmının, haramları terk etmek olduğunu söyler. Ona göre kulun, Allah Teâlâ'nın kendisine emânet ve nîmet olarak verdiği organlar ile O'na karşı mâsiyette bulunması, nankörlüğün en hat safhası; verilen emânetlere karşı hıyânet etmek ise azgınlığın en hat safhasıdır. Bu yüzden kula düşen, maiyyetine verilmiş sürü mesâbesinde olan organlarına mukayyed olmak ve

[419] Gazâlî, *İhyâ,* 3/632.
[420] Gazâlî, *İhyâ,* 3/520.
[421] Gazâlî, *el-Münkız*, 103-104.
[422] Gazâlî, *İhyâ*, 3/560.

onları iyi idâre etmektir. Nitekim *"Her biriniz çobansınız ve her çoban, sürüsünden sorumludur."*[423] buyrulmuştur. Yine kul bilmelidir ki bütün organlar, kıyâmet arasatında fesîh bir lisân ile kendisi aleyhine şâhitlik yapacak ve bütün mahlûkâtın huzûrunda kendisini rezil edecektir. *"O gün dilleri, elleri ve ayakları, yapmış olduklarından dolayı aleyhlerinde şahitlik edecektir.",*[424] *"O gün biz, onların ağızlarını mühürleriz. Elleri bize konuşur, ayakları da kazandıklarına şahitlik eder."*[425] âyet-i kerîmeleri, bu hakîkate işâret etmektedir. Gazâlî, kulun bu hakîkatleri göz önünde bulundurarak bütün organlarını; özellikle göz, kulak, dil, karın, cinsel organ, el ve ayaktan ibâret olan yedi organını, günahlara karşı muhâfaza etmesi gerektiğini söyler. Ona göre yedi kapısı olan cehennemin her bir kapısı, bu yedi organdan birine ayrılmıştır. Binâenaleyh kim, hangi organ ile Allah Teâlâ'ya âsî olmuş ise o organ için ayrılan kapıdan cehenneme girecektir.[426]

a. Gözlerin Temizliğine Riâyet Etmek

Maddî anlamda insan hayatının zindana dönmesi veya aydınlık olması, göz organının sağlıklı olmasına bağlıdır. Çünkü göz, insanın dünyaya açılan kapısıdır. Bu yüzden insanın maddî hayatından zevk alıp huzura kavuşması için göz organının sağlıklı olması gerekmektedir. Sınırlı olan maddî hayattan daha önemli olan mânevî hayatın huzurlu olması için de göz organının mânen sağlıklı olması gerekmektedir.

İmam Gazâlî, her organ gibi gözün de bir maksada binâen yaratıldığını söyler. Ona göre gözün, zâhirî ve bâtınî olmak üzere iki tane yaratılış maksadı vardır. Gözün yaratılmasındaki zâhirî maksat, insanın, göz sâyesinde karanlıklarda yolunu bulabilmesini ve ihtiyaç duyduğu şeylere bakabilmesini temin etmektir. Bâtınî maksat ise yeryüzünde ve göklerde bulunan hârikülâde hallere bakıp onlardaki âyetlerden ibret almaktır. O halde göz, sadece bu maksatlar çerçevesinde kullanılmalı ve dört şeyden korunmalıdır: Nâmahreme bakmaktan, şehevî bir arzu ile güzel bir sûrete bakmaktan, tahkîr

[423] Buhârî, "Cum'a", 11, "Cenâiz", 32; Müslim, "İmâre" 20.
[424] en-Nûr 24/24.
[425] Yâsîn 36/65.
[426] Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, 59-60. (Ayrıca bk. a.mlf., *İhyâ,* 6/200, 221.)

etmek maksadıyla bir Müslümana bakmaktan ve ayıbını bulmak düşüncesiyle bir Müslümana bakmaktan.[427]

Gazâlî, yaratılış hikmeti çerçevesinde kullanılmadığı takdirde gözün, her türlü fitnenin ve âfetin başı olduğunu söyler ve bu düşüncesini üç temel esâs üzerine oturtur:

Birinci esâs, *"(Resûlüm!) Mümin erkeklere, gözlerini (harama) dikmemelerini ve ırzlarını korumalarını söyle. Çünkü bu, kendileri için daha temiz bir davranıştır. Şüphesiz Allâh, onların yapmakta olduklarından haberdardır."*[428] meâlindeki âyet-i kerîmedir. Gazâlî'ye göre bu ayet-i kerîmede "edeplendirme", "uyarma" ve "tehdit" olmak üzere üç büyük mânâ vardır:

Edeplendirme içeren mânâ, âyet-i kerîmedeki, *"Mümin erkeklere, gözlerini (harama) dikmemelerini söyle!"* emrindedir. Buna göre köle mesabesinde olan kula düşen, efendisinin emrine imtisâl edip onun edebiyle edeplenmektir. Aksi takdirde kulun, kötü edepli olup bu yüzden mahcup olması söz konusu olur ki bu halde onun mecliste bulunmasına ve huzûra girmesine müsâade edilmez.

Tenbîh içeren mâna, âyet-i kerimenin "*Bu, kendileri için daha temiz bir davranıştır."* kısmında bulunmaktadır. Gazâlî'ye göre âyet-i kerimenin bu kısmı, ayrıca iki mânaya işaret etmektedir: Birinci mânâ, gözleri haramlara karşı kısmanın, kalpler için daha temiz bir davranış olduğudur. Çünkü اَزْكٰى kelimesi ile aynı kökten olan اَلزَّكٰوة kelimesi, *tahâret/temizlik* anlamında; yine aynı kökten gelen اَلتَّزْكِيَة kelimesi ise *temizlenmek* anlamındadır. İkincisi mânâ, gözleri harama dikmemenin, insanların daha fazla hayır kazanmasına ve kazanılan hayırların, daha bereketli olmasına sebep olduğudur. Nitekim اَلزَّكٰوة kelimesi, asıl mânası îtibâriyle "çoğalmak/artmak" demektir. Buna göre âyet-i kerîme, gözleri haramlara dikmeme fiilinde kalp temizliği, tâat ve hayırların artması gibi faydaların bulunduğuna işâret etmektedir. Gözün haramlara karşı kısılmayıp başıboş bırakılması durumunda göz, ister istemez

[427] Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, 60.
[428] en-Nûr 24/30.

kendisini ilgilendirmeyen şeylere bakacak ve harama düşmesi muhtemel olacaktır. Bu bakışların kasıtlı olması durumunda ise büyük bir günah irtikâp edilmiş olacaktır. Gazâlî'ye göre göz tarafından işlenen bu günahlar, sadece göz ile sınırlı kalmayıp aynı zamanda kalbi de alâkadar etmektedir. Hal böyle olunca Allâh Teâlâ'nın rahmet etmesi müstesnâ, göz ile işlenen günahların, günah işleyen kişiyi helâk etme tehlikesi vardır.[429]

Tehdit içeren mânâ ise âyet-i kerîmedeki "*Muhakkak Allâh yaptıklarından haberdardır."* sözüdür. Nitekim Allah Teâlâ, *"O (Allâh), gözlerin hâinliklerini ve sadırlarda gizleneni bilir."*[430] buyurmuştur. Gazâlî'ye göre Rabbinin makâmından korkan kişi için bu âyet-i kerîmeler tehdit olarak yeter.[431]

Göz organının fitne ve âfetinden korunmak için dikkat edilmesi gereken ikinci esâs, *"Kadının güzelliklerine bakış, İblis'in zehirli oklarından bir oktur. Kim, onu (bakışı) terk ederse Allah Teâlâ ona, kendisini mesrûr eden ibâdet tadını tattırır."*[432] hadîs-i şerîfidir. Gazâlî'ye göre âbidlerin, yaptıkları ibâdetlerden ve yakarışlardan aldıkları lezzet, hadîs-i şerîfte işâret edilen lezzet ile aynı konumdadır. Bu hususlar, nazarî olmaktan öte tecrübe ile sâbit olan hakîkatlerdir. İbâdetlerin ve yakarışların tadı ve lezzeti, ancak gözlerini, haramlara bakmaktan koruyan kimseler tarafından hissedilebilir. Binâenaleyh kişi, kendisini ilgilendirmeyen şeylere bakmaktan sakındığı zaman daha önce hiç bulamadığı tat ve lezzeti ibâdetlerinde bulmaya, önceleri hiç hissetmediği duruluğu, kalbinde hissetmeye başlar.

Göz organının fitne ve âfetinden korunmak için dikkat edilmesi gereken üçüncü esâs ise kişinin, organlarının yaratılış gayesini düşünmesidir. Buna göre kişi, organları için hangi fiillerin uygun olduğunu ve onları, ileride hangi fiillerin beklediğini düşünmesi gerekmektedir. Bu düşünceden hareketle kişi, ayakların cennet bahçelerine ve saraylarına gitmek için ellerin ise cennet meyvelerini toplamak için yaratıldığı düşünmelidir. Diğer organlar hakkında da aynı durum geçerlidir. Binaenaleyh kişi, gözünü haramlardan

[429] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 161-162.
[430] el-Mü'min 40/19.
[431] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 163.
[432] Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/314.

sakındırmak için göz organının, Âlemlerin Rabbi olan Allah Teâlâ'ya bakmak için yaratıldığını düşünmesi gerekmektedir. Allâh Teâlâ'ya bakmaktan daha üstün bir kerâmet ve nîmet yoktur. O halde beklenen ve ümit edilen böyle bir nimete bakabilmek için gözlerin, haram ve sakıncalı şeylerden korunması kayda değer bir davranıştır.[433] Bu üç temel hususa dikkat eden kişi, gözünü haramlardan; kalbini de gözüyle işleyeceği günahların kirinden korumuş ve temizlemiş olur.

b. Kulağın Temizliğine Riâyet Etmek

İnsanı diğer canlılardan ayıran en büyük özelliklerden biri, onun, duyarak farklı alanlarda bilgi edinebilmesidir. Öyle ki insan dışındaki hiçbir varlığın, kendisine tahsis edilen dil veya anlaşma yolundan başka bir dili ve metodu öğrenme imkanı yoktur. İnsan ise anadilinin dışında farklı dilleri öğrenebilmektedir. Bu öğrenme esnâsında ona yardımcı olan kabiliyetlerinden biri de duyma özelliğidir.

İnsanın maddi hayatının sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için maddi kulağın sağlıklı olması nasıl şart ise mânevî hayatın sağlıklı olması ve sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için bu organın haramlardan muhâfaza edilmesi de şarttır. Nasıl ki her işitilen şey, kişide müspet veya menfi bir tesir bırakıyor ise bu işitilen şeylerin kalpte birtakım tesirler bırakması da kaçınılmazdır. İşte bu yüzden *"Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur."*[434] buyrulmuştur.

İmam Gazâlî, iki hususdan dolayı kulağın fuhşiyâttan ve gereksiz sözlerden korunması gerektiğini söyler: Bunlardan biri, dinleyicinin, konuşanın ortağı olduğu yönünde vârid olan rivâyet, diğeri ise duyulan şeylerin, önce kalpte birtakım havâtır ve vesvesenin galeyana gelmesine sonra da bedende birtakım meşgûliyetlerin başlamasına sebep olması durumudur.[435]

---

[433] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 164.
[434] el-İsrâ 17/36.
[435] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 165.

Gazâlî'ye göre insanın kalbine ve kulağına düşen sözler, midesine düşen yemekler gibidir. Nasıl ki yemeklerin, zararlı, faydalı, gıdâ kaynağı veya zehirleyici olanları varsa sözler de aynen böyledir; hatta sözlerin insandaki tesiri, yemeklerin midedeki tesirinden daha büyük ve etkilidir. Şöyle ki herhangi bir yemeğin midedeki tesiri, sınırlıdır; bir müddet devâm eder, sonra uykuyla veya birtakım tedâvi yollarıyla kaybolur. Hâlbuki kulağa ve kalbe düşen zararlı sözlerin tesiri, zararlı yemeğinki gibi sınırlı değildir. Öyle ki insan, duymuş olduğu zararlı sözü hiç unutamaz ve bu sözün tesiri, ömür boyu devâm edebilir. Bu tesir sebebiyledir ki kişi, söylemiş olduğu kötü bir sözün ağırlığı altında bir ömür ezilir ve ayıplanır durur. Duyulan zararlı sözler, bazen kalbe birtakım havâtırın ve vesvesenin girmesine sebep olur. Kişi, kalbe gelen havâtır ve vesveselerin, kendisini birtakım belâ ve musibetlere taşımasından emîn değildir. Hatta bazı havâtır ve vesveseler, kişiyi yerinde durdurmaz ve nihayet onu, büyük bir bir belâya sürükleyebilir. Bütün bunlar, kulağın, mâlâyanî sözlerden engellenmemesinden kaynaklanmaktadır. O halde bahsedilen tehlikelerden kurtulup rahata kavuşmayı isteyen kişi, kulağına hâkim olup onu, mâlâyanî şeyleri,[436] bid'at, gıybet, fahiş kelâm ve benzeri sözleri dinlemekten muhâfaza etmelidir. Çünkü kulak, Allah Teâlâ'nın kelâmını, Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) sünnetini ve evliyâullâhın hikmetli sözlerini dinlemek için yaratılmıştır. Eğer kul, kulağını, yaratılış hikmeti çerçevesinde kullanacak olursa kulağı sayesinde Âlemlerin Rabbi olan Allah Teâlâ'nın civârında sonsuz mülke ve sınırsız nimetlere nâil olacaktır. Aksi takdirde kurtuluş sebebi olan kulak, helâk sebebi olacaktır. İşte bu hâl, kul için en büyük hüsrân demektir.[437]

c. Midenin Temizliğine Riâyet Etmek

İmam Gazâlî, hayır ve şer cinsinden organlarda meydana gelen bütün amellerin güç kaynağı olması münâsebetiyle mideyi, bir madene benzetir ve onun muhâfaza edilmesi gerektiğini söyler. Ona göre Allah Teâlâ'ya kulluk konusunda gayret sahibi olan bir kulun yapması gereken, midesini öncelikle haramlardan, sonra şüphelilerden ve helâlin fazlasından koruması gerekmektedir. Mide, üç sebepten haram ve şüpheli rızıklardan muhâfaza edilmelidir:

[436] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 165-166.
[437] Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, 60-61.

Birinci sebep, cehennem ateşinin korkusudur. Nitekim âyet-i kerîmede, *"Haksızlıkla yetimlerin mallarını yiyenler, şüphesiz karınlarına, ancak ateş tıkınmış olurlar. Zaten onlar, alevlenmiş ateşe gireceklerdir."*[438] buyrulmuştur.

İkinci sebep, haram ve şüpheli şeyleri yiyen kişilerin, kulluk kapısından kovulmaları ve bu yüzden kulluğa tâkat getiremeyecek duruma düşmeleri kokusudur. Çünkü Allah Teâlâ'ya gerçek manada hizmet, ancak temiz bir kalp ile mümkündür. Gazâlî bu görüşünü, cünüp birinin, mescitlere yaklaşmasının ve abdestsiz birinin, Kur'ân-ı Kerîm'e el sürmesinin men edilmesi ile ilişkilendirir. Ona göre mübâh birer hâl olmalarına rağmen abdestsizlik ve cünüplük halleri, mescide girmeye ve Kur'ân-ı Kerîm'e el sürmeye mâni bir durum olarak görülmüşse haram ve şüphe pisliklerine dalmış birinin de Allah Teâlâ'ya ve O'nun zikr-i şerîfi olan Kur'ân-ı Kerîm'e hizmet ettiğini iddiâ etmesi aslâ mümkün olamaz.

Midenin haram ve şüphelilerden muhâfaza edilmesinde üçüncü sebep ise haram ve şüpheli rızıkları yiyen kişinin birtakım mânevî kazançlardan mahrum olacağı korkusudur. Şöyle ki haram ve şüpheli şeyler ile beslenen kişi, hayır bir amel işlese bile onun ameli, kabul edilmeyip reddedilecektir. Bu durumda kişinin bu amellerden kazancı, zahmet, meşakkat ve vakit kaybından başka bir şey olmayacaktır.[439] O halde kişi, şerîatın iki hükmünden daha fazîletli ve ihtiyatlı olan verâ kısmını tercih etmelidir. Verâ ile hareket etmek, kolaylık ve müsâmaha üzere tesis edilen şerîata muhâlif bir hayat tarzı değildir. Zira kolaylık ve müsâmaha, şerîatın cevâz hükmünü teşkil etmektedir. Verâ yolu ise cevâz yolunun aksine çok çetin bir yoldur. Kim ki verâ yoluna sülûk etmeyi ve bu yolun menzillerini aşıp verânın zirvesine çıkmayı hedefliyorsa ta başta nefsini ve kalbini, zorluklara tahammül etmeye hazırlamalıdır. Aksi takdirde bu yolun katedilmesine imkân yoktur. Zâhitlerin insanlardan uzaklaşıp dağları mesken tutarak orada, helalliğinde şüphe olmayan ağaç yapraklarını ve çürümüş meyveleri yemeleri bu yüzdendir. Zira insanlar arasında bu yolun kat edilmesi daha zor bir hâdisedir. Buna rağmen yine de insanlar arasında yaşayıp verâ ile hareket etmeyi murâd eden kişilerin, yiyecek ve içeceklerine son derece dikkat etmeleri lâzımdır. Bu yüzden helâl bile olsa zarûret

[438] en-Nisâ 4/10.
[439] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 199-201; a.mlf., *Ravzatü't-tâlibîn*, 65-66.

olmadıkça insanların ellerindeki her nîmet yenmemeli; şüpheli olan nimetlere ise hiç yaklaşılmamalı; yenilen bütün nîmetler de ibâdet ve tâate güç yetirebilmek maksadıyla yenmelidir.[440] Midenin haramlardan temizlenmesi, ancak bu şartlara riâyet etmekle mümkün olacaktır.

[440] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 212-213.

IV. Kalbin Tasfiyesine Mâni Olan Haller

İmam Gazâlî, dünyânın, "altı ölülerle, üstü hastalarla dolu olan bir hastalıklar yurdu" olduğunu söyler ve kalben hasta olanların, bedenen hasta olanlardan daha fazla olduğunu iddiâ eder. Ona göre kalp hastalarının beden hastalarından fazla olmasının üç sebebi vardır:

Birinci sebep, kalp hastasının kendisinin hasta olduğunu bilmemesi; ikinci sebep, beden hastalığının aksine kalp hastalığının âkıbetinin bu âlemde müşâhede edilememesi; üçüncü sebep ise kalp hastalığının, doktoru bulunmayan amansız bir hastalık olmasıdır. Gazâlî, kendi devri ile ilgili olarak kalp hastalıklarını tedâvi edecek doktor mesâbesinde olan gerçek âlimlerin bulunmayışından yakınır. Ona göre o asırdaki âlimlerin bizâtihi kendileri, tedâvisinden âciz kaldıkları şiddetli bir kalp hastalığına tutulmuşlardır. Daha da kötüsü onlar, müptelâ oldukları kalp hastalığının, âlimler tarafından fark edilmeyecek derecede umûmî bir hastalık hâline gelmesinden dolayı teselli içindedirler. Hâl böyle olunca âlimler, kalp hastalarını tedâvi etmek şöyle dursun, onlara, hastalıklarını daha da artıracak şeyleri göstermeye ve onları yoldan çıkarmaya mecbur kalmışlardır. Gazâlî'ye göre onları, bu hâle düşüren helâk edici hastalık, dünyâ sevgisidir. Binâenaleyh kalp doktorları mesâbesinde olan âlimler, bizâtihi kendileri dünyâ sevgisine mağlup ve müptelâ olmaları sebebiyle kalplerini hasta eden dünyâ sevgisinden halkı engellemeye muktedir olamamış, böylece halkın da kalp hastası olması kaçınılmaz bir hâl olmuştur.[1]

Buradan itibaren kalbin hastalanmasına sebep olan dolayısıyla onun tasfiye edilmesini engelleyen hususları Gazâlî'nin bakış açısıyla incelemeye çalışacağız.

1. Günahta Israr Etmek

Lügatte bir şeyi sürekli yapmayı ifâde eden "ısrar" kelimesi, ıstılahta günahta düğümlenmek ve ileriye gitmek, haddi aşmak[2] mânasına kullanılmaktadır. Ebû Talib el-Mekkî, günahta ısrar

[1] Gazâlî, *İhyâ*, 5/101-102.
[2] İsfehânî, *el-Müfredât*, 481.

Gazâlî'ye göre kalbinde zerre kadar kibir bulunan kişinin cennete girememesi, kibrin kendinde barındırdığı üç büyük pislikten dolayıdır.

Bu pisliklerden birincisi, kibrin, sâhibini, *kibriyâ* sıfatı konusunda Allah Teâlâ ile tartışmaya sürüklemesidir. Gazâlî, kibriyâ sıfatının Allâh'ın ridâsı olduğunu bildiren hadîs-i kutsîden[307] hareketle azametin/büyüklüğün sadece Allah Teâlâ'ya lâyık olduğunu söyler. Ona göre başkasının hâli şöyle dursun, kendi nefsinin hallerine bile mâlik olamayan zelîl bir kulun, büyüklük taslamaya kalkışması olmayası bir davranıştır.

Kibir sıfatının ihtivâ ettiği ikinci pislik, kibrin, sâhibini, hakkı inkâr etmeye ve halkı aşağılamaya sevk etmesidir. *"Kim hakkı sefîh addeder ve insanları hakir görürse, işte budur kibir."*[308] hadîs-i şerîfi, bu hususa işâret etmektedir. Bu düşünceden hareketle Gazâlî, hakîkate burun kıvırıp halkı tahkîr etmenin, saâdet kapısının kapanmasına sebep olacağını söyler.

Kibir sıfatının ihtivâ ettiği üçüncü pislik, "kibrin, sâhibi ile övülmüş ahlakların tamamı arasına girmesidir. Çünkü kibirli kişi, kendi nefsi için sevdiği şeyleri, insanlar için sevemez; alçakgönüllü olamaz; burun kıvırmayı, kıskançlığı ve öfkeyi terk edemez; öfkeyi yutmaya, nasîhat verirken nâzik davranmaya ve riyâyı terk etmeye güç yetiremez." Velhasıl kibir, kibirli kişiyi kınanmış ahlâkın tamamını işletmeye; övülmüş ahlâkın tamamını da terk etmeye zorlar.[309]

Kibir, mutlak olarak kötü bir sıfat olmakla beraber kibir türlerinden bazıları, diğerlerine göre daha kötüdür. Gazâlî'ye göre kibir türlerinin en kötüsü, ilimden istifâde etmeye ve hakkı kabûl edip ona boyun eğmeye mâni olan kibirdir. Bu konuda birçok âyet vârid olmuştur.[310] İşte bu sebepten hikmet, kibirli kişinin kalbinde değil, mütevâzı kişinin kalbinde iş görür. Zira başını tavana doğru diken başını yarar, başını eğen kişi ise başını gölgelendirmiş ve onu

[307] Müslim, "Birr", 136; Ebû Dâvûd, "Libâs", 25; İbn Mâce, "Zühd", 16.
[308] Ebû Dâvûd, "Libâs", 29.
[309] Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 319-320.
[310] el-En'âm 6/93; el-Mü'min 40/60, 76; en-Nahl 16/22; Sebe 34/31.

birtakım zararlardan korumuş olur. Kibirli kişiler için de aynı durum geçerlidir; onlar da kibirleri sebebiyle hikmetten mahrum kalırlar.[311]

Gazâlî, kibri, kibirlenilen açısından, Allah Teâlâ'ya karşı kibir, peygamberlere karşı kibir ve kullara karşı kibir olmak üzere üçe ayırır.

Allah Teâlâ'ya karşı kibir, kibir çeşitlerinin en fâhişidir. Gazâlî'ye göre bu tür kibrin ana sebebi, katıksız cahâlet ve azgınlıktır. Allah Teâlâ'yı öldürmeye kalkışan Nemrûd'un[312] ve "Ben, sizin en büyük Rabbinizim."[313] diyen Firavun'un kibri, bu tür kibirdir. Onlar, bu kibirleri ile Allah Teâlâ'ya kulluk yapmaktan yüz çevirmişlerdir. İşte bu yüzden Hak Teâlâ, onlar hakkında *"Bana karşı kulluk yapmaktan yüz çevirenler, alçak olarak cehenneme gireceklerdir."*[314] buyurmuştur.

Peygamberlere karşı sergilenen kibir, onların, maddeten diğer insanlar gibi bir beşer olmalarından hareketle kişinin, nefsini üstün görerek onlara itâat etmekten yüz çevirmesi şeklinde kendini gösterir. Bu tür kibir, bazen kişinin, peygamberin bildirdiği hak ve hakîkatleri düşünüp onları basîret gözü ile görmesine engel olur. Böylece kişi, kibri sebebiyle cahâlet karanlığına saplanır ve peygambere itâattan yüz çevirir. Bununla beraber kişi, kendisinin hak yolda olduğunu zanneder. Bazen de kibir, peygamberin peygamber olduğunu bilmesine rağmen kişiyi, peygambere boyun eğip ona karşı tevâzu ile hareket etmekten alıkoyar. Gazâlî'ye göre peygamberlere karşı bu şekilde sergilenen kibir, kısmen de olsa Allah Teâlâ'ya karşı sergilenen kibre yakındır.

Kullara karşı sergilenen kibir ise kişinin, nefsini büyük görüp başkasını hakîr görmesi düşüncesinden kaynaklanan kibirdir. Bu tür kibir, kişinin, insanlara boyun eğmesine ve onların seviyesine

---

[311] Gazâlî, *İhyâ*, 4/538-539.

[312] Rivayete göre Hz. İbrahim (a.s.) zamanında yaşamış olan Nemrut, Allah Teâlâ ile savaşmak için dört kartalın taşıdığı bir sandığa binip bir miktar göğe yükselmiş ve yukarı doğru oklar fırlatmış. Attığı oklar kendisine geri gelip onları kanlı halde görünce Allah'ı vurup öldürdüğünü zannetmiştir. (Teferruatlı bilgi için bk. Cengiz Batuk, "Nemrud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/555-556)

[313] en-Nâziât 79/24.

[314] el-Mü'min 40/60. (Ayrıca bk. en-Nisâ 4/172; el-Furkân 25/60.)

inmesine mâni olur; onlara karşı üstünlük taslamasına, onlarla alay etmesine ve onları küçük görmesine sebep olur. Gazâlî'ye göre bu tür kibir, her ne kadar ilk iki kibir kadar olmasa da iki sebepten çok büyük günahtır:

Birinci sebep, kibirlenen kişinin, sadece Kâdir olan Allah Teâlâ'ya lâyık olan kibir, izzet, azamet ve yücelik sıfatlarını, hiçbir şeye muktedir olmayan âciz ve zayıf bir köle konumundaki nefsine isnâd etmesidir. Çünkü bu düşüncedeki kişi, sadece Allah Teâlâ'nın celâline lâyık olan kibir sıfatında Allah Teâlâ ile tartışmaya girişmektedir. Gazâlî'ye göre bu kişi, pâdişahın tâcını giyip tahtına oturmaya kalkışan hizmetçi gibidir; hatta sadece Allah Teâlâ'ya lâyık olan bir sıfata göz diken kibirli kişinin cüreti, pâdişahın makâmına göz diken hizmetçinin cüretinden daha büyüktür. Nasıl ki hizmetçi bu hareketiyle şiddetli bir öfkelenmeyi, aşağılanmayı ve cezâyı hak ederse kibirli kişi de ondan daha şiddetli öfkelenmeyi, aşağılanmayı ve cezayı hak eder. Gazâlî'ye göre Allah Teâlâ'nın kullarına karşı kibirlenmek, Allah Teâlâ'ya karşı işlenen bir cinâyettir. Çünkü onlara karşı kibirlenmek, sadece onların sâhibi olan Allah Teâlâ'ya lâyık bir davranıştır.

İkinci sebep, kibir rezaletinin, kibirlenen kişiyi, emirleri hususunda Allah Teâlâ'ya karşı muhâlefete dâvet etmesidir. Şöyle ki kibirli kişi, Allah Teâlâ'nın kullarından herhangi birinden hak ve hakîkate dâir bir şey duyduğu zaman kalbindeki kibir sebebiyle duyduğu hakîkati kabûl etmeye yanaşmaz; bilakis onu inkâr etmeye kalkışır. Gazâlî'ye göre kendilerini, dînin esrârına vâkıf kişiler olarak gören münâzara ehlinin, dînî konulardaki tartışmalarda birbirlerini inkâr etmeye kalkışmaları, kalplerindeki kibir sıfatının, onları, hakkı inkâra dâvet etmesindedir. Bu yüzden onlar, kendileri dışındaki birinden sâdır olan hakîkatları kabûl etmeye yanaşmazlar; aksine türlü aldatmacalarla hakîkati inkâra kalkışırlar. Hâlbuki kibirli kişilerin sergiledikleri bu tavır, kâfirlerin ve münâfıkların özelliklerindendir. Nitekim onlar hakkında *"Böylesine 'Allah'tan kork!' denilince izzet(-i nefsi, yani kibri), onu (daha fazla) günaha sevk eder…"*[315] buyrulmuştur.[316]

[315] el-Bakara 2/206.
[316] Gazâlî, *İhyâ,* 4/541-542.

Binâenaleyh kendisini, kardeşinden daha hayırlı sayıp onu tahkir eden, onu alaya alan ve ona aşağılık gözüyle bakan, bildiği halde hakkı reddeden her kişi, kendisi ile halk arasındaki meselelerde kibir ile hareket etmiş demektir. Allah Teâlâ'ya boyun eğmeyi kibrine yediremeyen, tâatini yaparak ve peygamberlerine tâbi olarak O'na karşı tevâzu ile kulluk yapmayan kişi ise kendisi ile Allah Teâlâ ve peygamberleri arasındaki meselelerde kibir ile etmiş demektir.[317]

Gazâlî, kişinin helâk olmasına sebep olan kibir hastalığının tedâvi edilmesini, farz-ı ayn olarak kabûl eder. Ona göre bu tedâvi iki yol ile olur:

Birinci yol, kalpte yerleşen kibir ağacının köklerini dibinden sökmek sûretiyle gerçekleştirilir. Bunun ilacı ise ilmî ve amelî olmak üzere iki kısma ayrılır. Bu tedâviden istenen netîceyi alabilmek için ilmî ve amelî ilacın birlikte uygulanması lâzımdır. İlmî olan ilaç, kişinin, nefsini ve Rabbini tanımasından ibârettir. Eğer kişi, bu tanıma işinde hakîki mânada muvaffak olmuş ise kibrin yok edilmesi konusunda başka bir şeye ihtiyaç duymaz. Zira kişi, nefsini hakîki mânada tanıyınca nefsinin, en zelîl ve en nâkıs bir varlık olduğunu; ona, tevâzu, zillet ve aşağılıktan başka hiçbir sıfatın lâyık olmadığını idrâk eder. Rabbini hakîki mânada tanıyan kişi ise azamet ve kibriyâ sıfatının, O'ndan başkasına yakışmadığının farkına varır.[318]

Gazâlî'ye göre nefsin hakîki mânada tanınması için " *O kahrolası insan, ne kadar da nankördür! (Allâh Teâlâ), onu hangi şeyden yarattı? Onu bir damla sudan yarattı ve biçimine koydu. Sonra ona yolu kolaylaştırdı. Sonra onu öldürdü ve kabre soktu. Sonra da dilediği zaman onu yeniden diriltecektir."*[319] âyet-i kerîmesine müracaat edilmelidir. Çünkü bu âyet-i kerîme, insanın ilk yaratılışına ve varacağı son noktaya işâret etmektedir. Bu âyet-i kerîmeyi iyi anlayan insan, kendisinin, önce yokluk âleminde zikri geçmeyen bir şey olduğunu anlar. "Yokluk" ise kıymet bakımından en bayağı ve en az şeyi temsil eder. Yine anlar ki insan, önce ayaklar altından çiğnenen en rezil varlık olan topraktan, sonra en pis varlık

[317] Gazâlî, *İhyâ,* 4/543.
[318] Gazâlî, *İhyâ,* 4/563.
[319] Abese 80/17-22.

olan nutfeden yaratılmıştır. Sonra sırasıyla kan pıhtısından ve ufak bir et parçasından yaratılmış, sonra kemik hâline getirilmiş, sonra kemiğine et giydirilerek son şeklini almış ve sözü edilen bir varlık hâline gelmiştir. O halde kibirlenen kişi düşünmelidir ki insan, en bayağı vasıflar ile vasıflanarak kayda değer bir varlık hâline gelmiştir. Yâni insan, daha hayat sâhibi değilken duyma, görme, hissetme, hareket etme, konuşma, eliyle bir şeyler tutma, idrâk etme ve bilme kâbiliyetlerine sahip olmayan bir ölü idi. Başka bir ifâdeyle insan, varlık âlemine gelirken hayattan önce ölümle, kuvvetten önce zaafiyetle, ilimden önce cahâletle, görmeden önce körlükle, konuşmadan önce dilsizlikle, işitmeden önce sağırlıkla, hidâyetten önce dalâletle, zenginlikten önce fakirlikle ve kudretten önce acziyetle tanışmıştır. O halde kibirlenen insan, bütün bu hakîkatlerin farkına varacak olursa kibrin tedâvisi için lâzım olan ilmî ilacı temin etmiş demektir. Çünkü bu ilmî ilacı elde eden kişi, varlık âlemine nasıl başladığını ve son hâline gelinceye kadar hangi aşamalardan geçtiğini öğrenmiş olacaktır.[320]

Kibir hastalığının ilmî ilaç ile tedâvisi kapsamında bilinmesi gereken başka bir husus ise yukarıdaki âyet-i kerîmede dile getirilen ölüm ve ölümden sonra hesap gününe kadar karşılaşılacak olan hallerdir. Eğer kibirli kişi, bu hususları göz önünde bulunduracak olursa aynen ilk önceki cansız varlığına geri döneceğini, cesedi ve sûretinin hissiz ve hareketsiz bir şekilde kalacağını, sonra toprağa konacağını, sonra da kokuşmuş pis bir leş hâline döneceğini ve organlarının, kurtlar tarafından yenip önce pisliğe sonra da toprağa dönüşeceği düşünür ve böylece kibirlenmekten kaçınır. Gazâlî'ye göre kişinin bu aşamalardan sonra toprağa dönüşmesi, karşılaşılacak hallerin en iyisidir. Çünkü insan, kabir hayatında uzun süre belâlara mâruz kalacak, sonra daha şiddetli belâları tatmak üzere diriltilip kabrinden çıkarılacak, kıyâmetin dehşetini yaşayacak, belli bir aşamadan sonra da cennete veya cehenneme girecektir. Gazâlî'ye göre insanın en çok dehşete kapılacağı anlardan biri de okuması için amel defterinin eline verildiği andır. İşte kibirli kişi, bütün bu hakîkatleri bilir hâle gelirse kibir hastalığını, ilim ilacı ile tedavi etmiş olur.[321]

[320] Gazâlî, *İhyâ,* 4/563-564.
[321] Gazâlî, *İhyâ,* 4/566.

Kibir hastalığının tedâvisi için gerekli olan amelî ilaç ise kulun, mütevâzı kişilerin ahlâkı üzerine Allah Teâlâ'ya ve sâir mahlûkâta karşı bilfiil davranışları ile tevâzulu olması ile gerçekleşir. Çünkü tevâzunun tam mânada teşekkül etmesi, sadece ilimle değil, ilim ve amel birlikteliğiyle mümkündür. Gazâlî'ye göre Allah Teâlâ'ya karşı gösterilen tevâzu, hem ibâdetlerle hem de günlük yaşantıdaki hâl ve hareketlerle ortaya konur. Namazdaki kıyâm, rükû ve secde gibi rükünler, birer tevâzu fiilleridir. Oturtarak yemek yemek ve eski elbise giymek gibi davranışlar ise günlük hayattaki tevâzu fiillerinden bazılarıdır.[322]

O halde kibir hastalığından kurtulmak isteyen kimse, öncelikle yukarıda ifâde edildiği minvâl üzere nefsini tanımalı, sonra da kibir hastalığından kaynaklanan her türlü hâl ve hareketten kaçınıp bu hâl ve hareketlerin aksi yönde hareket etmelidir. Gazâlî'ye göre bu minvâl üzere hareket eden kimse, bir müddet sonra tevâzu sıfatı ile ahlaklanmaya başlayacaktır. Zira güzel ahlâkın yerleşmesi, ancak ilim ve amel birlikteliği ile mümkündür. Bunun sebebi, ilmin merkezi olan "kalp" ile amelleri icrâ eden organlar arasında gizli bir irtibatın bulunmasıdır.[323]

Kibrin tedâvisi için ikinci yol, kibirlenmeye sebep olan ârızî sebepleri tespit etmek ve bu sebeplerle kibirlenme düşüncesini ortadan kaldırmaktır.[324] Gazâlî'ye göre kişi, nefsine büyüklük isnâd ettiği için kibirlenmeye kalkışır. Nefse isnâd edilen büyüklük ise kişinin, dînî ya da dünyevî yönden kendisini kemâl sâhibi olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Kibirlenmeye sebep olan kemâl sıfatları ise ikisi dînî, beşi dünyevî olmak üzere yedi tanedir. Dînî olan kemâl sıfatları, ilim ve amel/ibadet; dünyevî olan kemâl sıfatları ise soy, yüz güzelliği, kuvvet, mal ve yardımcıların çokluğudur. Şimdi bu sıfatları kısaca îzah edelim.

Gazâlî'ye göre ilim sebebiyle kibirlenmek, en büyük âfet, tedâvisi en zor olan en ezici hastalıktır. Bunun böyle olması, ilmin, hem Allah Teâlâ katında hem de insanlar nazarında çok büyük kıymete sahip olmasıdır. Üstelik ilim, mal, güzellik ve diğer

[322] Gazâlî, *İhyâ,* 4/568.
[323] Gazâlî, *İhyâ,* 4/568.
[324] Gazâlî, *İhyâ,* 4/569.

kibirlenme vesilesi olan sebeplerin hepsinden daha kıymetlidir. Bununla beraber amelsiz ilmin, hiçbir kıymeti yoktur.[325]

Amel ile kibirlenmek, insanın, kulluk yolunda karşılaşacağı fitnelerin en büyüğüdür. Bu fitneden kurtulmanın yolu, başkalarına karşı tevâzu ile hareket etmektir. Böyle bir tevâzunun kalbe yerleşmesi ise kişinin, amel bakımından olmasa bile ilim bakımından kendisini geçen birçok kimsenin bulunduğunu düşünmesi ile mümkündür. Nitekim bir âyet-i kerîmede, bilenler ile bilmeyenlerin bir olmadığı bildirilmiş,[326] bir hadîs-i şerîfte ise âlimin âbide karşı üstünlüğünün, peygamberin en aşağı derecedeki sahabîye karşı üstünlüğü gibi olduğu[327] bildirilmiştir.[328] Gazâlî, bütün bunlara rağmen zâhidler ve âbidlerin, amel ve ibâdet ile kibirlenme tehlikesinden uzak olmadıklarını söyler. Ona göre amel ile kibirlenenler, yaptıkları ibâdetleri, halkın üzerine bir minnet gibi gördükleri için kibirlenmekte ve bu sebepten kendilerini, dünyâda ziyâret edilmeye, ihtiyâçları karşılanmaya, tâzîm edilmeye, meclislerde yer ayrılmaya, verâ ve takvâ ile anılmaya en lâyık kişiler olarak görmektedirler. Bu tür kibir, dünyevî işlere taalluk eden kibirdir. Amelleri ile kibirlenenlerin, bir de dînî hususlarda kibirlenmeleri söz konusudur. Şöyle ki onlar, yine yaptıkları ibâdetlere sığınarak kendilerini kurtuluşa ermiş, insanları ise helâk olmuş olarak görürler ve bu anlayışlarının bir netîcesi olarak kibirlenmeye başlarlar. Hâlbuki Rasûlüllâh (s.a.v.) *"Bir adamı 'İnsanlar helâk oldu.' derken duyarsanız (biliniz ki) onların helâke en yakın olanı odur."*[329]*,"Kişiye, şer olarak Müslüman kardeşini tahkîr etmesi yeter."*[330] buyurmuştur.[331]

Kibirlenme türlerinden bir başkası, nesep/soy ile kibirlenmedir. Böyle bir kibre sahip olan kişi, bir taraftan şerefli bir soya mensup olduğu için kibirlenirken bir taraftan da bu soydan olmayanları hakîr görmektedir. Bu anlayışa sahip olan kişi, halka karışıp onların arasında oturmayı kibrine yediremez; insanlara hitâp ederken mensûbiyetlerinden dolayı onları aşağılar, insanları kendisi ile

[325] Gazâlî*, İhyâ,* 4/572-573.
[326] ez-Zümer 39/9.
[327] Tirmizî, "İlim", 19.
[328] Gazâlî*, İhyâ,* 4/577.
[329] Müslim, "Birr", 139; Ebû Dâvûd, "Edeb", 85.
[330] Buhârî, "Nikâh", 45, "Edeb", 57, 58, "Ferâiz" 2; Müslim, "Birr" 28-34.
[331] Gazâlî*, İhyâ,* 4/546-547.

sohbet etmeye ehil görmediği için onlarla sohbet etmeye tenezzül etmez ve sadece kendisi gibi soylu kişilerle sohbet etmeye çalışır. Gazâlî'ye göre bu anlayış, nefiste gizli olan bir hastalıktır. Bu yüzden soylu kişi, sâlih ve akıllı da olsa bu hastalıktan tamâmen kurtulamaz. Öyle ki nesep sâhibi olan sâlih ve akıllı kimseler, mûtedil hallerinde iken soyları ile kibirlenmezler, ancak öfkeli hallerinde kibirlenmeye kalkışabilirler. Çünkü öfke, onlardaki basîret nûrunu söndürür.[332]

Gazâlî'ye göre kibirlenmeye sebep olan amillerden biri de güzelliktir. Bu tür kibirlenme, daha çok kadınlarda görülür. Güzellikle kibirlenme, başkalarını eksik görme, onların ayıplarını ortaya döküp gıybetlerini yapma gibi birtakım günahlara davetiye çıkarır.[333] Bu sebepten Gazâlî, güzellik ile kibirlenmeyi cahâlet olarak nitelendirir. Ona göre güzellik, kişinin şahsiyeti ile alâkalı olan bir husus olmayıp hâricî bir sıfattır. Bu sıfatın, sıtma ve çiçek çıbanı gibi hastalıklarla bir anda kaybolması muhtemel bir durumdur. Bu yüzden güzelliği ile övünen kişi, zâhirî güzelliklerini düşünmektense içindeki bâtınî pislikleri düşünmelidir. Üstelik zâhirî güzellik, her ân kaybolma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Faraza kişi, bir hafta boyunca temizlememiş olsa onun bedeni, leşten daha pis bir hâle gelir. İşte bu hale düşme tehlikesi ile karşıkarşıya bulunan kişinin, güzelliği ile kibirlenmesi olmayası bir şeydir. Bu düşünceden hareketle Gazâlî, insanın, hakîkatte bir çöplük, hatta pisliklerin ve necâsetin kaynağı olduğunu söyler ve bu haldeki insanın, güzelliği ile övünmesini uygun görmez. Çünkü güzellik, kısa bir süre sonra kaybolacak, hiçbir eseri kalmayacak şekilde çöküntüye ve yaşlılığa uğrayacaktır. İşte bu hakîkatleri düşünen gerçek akıllı kişinin, güzelliği sebebiyle kibirlenmesi aslâ düşünülemez.[334]

Kibirlenmeye sebep olan âmillerden biri de dünyâ malıdır. Gazâlî'ye göre bu tür kibirlenme, daha çok pâdişahlar, tüccarlar, köy ağaları ve elbise ve binekleri ile güzellik yarışında bulunan kimseler tarafından yapılır. Zengin birinin, ev eşyalarının ve yiyeceklerinin çokluğu ile kibirlenip bu imkânlara sahip olmayan fakîrleri hakir görmesi, bu tür kibirlenmeye örnek olarak gösterilir. Gazâlî'ye göre

[332] Gazâlî, *İhyâ,* 4/551.
[333] Gazâlî, *İhyâ,* 4/552.
[334] Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 325.

bu anlayışa sahip olan kişiler, fakirliğin fazîleti ve zenginliğin tehlikesi hakkında bilgisi olmayan câhil kimselerdir. Zira onlar, zenginliği ile kibirlenen kimseler hakkında vârid olan ve bu konuda insanları îkaz eden âyet-i kerîmelerden[335] habersizdirler. Üstelik kibirlenme vesilesi olan mal ve mülk, bir hırsız veya gaspçı tarafından her ân için çalınma tehlikesi ile karşı karşıyadır. O halde her ân yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan mal ve mülk sebebiyle kibirlenmek, cahâletten başka bir şey değildir.[336]

Kibirlenmeye sebep olan âmillerden biri de kuvvet ve kudrettir. Güçlü kimselerin zayıf kimselere karşı kibirlenmesi bu türeden bir kibirdir.

Kibirlenmeye sebep olan bir başka sebep ise kişiye tâbi olan kimselerin, yardımcıların, öğrencilerin, hizmetkârların, aşiretin, akrabaların ve çocukların çokluğudur. Gazâlî'ye göre bütün bu sebepler ile övünme, bu sebeplerin mükemmellik olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Hâlbuki bu sebeplerin hiçbiri, hakîki mânada mükemmellik değildir.[337]

14. Ucub

Lügatte "kendini beğenme" mânasına gelen "ucub" kelimesi, ıstılahta kişinin, nefsini ve görüşlerini beğenmesi,[338] bir şahsın, kendisini, müstahak olmadığı bir rütbeye lâyık görmesi[339] mânâlarına gelmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in farklı âyet-i kerîmelerinde Allah Teâlâ'nın, kendini beğenen kimseleri sevmediği bildirilmiştir.[340] Bir hadîs-i şerîfte ise vaktiyle kendini beğenmiş bir adamın, güzel elbisesini giymiş, saçını taramış ve çalım satar halde yürürken Allah Teâlâ tarafından yerin dibine batırılarak helâk edildiği ve o kişinin,

---

[335] el-Kehf 18/34-42; el-Kasas 28/89.
[336] Gazâlî, *İhyâ*, 4/571-572; a.mlf., *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 325.
[337] Gazâlî, *İhyâ,* 4/553.
[338] Cevherî, *es-Sıhâh,* 1/177; İsfehânî, *el-Müfredât*, 547.
[339] Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 224.
[340] en-Nisâ 4/36; Lokmân 31/18; el-Hadîd 57/23.

kıyâmete kadar debelenerek yerin dibine doğru batmaya devâm edeceği bildirilmiştir.[341]

Ucub hastalığındaki bu tehlike sebebiyle tasavvuf ehli, yapmış olduğu amellerin hiçbirine kıymet vermemiş ve kendilerini, insanların en şerlisi olarak görmeyi düstur edinmişlerdir.[342] Hâris el-Muhâsibî, ucbun, birçok insanda bulunan ve onlara, günahlarını perdeleyip hatâ ve sürçmelerini süslü gösteren bir hastalık olduğunu söyler. Ona göre ucub, kalbi kör eder. Bu yüzden ucba kapılan kişi, kendisini, kötü iken iyi, helâk olmuş iken kurtulmuş ve hatalı iken doğruya isâbet etmiş biri olarak görür. Bu düşüncelere sahip olan kişi, bir müddet sonra kendisini, izzet/şeref sâhibi biri olarak görmeye, günahlarının bir kısmını küçümsemeye, bir kısmını unutmaya, bir kısmını da tamâmen görmemeye; yapmış olduğu amellere bakıp onlarla gururlanmaya, korku duygusunu kaybedip Allah Teâlâ'nın rahmeti ile aldanmaya başlar. Daha da kötüsü, kendini beğenen kişi, kendisini doğru ve hidâyete ermiş biri olarak görüp -hâşâ- Allah Teâlâ'ya yalan ve dalâlet isnâd etmeye başlar.[343]

İmam Gazâlî'ye göre ucub, "sâlih amelin büyük görülmesi",[344] "kişinin, kendisini şerefli ve büyük, başkalarını ise hakîr ve zelîl olarak görmesi",[345] "nefsi ve onun nîmet türünden hasletlerini büyük görmek, bu nîmetleri, verene izâfe etmeyi unutarak nimetlere meyl etmek ve bu nimetlerin zevâlinden emîn olmaktır." Bu târife göre birinin, sahip olduğu amel, ilim veya bir başka türden nîmetleri, Allah Teâlâ'dan görmesi ve bu nimetlerin zevâle ermesinden korkması şartıyla sahip olduğu nîmetler ile ferahlanması, ucub olarak değerlendirilmez. Çünkü ucub, nimetlerin zevâlinden emîn olmak ve nîmetleri, nîmet veren Allâh'a izâfe etmeyi unutmaktır.[346] Kulun yaptığı bir ameli büyük görmesinden ibâret olan ucbun zıddı, *minnet* duygusudur. Bu duygu, kulun, muvaffak olduğu herhangi bir işte Allah Teâlâ'nın tevfîkini hatırlamasıdır. Çünkü kişinin beğenmiş

[341] Buhârî, "Enbiyâ", 54, "Libâs", 5; Müslim, "Libâs", 49, 50.
[342] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 85.
[343] Muhâsibî, *er-Riâye*, 335.
[344] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 351.
[345] Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, 72.
[346] Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 326-327; a.mlf., *İhyâ*, 4/588.

olduğu ameli değerli kılıp sevap ve kıymetini artıracak olan Allah Teâlâ'dır.[347]

Gazâlî, "*Üç şey helâk edicidir. İtâat edilen cimrilik, boyun eğilen hevâ ve kişinin, kendini beğenmesi.*"[348] hadîs-i şerîfinden hareketle ucub hastalığının, helâk edici bir sıfat olduğunu söyler.[349] Bu hastalığa kapılan kişi, aynen İblis'in, Hz. Âdem'e (a.s.) secde emri karşısında *"...Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın..."*[350] dediği gibi "ben, ben" demeye ve bulunduğu meclislerde kendisini yüksek görmeye başlar; öne çıkıp baş olma sevdasına kapılır ve tartışma esnâsında sözüne îtiraz edilmekten hoşlanmaz olur.[351]

Ucub, ilk bakışta "kibir" sıfatına benzese de bu iki sıfat, birbirinden farklılık arz eder. Gazâlî'ye göre ucub, kibir hastalığının sebeplerinden biridir. Kibirden bahsedebilmek için kendisine karşı kibirlenilen birinin bulunmasu gerekir, ancak ucub için böyle birine ihtiyaç yoktur. Başka bir ifâde ile söylemek gerekirse kibir, kibirli kişinin, başkalarına karşı takındığı bir tavırdır; ucub ise kişinin, kendi kendine takındığı bir tavırdır.[352]

Kibir sıfatının sebeplerinden biri olan ucub hastalığının birçok âfeti/tehlikesi vardır. Bu tehlikelerden bazısı kullar ile bazısı ise Allah Teâlâ ile alâkalıdır. Şöyle ki ucub hastalığı, kişiye bazı günahları unutturur ve onu, günahlara karşı ihmalkâr davranmaya sevk eder. Bu hastalığa müptelâ olan kişi, kendisini günah işlemekten müstağnî sayar. Bu yüzden işlediği bazı günahları hiç hatırlamayıp sorgulamaz, unutur gider; bazı günahları ise hatırlar, ancak bağışlanacağı zannıyla onları hafife alır ve telâfisi için hiçbir çaba sarf etmez. Dahası, yaptığı ibâdetleri ve salih amelleri büyük görerek övünür, bu konudaki başarısının, Allah Teâlâ'dan gelen bir nîmet sâyesinde gerçekleştiğini düşünmez; aksine ibâdetlerini ve diğer sâlih amellerini, Allah Teâlâ'ya karşı minnet sebebi sayar. Bu şekilde amellerini beğenen kişi, bir müddet sonra amellerinin

---

[347] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 350-352.
[348] İsfehânî, *Hilye*, 2/160.
[349] Gazâlî, *İhyâ*, 1/630; a.mlf., *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 326.
[350] el-A'râf 7/12.
[351] Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, 72.
[352] Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 326.

âfetlerine karşı körleşir, onları araştırmaz ve netîcede yaptığı amellerin çoğunu zâyi eder. Ucbu sebebiyle amelini ve aklını beğen kişi, bir müddet sonra istişâre edip soru sormak kendisini müstağnî addetmeye ve kendinden başka herkesi câhil saymaya başlar. Bu yüzden o, kendinden daha bilgili olan kişilere soru sormayı kibrine yediremez; nasîhat edenin nasihatını, vaaz eden vaazını dinlemez ve hatâlarında ısrar etmeye başlar. Israr edilen hatâlar, dînî konularda ve özellikle îtikât ile ilgili konularda ise bu ısrar, ucub sahibinin helâk olmasına sebep olur. Hâlbuki kişi, nefsini töhmet altında tutup kendi görüşüne güvenmemiş, Kur'ân-ı Kerîm'in nûruyla aydınlanıp dîn âlimlerinin yardımına başvurmuş, ilim öğrenmeye sarılmış ve bilmedikleri şeyleri basîret ehline sormuş olsa hak ve hakîkate erişmiş olur.[353]

Gazâlî'ye göre özellikle iki sebepten dolayı ucub sıfatından uzak durmak gerekmektedir. Birinci sebep, ucbun, Allah Teâlâ'nın, kulunu muvaffak kılıp desteklemesine mâni olmasıdır. Allah Teâlâ'dan gelen destek ve muvaffakiyetin kesilmesi hâlinde ise kul, süratli bir şekilde helâk olmaya doğru sürüklenir gider. Ucbun, helâk edici sıfatlardan olduğunun bildirilmesi bu yüzdendir. İkinci sebep ise ucbun, sâlih amelleri ifsâd edip sevaplarının katlanarak verilmesine mâni olmasıdır.[354] Hâlbuki Allah Teâlâ, riyâ ve ucub âfetinden sâlim olan azıcık bir tâate sonsuz kıymetler verir, ancak bu âfetlerden sâlim olmayan en büyük tâatlere hiçbir kıymet vermez. Bu tehlike sebebiyledir ki basîret ehli kullar, ucub sıfatı ile ilgili bu inceliklere dikkat nazarıyla bakmışlar, amellerini riyâ ve ucub afetinden muhâfaza etmeye son derece önem vermişler ve amellerin, görünüşteki çokluğuna aldanmamışlardır. Bu yüzden onlar, "Şân, çoklukta değil temizliktedir." ve "Bir tek cevher, bin boncuktan daha hayırlıdır." demişlerdir. İlmi az olup bu konuda bakışları fersiz olanlar ise yukarıda bahsedilen ince mânâlara karşı câhil ve kalplerde bulunan kusurlara karşı gâfil olmuşlardır. Bu cahâlet ve gaflet sebebiyle onlar, rükû, secde ve bir takım perhizlerle nefislerini yorup bu şekilde nefislerini terbiye edeceklerini sanmışlardır. Gazâlî'ye göre bu kimseler, adet ve çoklukla aldanıp yapılan amellerin özüne ve saflığına dikkat etmemişlerdir. Hâlbuki özsüz cevizlerin çokluğu ve çürük binanın tavan yüksekliği, değer

[353] Gazâlî, *İhyâ*, 4/586-587.
[354] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 354.

bakımından hiçbir anlam ifâde etmez. Gel gör ki bu hakîkatler, ancak Allâh'ı bilen keşf ehli âlimler tarafından idrâk edilebilir.[355]

Kul tarafından işlenen amelin kıymeti, kulun o ameli beğenmesine değil, Allah Teâlâ'nın o amelden râzı olmasına ve onu kabul etmesine bağlıdır. O'nun, bir amelden râzı olup onu kabûl etmesi durumunda kuluna vereceği sevap hesapsızdır. Öyle ki kul, bir günlük oruç tutar, birkaç rekât namaz kılar, bir nefeslik *"La ilâhe illellâh"* der de kullar indinde hiçbir kıymet ifâde etmeyen bu ameller, rızâ-i ilâhîye uygun düşmesi durumunda Allah Teâlâ indinde büyük kıymet ifâde eder. Böylece Allah Teâlâ, görünüşte az olan amelleri, fazl u keremiyle büyütür, onlara hesapsız sevaplar ve nîmetler verir. *"Şüphesiz sabredenlere ecirleri hesapsız olarak verilecektir."*[356]*, "Yaptıklarına karşılık onlar için gözlerin aydın olacağı (nimetlerden) nelerin saklandığını hiç kimse bilemez."*[357] âyet-i kerîmeleri, bu hakîkate işâret etmektedir. O halde akıllı kişiye yakışan, yaptığı amelleri düşük ve kıymetsiz görmek, bu amelleri yapmaya muvaffak kılanın, Allah Teâlâ olduğunu, dolayısıyla bu amellere kıymet verecek olanın da Allah Teâlâ olacağını îtiraf etmektir. Aksi takdirde ameller, Allah Teâlâ'nın rızâsına uygun düşmeyecek ve dolayısıyla herhangi bir kıymet ifâde etmeyecektir.[358]

Gazâlî'ye göre mücâhede esnâsında ortaya çıkan, gaflet ve fetretten kaynaklanan ve basîretteki noksanlığı gösteren[359] ucub hastalığının ilâcı, bütün hastalıkların tedâvisinde olduğu gibi ucba sebep olan âmillere tezat teşkil eden davranışlarla meşgûl olmaktır. Bu yüzden ucub hastalığının tedâvisi için öncelikle bu hastalığının sebeplerinin ortaya konması gerekmektedir. Gazâlî'ye göre ucub hastalığının illeti, katıksız cehalettir; onun ilâcı ise cahâletin zıddı olan mârifettir. Mârifet, katıksız hâlis bir ilimdir. Çünkü kişinin, kuvveti, güzelliği ve herhangi bir tercihi olmaksızın nâil olduğu nîmetler sebebiyle ya da verâ ve takvâsı, ibâdet ve sâir sâlih amelleri sebebiyle kendini beğenmeye kalkışması, onun cehâletinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu hasletlerden hareketle ucba kapılan

---

[355] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 369-371.
[356] ez-Zümer 39/10.
[357] es-Secde 32/17. (Ayrıca bk. el-Mü'min 40/40.)
[358] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 359-360.
[359] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 353.

kişi, eğer kendisinin, bu hasletlerin mahalli ve mecrâsı olduğunu ve onların, kendi gücü ve kudreti sâyesinde meydâna geldiğini zannediyorsa ciddî bir hatâ içinde bulunmaktadır. Çünkü bütün bunlar, Allah Teâlâ'nın ihsân etmiş olduğu nimetlerdir. O halde kul, öncelikle sâhib olduğu nimetlerin Allah Teâlâ'nın vücûdu/varlığı, keremi ve fazlı sâyesinde gerçekleştiğini bilmeli, lâyık olmadığı halde kendisinde Allâh katından bolca nîmetler ihsân edildiğini ve bazı nîmetlerde kendisinin, başkalarına tercih edildiğini düşünmeli; o nimetlerin, en ufak bir hastalık veya güçsüzlük sebebiyle bir anda elinden çıkıp gitmesinden korkmalı ve nihayet sâhib olduğu nîmetler ile kendisini değil, o nîmetleri veren Allah Teâlâ'yı beğenmelidir.[360]

İlmi, ameli ve kendi tercihi ile elde ettiği nîmetlerden dolayı kendini beğenen kişiye gelince; o da icrâ edilen amellerin kendisi için nasıl müyesser kılındığını düşünmesi gerekmektedir. Bu amellerin, herhangi bir uzuv, kudret, irâde ve mârifet olmaksızın müyesser olması mümkün değildir. O halde bütün bu nîmetler, Allâh Teâlâ'nın yaratması neticesinde hâsıl olmuştur. Şöyle ki Allah Teâlâ, uzvu ve kudreti yaratmış, kazanç sebeplerini ve yollarını hazırlamış böylece, kazanç fiilinin oluşması zarûri olmuştur. Dolayısıyla kazanma fiilini gerçekleştiren kul, bir noktadan sonra fiilinde mecbur olmuştur. O halde fiilinde mecbur olan kulun, mecburi olarak elde etmiş olduğu nîmetler sebebiyle ucba kapılması, doğru olmaz. Zira bu durumda kul, elde etmiş olduğu şeyleri tercih etmeye mecbur tutulmuştur. Bu yüzden kul, kendi dilediğini değil, Allah Teâlâ'nın dilediğini veya dilemediğini yapmak mecburiyetindedir. *"Sizler, ancak Rabbinizin dilemesi (izin vermesi) sâyesinde (bir şeyi) dileyebilirsiniz. Şüphesiz Allâh, her şeyi bilendir, hikmet sâhibidir."*[361] âyet-i kerîmesi, bu gerçeğe işâret etmektedir. Amelin gerçekleşmesi için kudret ve uzuvların kemâl derecede bulunması şartıyla meşîet/dileme fiilinin kararlaştırılması ve sebeplerin ortaya konması gerekmektedir ki bu da Allah Teâlâ'nın kudreti sâyesinde gerçekleşmektedir. Gazâlî, bu durumu, bir misâl üzerinden şöyle îzah eder: Şayet bir pâdişah, hazînesinin anahtarını birine verse ve o kişi, hazîneden birtakım mallar alsa bu kişinin, hak etmeksizin kendisine verilen anahtar sâyesinde elde ettiği mallar veya malları alma konusundaki becerisi sebebiyle ucba

[360] Gazâlî, *İhyâ*, 4/588-589; 6/268; a.mlf., *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 327.
[361] el-İnsân 76/30.

kapılması doğru olur mu? Acaba o mallara mâlik olma imkânı ortaya konduktan sonra hangi kemâlden söz edilebilir ki?[362]

Gazâlî, Allah Teâlâ'ya yapmış olduğu ibâdetler sebebiyle ucba kapılıp nefsini beğenen kişinin hâlini, pâdişaha hediye sunma imkânı verilen bir bakkal veya köylünün hâli üzerinden anlatır. Ona göre huzuruna sadece emirlerin, büyüklerin, reislerin ve zengin soyluların girip kıymetli hediyeler sunmalarına izin verilen bir padişahın huzuruna kabûl edilerek hediye sunmasına izin verilen ve hediyesine mukâbil izzet ikrâm gören birinin, daha sonra sunduğu beş paralık bir hediyeyi, pâdişahın başına kakması ve kendisini beğenmesi ne kadar çirkin ise yaptığı kusurlu ibâdetlerini beğenen kişinin hâli de aynen öyledir. O halde gece kalkıp birkaç rekat namaz kılarak kendisini beğenmeye kalkışan kul, bu gece yeryüzünün denizinde, karasında, dağlarında ve muhtelif memleketlerinde nice sâdık ve âşık kulların, Allâh'ın kapısında durup ağlar gözlerle huşû içinde nice samîmî ibâdetler yaptıklarını düşünmeli ve kendisini beğenmekten kaçınmalıdır.[363]

15. Riyâ

Lügatte gösteriş ve ikiyüzlülük yapmak[364] manalarına gelen "riyâ" kelimesi, ıstılahta herhangi bir amel işlerken Allâh'tan başkasının düşünülmesi ve ihlâsın terk edilmesi,[365] bir kişinin, insanları aldatmak için içinde bulunduğu hâle muhâlif bir şekilde görünmesi[366] mânasına gelmektedir.

Bazıları, herhangi bir amelin, insanlar için işlenmesini "şirk", terk edilmesini ise "riyâ" olarak değerlendirmişlerdir.[367] Riyâ, işlenen amellerin boşa çıkmasına sebep olan[368] ve Rasûlüllâh'ın (s.a.v.), ümmeti adına en çok korktuğu günahlardan biridir.[369] Bu sıfat, bazen mallarını insanlara gösteriş yapmak için harcayan

[362] Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 327.
[363] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 365-366.
[364] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 297; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 520.
[365] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 521.
[366] Şarkavî, *Mu'cemü elfazi's-sûfiyye*, 161.
[367] Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/151; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 302.
[368] el-Bakara 2/264.
[369] İbn Mâce, "Zühd", 21.

kâfirlerin vasfı olarak[370] bazen namaza kalkarken tembel davranan ve gösteriş için namaz kılan münafıkların alâmeti olarak[371] bazen de insanları, Allâh'ın yolundan engellemek maksadıyla çalım satıp gösteriş yaparak Mekke'den Medine'ye savaşa gelen müşriklerin sıfatı olarak[372] karşımıza çıkmaktadır.

Yapılan güzel işlerin, görülüp tasvip edilmesini istemek, insan tabîatında var olan bir istektir. Allâh'ın hukûkuna riâyet eden takvâ sâhibi biri, tabiatındaki bu istek sebebiyle bazen niyetini değiştirip Allâh için yaptığı bir ameli, insanlar için yapmaya başlayabilir. Muhâsibî'ye göre riyâ hastalığına müptelâ olmuş kişi, bir hâl üzerine sâbit kalmaz. Bu kişi, bazen kendisini ilgilendirmeyen konularda ileri geri konuştuktan sonra suskunluğa geçebilir, bazen Allah Teâlâ'ya isyân eden birinin yanında bulunabilir, bazen bir Müslümana veya kendisinden istifâde ettiği birine karşı ünsiyet kurabilir, bazen Allah Teâlâ tarafından kabûl görecek ve O'na yakınlaşmaya sebep olacak bir söz sarf edebilir, bazen dili sükut edip kalbi huşû içinde olabilir, bazen onu bir sekinet ve vakar kaplayabilir, bazen de kendisinden birtakım ibâdetler zuhûr edebilir. Hangi hal üzerine olursa olsun riyâ hastalığına müptelâ olmuş birinin tek gâyesi, insanların övgüsünü kazanmak ve onların, kendisi için birtakım fazîlet ve kıymet takdîr etmelerini sağlamaktır.[373]

Ebû Tâlib el-Mekkî'ye göre riyâ, işlenen amellerin boşa gitmesine, elde edilen mânevî sermayenin güzelliğinin kaybolmasına ve kulun, Allah Teâlâ'nın gözünden düşmesine sebep olan tehlikeli bir sıfattır.[374] Bazı sûfîlerin, halvet/uzlet hayatını cemiyet hayatına tercih etmeleri, bu yüzdendir. Zira uzlet, riyâ hastalığına karşı daha emniyetli bir hayat tarzı iken cemiyet hayatı ise bu hastalığa karşı daha elverişli bir ortamdır.[375] Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/777), bu gerçeğe işâreten şöyle demiştir: "Her kim, insanların arasına karışırsa onları(ın bir takım hatalarını) idâre eder. Her kim, onları

[370] en-Nisâ 4/38.
[371] en-Nisâ 4/142; el-Maûn 107/6
[372] el-Enfâl 8/47.
[373] Muhâsibî, *er-Riâye*, 153-154.
[374] Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/226.
[375] Mekkî, *Kûtü'l-kulûb,* 1/97.

idâre ederse onlara gösteriş yapar. Her kim de onlara gösteriş yaparsa onların düştükleri duruma düşer ve onlar gibi helâk olur."[376]

İmam Gazâlî'ye göre riyâ, "yapılan ibâdetler ve işlenen hayır ameller ile insanların kalplerinde konum talep etme" düşüncesinden ibârettir.[377] Yapıldığı şeye nisbetle altı çeşit riyâ vardır:

Birincisi, beden ile yapılan riyâdır. Bu tür riyâ, "kişinin, geceleri uykusuz kalıp oruç tuttuğu zannedilsin diye cılız ve beti benzi sararmış biri gibi görünmesi; dînî hususlara çok değer verdiği zannedilsin diye hüzünlü bir hâle bürünmesi; nefsine önem vermeyip dînî hususlarla aşırı daldığı zannedilsin diye saçı başı dağınık vaziyette olması; oruçlu olduğu zannedilsin diye dudakları solmuş vaziyette görünmesi ve zorlu bir mücâhededen dolayı zayıf düştüğü kanâati hâsıl olsun diye sesini kısması" şeklinde kendini gösterir.

İkincisi, dış görünüş ile yapılan riyâdır. Bu tür riyâ, "bıyıkları iyice tıraş etmek, yürürken başı yere eğmek, hareketlerde durgunluk göstermek, yüzde secde eseri bırakmak, vecd ve mükâşefe hâlinden olduğu ve tefekküre daldığı zannedilsin diye gözleri yummak" şeklinde kendini gösterir.

Üçüncüsü, elbiseler ile yapılan riyâdır. Bu tür riyâ, "yün ve kaba elbise giymek, elbiseyi dize yakın olacak şekilde kısaltmak, yenleri kısaltmak, ileri derecede meşgûliyeti sebebiyle yıkamaya ve yamamaya vakti olmadığı zannedilsin diye sökük ve kirli elbise giymek, tasavvufun hakîkatlerinden yoksun olmasına rağmen sûfîlerden olduğu zannedilsin diye yamalı elbise giyip üzerine seccade örtmek, âlim olduğu zannedilsin diye cübbe ve yün elbise giyip yenlerini geniş bırakmak, sarığın üzerini peştamal ile gizlemek, aşırı verâi sebebiyle yoldaki tozlardan son derece sakınan birisi olduğu zannedilsin diye çorap giymek" şeklinde tezâhür eder.

Dördüncüsü söz ile yapılan riyâdır. Daha çok vaaz ve nasîhat ehlinden sâdır olan bu riyâ, "sözleri güzelleştirip secî ile söylemek, hikmetli sözler ve haberler naklederek konuşmak, kalbi, sadâkatin ve ihlâsın hakîkatinden yoksun olmakla birlikte öyle zannedilsin

[376] Mekkî, *Kûtü'l-kulûb,* 1/99.
[377] Gazâlî*, Cevâhiru'l-Kur'ân,* 330; a.mlf.*, Bidâyetü'l-hidâye*, 71.

diye sesi inceltip hüzün ızhâr ederek geçmiş ulemânı sözleri ile konuşmak" şeklinde kendini gösterir. Ayrıca birinin, "hadîs ezberlediğini ve şeyhlerle karşılaştığını iddiâ etmesi, ilminin bol olduğu zannedilsin diye doğru ya da yanlış olduğuna bakmaksızın acelece hadîs söylemeye kalkışması" da bu tür riyânın tezahürleridir. Hâkezâ kişinin, zikir yaparken dudaklarını hareket ettirmesi, günahlardan dolayı kalbiyle eseflenmediği halde diliyle esefleniyor gibi görünmesi, insanların huzûrunda iyiliği emretmesi ve kötülüklerden dolayı öfkelendiğini ızhâr etmesi de bu tür riyânın alâmetlerindendir.

Beşincisi, amel ile yapılan riyâdır. Bu tür riyâ ise kendi başına namaz kılarken gevşek davranan birinin, insanlar tarafından gördüğünü fark ettiği anda namazın kıyâmını uzun tutması, rükû ve secdeyi güzelleştirmesi; başını yere eğerek sağa sola yönelmeyi azaltması, hızlı hızlı yürürken insanları görünce gözkapaklarını indirerek tevâzu hâlinde yürümeye başlaması şeklinde ortaya çıkabilir. Ayrıca kişinin gösteriş için tasaddukta bulunması, oruç tutması ve hac yapması da bu tür riyâya örnek olarak verilebilecek davranışlardır.

Altıncısı, birinin, birçok öğrencisi ve arkadaşı olduğunu söyleyerek veya birçok şeyh ile karşılaştığı zannedilsin diye şeyhlerden bahsederek yaptığı riyâdır. Kendisine "mübârek kişi" denilmesi için âlimler ve sultanlar tarafından ziyâret edilmeyi seven kişi de aynı böyledir.

Gazâlî'ye göre yukarıda sayılan altı çeşit riyâ, dînî hususlarda yapılan riyâ türlerinin hepsini içine almaktadır ve bunların hepsi, haramdır; hatta büyük günahlardandır. Bununla beraber Gazâlî, kişinin, ibâdet olmayan ve dîn ile alâkası bulunmayan ameller ile aldatmaca yapmadan insanların kalbinde bir konum elde etmek istemesini, haram olarak görmez. Ona göre dünyâ ehlinin, mal ve hizmetçilerinin çokluğu, gösterişli elbiselerin güzelliği, şiirleri ezberleme, tıp, hesap, nahiv ve lügat ilmine sahip olma ve benzeri dünyevî birtakım şeylerle ile şan-şöhret kazanmayı talep etmesi, tekebbür ve kötü ahlâk ile sonuçlanmadığı müddetçe riyâ kapsamına girmez ve haram sayılmaz.[378]

[378] Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* 330-332.

Gazâlî, "riyâ" kelimesinin, daha çok, bir amelin insanların görmesi için yapılması münâsebetiyle "rü'yet" kelimesinden müştak olduğunu ancak riyânın, sadece bu mânâ ile sınırlı olmadığını söyler. Ona göre bir kişinin, işlediği bir amel ile insanlardan bir övgü ve menfaat beklemeyip Allah Teâlâ'dan dünyevî bir hayır murâd etmesi de riyâ kapsamına girer. Çünkü ulemâ, riyâda kimden murâd edildiğine değil ne murâd edildiğine îtibâr etmiştir. Buna göre bir amel karşılığında arzu edilen menfaatin, insanlardan veya Allah Teâlâ'dan talep edilmesi arasında herhangi bir fark yoktur. Binâenaleyh işlenen amel ile murâd edilen şey, dünyevî bir menfaat ise bu davranış riyâdan başka bir şey değildir. Bu tür amellerin, sâhibine âhirette hiçbir faydası olmayacaktır. "*Her kim, âhiret ekinini dilerse onun için ekininde ziyadelik vücûda getiririz ve her kim, dünyâ ekinini dilerse ona da ondan veririz; (ancak) onun için âhirette bir nasip yoktur."*[379] âyet-i kerîmesi, bu hususa işâret etmektedir. Bununla beraber eğer kişinin, Allah Teâlâ'dan istemiş olduğu dünyevî hayırlar ile maksadı, âhirete dâir işlerini düzene koymak ise o zaman bu hâl, riyâ kapsamına girmez. Çünkü niyetin hayır olması, amelin hükmünü değiştirir. İşte bu sebepten bir kişinin, kendi şerefini artırmak maksadıyla değil de hak mezhebin, bâtıl mezheb üzerine gâlip gelmesini, ilmin yayılmasını veya insanların ibâdete teşvik edilmesini sağlamak maksadıyla insanlar yanında saygın olmayı veya şeyhler ve imamlar arasında muhabbet edilmeyi murâd etmesi, riyâ kapsamına girmez. Çünkü bu kişinin murâd ettiği şeylerin tamâmı, ilk bakışta dünyevî istekler gibi görünse de gerçekte âhiret işleri ile alâkalı isteklerdir. Bu tür istekler ise övgüye lâyık olan niyetlerle murâd edildiği için dînen doğru isteklerdir.[380]

Riyâ, kişinin, halkı büyük görüp onların fikirlerini önemsemekten ortaya çıkan bir hastalıktır. Bu hastalıktan kurtulmak için halkı, Allâh'ın emrine âmâde olan âciz birer varlık olarak görüp onları, kudret ve irâdeleri olmayan; dolayısıyla kişiye hiçbir faydası ve zararı dokunmayan cansız birer varlık olarak mülâhaza etmek gerekmektedir. Gazâlî'ye göre kul, ancak bu şekilde düşündüğü takdirde riyâ hastalığından kurtulabilir. Aksi takdirde kulun, halkı,

[379] eş-Şûra 42/20.
[380] Gazâlî*, Minhâcü'l-âbidîn*, 346-348.

kendisi hakkında kudret ve irâde sâhibi olarak görmeye devâm etmesi ve onlara karşı riyâ ile hareket etmesi kaçınılmaz olur.[381]

Gazâlî'ye göre riyâ, makam ve şöhrete kavuşmak maksadıyla halkın kalbinde bir mevki elde etmeyi talep etmektir. Hâlbuki makam sevgisi, tâbi olunan hevâdan kaynaklanan bir sevgisidir. İnsanlarının ekserisinin helâk olma sebebi, işte bu sevgidir. Bu mânadan harekete Gazâlî, insanların helâk olmasına, yine insanların sebep olduğunu söyler. Ona göre tahsîl edilen ilimlerin ve edâ edilen ibâdetlerin çoğu, amellerin iptal edilmesine sebep olan riyâ neticesinde ortaya çıkmaktadır.[382] Yine ona göre riyâ, ateşin taş içinde gizli vaziyette bulunduğu gibi kişinin kalbinde gizli vaziyette bulunur. İnsanların, yapılan amellere muttalî olup onlara iltifat etmesi, kalpteki riyânın bir yansıması olarak ferahlık ve sevinme duygusunu ortaya çıkarır. Eğer kişi, ortaya çıkan bu sevinci, memnûniyetle karşılar ve bu sevincin lezzetini tatmaya başlarsa artık bu his, kalpteki gizli riyâya giden damarlar için bir azık ve gıdâ olur. Bunun neticesinde gizli riyâyı barındıran damarlar, kişinin kendi aleyhine harekete geçerek yapılan amellerde bazen açıktan bazen târiz yoluyla bazen de hâl ve hareketlerle riyâ yapılmasına sebep olur. Bu tür riyâlar, gizli halde bulunur; ancak bunlardan daha gizli bir riyâ daha vardır ki bu da bazılarının, yaptığı ibâdetlere halkın muttalî olmasını istememelerine rağmen halktan kendilerine hürmet ve tazimde bulunmayı istemeleri şeklinde kendisini gösterir. Bu tür riyâya sahip olan kişi, biri ile karşılaştığında önce onun selâm vermesini ister; insanların, kendisine hürmet edip medh ü senâda bulunmasını, ihtiyâçlarına koşmasını ve kendisine alışverişlerde müsâmaha gösterip meclislerde yer vermesini bekler. Bu tür isteklerinin karşılanmaması, ona çok ağır gelir. Gazâlî'ye göre kişiyi bu beklentilere sevkeden şey, onun gizli olarak yapmış olduğu ibadetlerdir. Bu kişi, yaptığı ibadetlere halkın muttalî olmasını istememekle beraber bu ibâdetler sebebiyle halktan bir şeyler beklemektedir. Binâenaleyh bu kişi, gizli olarak yaptığı ibâdetlerini halk için yapmış ve farkına varmadan gizli riyâ işlemiştir. Gazâlî'ye göre amellerin sevabını boşa çıkaran bu tür riyâdan, ancak *sıddîkıyet* makâmındaki kullar kurtulabilirler.[383]

[381] Gazâlî, *Eyyühe'l-veled*, 110; a.mlf., *Hulâsatü't-tesânîf*, 114.
[382] Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, 71-72.
[383] Gazâlî, *İhyâ*, 4/460.

İşte riyâdaki bu inceliklerden dolayı ihlâs sâhibi zâtlar, her zaman korku içinde yaşamışlar ve bu yüzden onlar, insanların, ahlaksız davranışlarını gizleme konusunda gösterdikleri çabalardan daha fazlasını sâlih amelleri gizleme konusunda göstermişlerdir. Gazâlî'ye göre onların, böyle davranmadaki maksatları, yapılan sâlih amellerin "riyâ" ile ifsâd olmasını engellemek ve kıyâmet gününde bütün insanların huzûrunda ihlâsları sebebiyle Allah Teâlâ'nın mükâfatına nâil olmaktır.[384]

İmam Gazâlî, riyânın, helâk edici büyük günahlardan olması münâsebetiyle onun tedâvisi için ciddî mânada mücâhede yapmak ve birtakım meşakkatlere katlanmak gerektiğini söyler. Nasıl ki bazı hastalıkların tedâvisi için acı ilaçları içmek gerekiyorsa riyâ hastalığının tedâvisi için de çetin mücâhedelere katlanmak gerekmektedir. Gazâlî'ye göre riyâ hastalığının tedâvisinin zorluğu, onun uzun bir süreç içinde insana yerleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki insan, aklı ve temyîz gücü zayıf, gözünü halka dikmiş ve onların elinde bulunan şeylere tamahkâr olarak yaratılmıştır. Bu sebepten o, henüz çocukken büyüklerinin, birbirine karşı sergiledikleri yapmacık davranışları seyretmeye başlar ve bu yüzden yapmacık davranışları sevmeye başlar. Başlangıçta gayr-i ihtiyâri olarak edinilen bu huy, zamanla çocukta iyice yerleşir. Çocuk, riyânın helâk edici bir sıfat olduğunu, aklı kemâle erdiği zaman anlamaya başlar ancak riyâ, artık onun kalbine iyice yerleşmiştir. İşte bu yüzden riyânın kalpten sökülüp atılması için ciddi bir mücâhede yapmak ve nefsin arzularına muhâlefet ederken ortaya çıkacak zorluklara katlanmak gerekmektedir.[385]

Gazâlî'ye göre riyânın tedâvisi için ortaya konan mücâhedenin başarıya ulaşması, iki aşamada gerçekleşir: Birinci aşama, riyânın köklerini ve damarlarını söküp atmak, ikinci aşama ise riyâdan kaynaklanan düşünceleri def etmektir. Riyânın kökleri, makam ve şöhret sevgisidir. Bu iki sevginin kökleri ise övgünün lezzetini sevmek, kınanmanın eleminden kaçmak ve insanların ellerindeki şeylere tamah etmektir. O halde riyâdan kurtulabilmek için öncelikle riyânın kökleri mesâbesinde olan makam ve şöhret sevgisinden kurtulmak gerekmektedir. Makâm ve şöhret sevgisinden kurtulmanın yolu ise bu sıfatların zararlarını bilmekten geçer; aksi

[384] Gazâlî, *İhyâ,* 4/461-462.
[385] Gazâlî, *İhyâ,* 4/469-470.

takdirde onlardan vazgeçmek imkânsızdır. Çünkü insanın bir şeye rağbet etmesi, o şeyin, kendisi için hayırlı, faydalı ve lezzetli olduğunu zannetmesinden kaynaklanmaktadır. Nasıl ki lezzetli olmasına rağmen içine zehir konulduğu bilinen bala rağbet edilmezse gelecekte zararlı olacağı bilinen bir şeyin de hâl i hazırdaki faydasına tamah edilmez. Gazâlî'ye göre riyâ için de aynı şey geçerlidir: Eğer kişi, riyânın zararlarını ve riyâ sebebiyle kalbinin tasfiyesi konusunda elinden kaçırdığı fırsatları, dünyâda ve âhirette mahrum kalacağı mânevî nîmetleri, âhirette maruz kalacağı büyük azapları, şiddetli azarlanmaları ve ortaya çıkacak alçaklıkları bilmiş olsa aslâ riyâya rağbet etmez.[386]

Riyâdan kurtulmak için yapılması gereken şeylerden biri de amelleri ızhar etmekten kaçınmaktır. Bu yüzden her ne kadar farz amellerin, alenen yapılmasında bir sakınca bulunmasa da zekât ve sadaka gibi amellerin gizli yapılması, daha uygun görülmüştür.[387] Bununla beraber Müslümanların teşvik edilmesi niyetiyle bazı amellerin alenen yapılmasında bir sakınca görülmemiştir. Tabîatı gereği zaten alenen yapılan hac, cihâd ve cuma namazı gibi ibadetlerde ise gizli yapmak şöyle dursun, bilakis yarış yapmak daha fazîletli görülmüştür. Ancak bu tür ibâdetlere de riyâ şâyibelerinin karışması mümkün olduğundan bu hususta da temkinli olmak gerekmektedir. Bu îtibarla Gazâlî, özellikle alenen yapılacak amellerde riyâya düşmemek için iki hususa dikkat edilmesi gerektiğini söyler. Bunlardan birincisi, açıktan yapılan amelin taklit edileceğinin bilinmesi ve bu yönde güçlü bir zanna sahip olunmasıdır. İkinci husus ise kalpte gizli bir riyâ sevgisinin olup olmadığının gözetilmesidir. Gazâlî'ye göre bu iki husus, âlimlere varıncaya kadar bütün insanların ayaklarının kaydığı yerdir. Zira onlar, güçlü bir ihlâsa sahip olmadıkları için amellerin alenen yapılması konusunda kendilerini güçlü kullara benzeteceğim derken riyâya düşmekte ve bu yüzden amellerinden alacakları sevapların iptal olmasına sebep olmaktadırlar.[388]

Bununla beraber Gazâlî, sırf riyâ korkusundan dolayı amellerin terk edilmesinin doğru olmadığı düşüncesindedir. Çünkü riyâ korkusuyla amelin terk edilmesi, dolaylı olarak şeytana muvâfakat

[386] Gazâlî, *İhyâ,* 4/470-471.
[387] el-Bakara 2/271.
[388] Gazâlî, *İhyâ,* 4/482-484.

etmektir ki bu da başlı başına bir hatâdır. Bu yüzden kişinin, hangi ameli terk edip hangisini terk etmemesi gerektiğini bilmesi için riyâdan kaynaklanan *havâtır* türlerini bilmesi gerekmektedir. Gazâlî'ye göre riyâya sebep olan *havâtır* üç türlüdür: Birincisi, bir amele başlamadan önce gelen ve kişiyi, insanlara gösteriş yapmak için o ameli yapmaya sevk eden düşüncedir ki bu durumda söz konusu amel terk edilmelidir. Çünkü bu düşünce ile işlenen amel, tâat olmaktan çıkıp mâsiyete dönüşür. Bununla beraber eğer kişi, riyâya sebep olan düşünceyi def etmeye muktedir olursa riyâ düşüncesi ile başladığı amele devâm edebilir. Havâtırın ikincisi, başlangıçta Allah Teâlâ'nın rızâsını kazanma niyetiyle amele başlayan kişiyi sonradan riyaya sevkeden düşüncedir. Bu durumda amelin terk edilmesi gerekmez. Zira kişiyi, amel işlemeye sevkeden ilk âmil, dînî bir âmildir. Bu yüzden dînî bir gerekçeyle başlanan amel hakkında sonradan riyâ düşüncesi ortaya çıkmış ise bu durumda yapılması gereken, işlenen amelin terk edilmesi değil, kalbe gelen riyâ düşüncesinin def edilip onun yerine ihlâsın yerleştirilmesi için nefis ile mücâdele etmektir. Riyâya sebep olan havâtırın üçüncüsü ise başlangıçta ihlâs üzerine amel yapılmaya niyet edilmişken sonradan riyâ ve riyâya çağıran sebeplerin ortaya çıkması ile kendini gösteren havâtırdır. Gazâlî'ye göre kişi, bu durumda da amelini terk etmemeli; bilakis ihlâs akdine geri dönüp amelini tamamlama konusunda nefsini zorlamalıdır. Zira bu durumda ameli terk etmek, bir bakıma şeytanın hilesine düşmektir. Şöyle ki şeytan, öncelikle bir amelin/ibâdetin terk edilmesini ister; buna muktedir olamazsa bu amelin riyâ ile yapılmasını ister; buna da muktedir olamazsa "Bu amel hâlis (bir amel) değil. Sen mürâî bir kişisin ve senin yorulman boşa" diyerek o amelin terk edilmesini ister. Binâenaleyh kişi, eğer ihlâs ile başladığı amelini, sonradan riyâ düşüncesi ile terk edecek olursa farkına varmadan şeytanın maksadının gerçekleşmesine yardımcı olmuş olur.[389]

Gazâlî'ye göre bir topluluk içinde teheccüd namazı ve oruç gibi ibâdetlere karşı daha iştahlı olunmasının riyâ olup olmaması, niyete bağlı bir durumdur. Ona göre kişinin, bir topluluk içinde iken ibâdetlere karşı daha istekli olması, mutlak mânada riyâ sayılmaz. Zira topluluk içinde bazı ibâdetlerin yapılması daha kolay olur. Bunun sebebi, cemâat hâlindeki insanların, amelleri ile birbirlerini teşvik etmesidir. Ancak bu durumda şeytan, tek başına iken

[389] Gazâlî, *İhyâ,* 4/492-493.

yapılmayan ibâdetlerin topluluk içinde yapılmasını riyâ gibi göstererek kişiyi, cemâat içinde yapılan ibâdetten alıkoymaya çalışır. Bu itibarla kişi, şeytandan gelen vesveselere karşı niyetini tashîh edip ameline devâm etmelidir. Aksi takdirde şeytanın tuzağına düşmüş olur. Bununla beraber kişi, kalbinde riyâ düşüncesinin bulunduğunu (kesin olarak) hissediyorsa bu düşünce ile başladığı ameli terk etmelidir. Ancak bu durum, sadece basîret ehlinin idrâk edebileceği çok karışık bir durumdur. Gazâlî'ye göre bir amelin riyâ düşüncesi ile mi yoksa ihlâs ile mi yapıldığı, ameli yapmaya sevk eden muharrik gücün ne olduğu ile anlaşılır. Eğer bir amel, insanların övgüsüne mazhar olmak için yapılıyor ise oradaki muharrik güç riyâdır. Bu durumda kişi, yaptığı ibâdeti terk etmelidir. Eğer amel ihlâs ile Allâh rızâsı için yapılıyor ise oradaki muharrik güç riyâ değildir. Bu durumda yapılan ibâdete devâm edilmelidir.[390]

16. Şehvet

Lügatte bir şeye karşı duyulan şiddetli rağbet[391] ve bedenî arzular[392] mânasına gelen şehvet, ıstılahta kendine uygun olan şeyleri talep etmek üzere nefiste meydâna gelen bir hareket[393] ve nefsin arzu ettiği şeylere meyl etmesi gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Bu mânadaki şehvet, iki kısma ayrılır: Birisi, açlık esnâsında bedenin yemek yemeyi arzu etmesi gibi beden için zarûri olan şehvet, diğeri ise yokluğu, bedenin bozulmasına sebep olmayan şehvettir.[394]

"Şehvet" kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de, iki yerde "cinsel arzu" anlamında *şehvet* şeklinde,[395] üç yerde ise "nefsânî arzular" anlamında *şehevât* şeklinde geçer.[396] Cinsel arzu anlamındaki şehvet, aslında insanın tabîatından kaynaklanan bir duygudur. Ne var ki bu duygu, nikâh vâsıtasıyla tatmin edilip[397] meşrû sınırlar dışına çıkarılmaması gerekmektedir. Aksi takdirde şehvet, kendisine tâbi olan kişinin helâk olmasına sebep olur. Nitekim Lût (a.s.),

[390] Gazâlî, *İhyâ,* 4/508-509.
[391] Heyet, *Mu'cemü'l-vasît*, 498.
[392] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 331.
[393] Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 204.
[394] İsfehânî, *el-Müfredât*, 468.
[395] el-A'râf 7/81; en-Neml 27/55.
[396] Âl-i İmrân 3/14; en-Nisâ 4/27; Meryem 19/59.
[397] el-Mâide 5/5; en-Nisâ 4/3, 25.

şehvetlerinin kölesi olmuş sapkın gençlere, istemeleri durumunda kızları ile nikâhlanmalarını tavsiye etmiş ancak onlar, nikâha yaklaşmayıp şehvetlerinin peşinden koşmuşlardı. Böylece şehvet, hem o geçnçlerin hem de onlara ses çıkarmayan kavmin helâk olmasına sebep olmuştu.[398]

Tasavvuf ehline göre şehvet, hangi mânada olursa olsun kalbin tasfiyesine mâni olan unsurlardan biridir. Bazı sûfîler, şehveti oduna benzetmiş, yangının bu odundan çıktığını, bu yangının, sâhibini yakmadan asla söndürülmeyeceğini söylemiştir.[399] Bazılarına göre ise şehvet, hevâ ü hevesin kalbe gâlip gelmesine, ilim ve beyân gücünün yanıp kül olmasına, hayâ duygusunun ortadan kalkmasına ve îman nûrunun sönmesine sebep olan bir kuvvettir.[400] Bu yüzden şehvet, her hatânın anahtarıdır. Hatâ ise ateşten bir makâmdır.[401]

İmam Gazâlî, hilkati gereği her insanın tabîatında şehevî arzulara tâbi olma zaafiyetinin bulunduğunu söyler. Ona göre insanın tâbi olduğu her bir şehevî arzu, kalbe doğru bir zulmetin yükselmesine sebep olur. Nefsin kalbe bu şekilde tesir etmesi, nefesten meydâna gelen buharın cilâlanmış bir aynanın yüzeyine tesir etmesine benzer. Nasıl ki demirin cilâlanması ile elde edilen bir ayna, üstünde biriken kirlerin tesiriyle paslanır, aynalık özelliğini kaybeder ve artık cilâ kabûl etmez hâle gelirse kalp de öyledir. Şehevî arzular sebebiyle kalbe sirâyet eden kirler de birikerek bir müddet sonra mühre dönüşür ve böylece kalbin mühürlenmesine sebep olur. "…*Onların kazanmış oldukları şey, kalplerinin üzerini kaplamıştır."*[402] âyet-i kerîmesi ile kastedilen şey budur. Mühürlenen kalbin eski saf hâline döndürülmesi, paslanan aynanın eski cilâlı hâline döndürülmesine benzer. Nasıl ki paslanmış aynanın yeniden cilâlanması, sadece üzerindeki buharların silinmesi ile değil, paslanmaya sebep olan kirlerin tamâmen sökülmesi ile mümkün olursa kalbin eski saf hâline döndürülmesi de sadece şehevî arzuların terk edilmesiyle değil, kalbin mühürlenmesine sebep olan kirlerin tamâmen sökülüp atılması ve kalbin tasfiye edilmesine vesile olacak tâatlarin yerine getirilmesiyle mümkün olur. Çünkü günahlar, kalbe

[398] el-Hıcr, 15/71; Hûd 11/78.
[399] Kuşeyrî, *er-Risâle*, 215.
[400] Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/122.
[401] Mekkî, *Kûtü'l-kulûb,* 1/84.
[402] el-Mutaffifîn 83/14.

doğru zulmetin yükselmesine sebep olurken tâatler ise kalbe doğru nûrun yükselmesine vesile olur. İşte bu nûr sâyesinde günahlardan kaynaklanan zulmet kaybolur. *"Kötülüğün peşinden onu imhâ edecek iyilik yap!"*[403] âyet-i kerîmesi, bu hususa işâret etmektedir.[404]

Gazâlî'ye göre şehvet, insandaki hayvanlık sıfatının bir gereği, hatta hayvânî sıfatların en belirgin olanıdır. Oburluk, hırs, azgınlık ve benzeri fiiller, şehvet sıfatından kaynaklanmaktadır. Zira şehvet, aç gözlülüğünden, kuduzluğundan ve hırsından dolayı zemmedilen hınzırın en belirgin sıfatıdır. Hınzır, renginden, şeklinden ve sûretinden dolayı değil, şehvet sıfatının bir yansıması olan aç gözlülüğünden, kuduzluğundan ve hırsından dolayı zemmedilmiştir. Bu münâsebetle şehvetine esir olan kişi, hınzırın karşısında rükû ve secde yapan ve her ân onun emrine âmâde halde bekleyen kişiye benzer. Gazâlî, bu durumun şeytana kulluk yapmaktan ibâret olduğu görüşündedir. Ona göre şehvet hınzırını insan üzerine salan şeytandır. Binâenaleyh şehvetine kul olan kişi, farkına varmadan şeytana kul olmuş demektir. Şehvet hınzırına itâat ise birtakım bayağı sıfatların meydâna gelmesine sebep olur ki arsızlık, kötü kişilik, saçıp savurma, cimrilik, riyâ, nâmûsa leke sürme, maskaralık yapma, abes ile iştigal etme, hırs ve benzeri kötü fiiller, bunlardan bazılarıdır. Şehvet hınzırının kontrol edilmesi durumunda ise kalp, mutedil bir seviyeye gelir ve yukarıda sayılan menfî sıfatların yerini, iffet, kanâat, zühd, verâ, takvâ ve benzeri müspet sıfatlar almaya başlar.[405]

Gazâlî'ye göre şeytanın insan üzerindeki tasallutu, şehvet vâsıtasıyla olur. Allah Teâlâ'nın yardımıyla şehvetine hâkim olan ve onu, olması gereken mutedil seviyede tutabilen kişi, şeytanın tasallutundan kurtulmuş olur. Bu durumda şehvet zırhına bürünerek insana şerri emreden şeytan, o kişiye, hayırdan başka bir şey emretmemeye başlar. Ne zaman ki kişi, hevâsına tâbi olarak dünyâ sevgisi ile kalbini dolduracak olursa şeytan, tekrar o kişinin kalbine girme imkânı bulur ve ona vesvese vermeye başlar. Eğer kalp, Allah Teâlâ'yı zikretmeye başlarsa şeytan o kalpten göçer ve oraya melek girer. Meleğin kalbe girişiyle kalbe ilhâm gelmeye başlar. Kalp

[403] Tirmizî, "Birr", 55; Dârimî, "Rikâk", 74; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 5/153.
[404] Gazâlî, *İhyâ*, 5/20-21.
[405] Gazâlî, *İhyâ,* 3/522-524.

meydanında melek ile şeytan arasında cereyan eden bu savaş, ilânihâye devâm eder.[406]

Nefis ile melek arasında cereyan eden bu savaşta şehvet, şeytanın kalbe giriş için kullandığı en büyük kapılarından bir kapı,[407] şehevî arzular da şeytanın geçiş yollarıdır. Gazâlî'ye göre şeytan, Allah Teâlâ'nın doğru yoluna oturup insanlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokularak onları aldatacağını söylerken[408] şehevî arzulardan müteşekkil olan yolları kastetmiştir. Bu arzular, âdemoğlunun eti ve kanı ile iç içe geçtiği için şeytan da bu arzular vâsıtasıyla insanın etine ve kanına sirâyet edip kalbi her taraftan istila eder. "*Şüphesiz ki şeytan, âdemoğlunun kan mecrasında/damarında dolaşır. O halde siz, açlık ile onun yollarını daraltınız.*"[409] buyrulması işte bu yüzdendir. Gazâlî, bu hadîs-i şerîften hareketle açlığın, şehveti kıran ve şeytanın şehevî arzulardan oluşan yollarını kesen bir terbiye usûlü olduğunu söyler.[410]

Gazâlî, şehveti başlıca üç kısımda değerlendirir: Bunlar, mide şehveti, cinsel organ şehveti ve öfke şehvetidir.[411] Şimdi bunları sırasıyla inceleyelim:

a. Mide Şehveti

Gazâlî, kişiyi gıdâya dâvet eden hissi, "mide şehveti" olarak değerlendirir. Ona göre yemekler, "zarûri olan" ve "zarûri olmayan" şeklinde iki kısma ayrılır. Zarûri olan yemekler, insanın günlük gıdâ ihtiyacını karşılayan yemek ve susuzluğu gideren su gibi bedenin ayakta durabilmesi için mutlaka istifâde edilmesi gereken ve kendisinden aslâ müstağnî olunmayan yiyecek ve içeceklerdir. Tüketilmesi zarûri olan yemekler, kulun, takvâ üzerine ibâdet, ilim ve amel ile meşgûl olmasına yardımcı olacak kadar tüketildiği takdirde övgüye mazhar yemekler olur. Gazâlî'ye göre bu miktara

---

406 Gazâlî, *İhyâ,* 3/555.
407 Gazâlî, *İhyâ,* 3/563.
408 el-A'râf 7/16-17.
409 Buhârî, "Ahkâm", 21, "İ'tikâf", 11, 12; Müslim, "Selâm", 23-25; Ebû Dâvûd, "Savm", 79; İbn Mâce, "Sıyâm", 65; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 3/156.
410 Gazâlî, *İhyâ,* 3/557.
411 Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 228; a.mlf., *İhyâ*, 4/5.

riâyet ederek yemek yemekte bir mahsur yoktur; hatta bu sebepten kul, övgüye ve sevâba bile mazhar olur. Çünkü nefsin, Allah Teâlâ'ya olan yolculuğunda önüne gelen menzilleri geçerken binek olarak kullandığı bedenin sağlıklı bir şekilde ayakta durabilmesi, ancak gıdalar sâyesinde mümkündür. İbâdet olan cihâd için at ve benzeri binek hayvanları ne kadar gerekli ise Allah Teâlâ'ya yapılan mânevî sefer için nefsin bineği olan beden de o kadar gereklidir. O halde bu derece gerekli olan bineğin sağlıklı bir şekilde devâm edebilmesi için onun ayakta kalmasını temin edecek yemekler de gerekli ve zaruridir. Bu sebeptendir ki Gazâlî, zarûret miktârı kadar yemenin gerekli; hatta sevâb kazanma vesilesi olduğunu söyler. Bununla beraber o, helâl olan yemeklerin, zarûret miktarından fazla tüketilmesini mekrûh sayar. Ona göre saâdeti elde etmek isteyen bir kulun, bu tür mekrûhlara dalması doğru değildir. Çünkü sürekli olarak işlenen mekrûhların, zamanla kişiyi mahzurlu şeylere sürüklemesi kaçınılmaz bir durumdur.[412] O halde Rabbine kulluk hususunda gayretli olan ve kalbinin temizliğine önem veren her kişi, yiyip içtiği şeylere son derece dikkat etmeli ve Rabbine karşı edebini muhâfaza etmelidir. Çünkü dolu bir mideye sahip olan kuldan hakîki mânada ibâdet sâdır olmaz. Böyle bir kul, kendisini ne kadar zorlasa ve ne kadar çabalasa da ibâdetlerinden lezzet alamaz.[413]

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, âdemoğlunun helâk olmasına sebep olan şeylerin en büyüğünün, "mide şehveti" olduğunu iddiâ eder. Ona göre Hz. Âdem'in (a.s.) ve eşi Havvâ'nın (r.a.) karar yurdu olan cennetten çıkıp zillet ve fakirlik yurdu olan dünyâya inmelerine sebep olan şey,[414] "mide şehveti"dir.[415] Gazâlî, bu tehlikeleri sebebiyle -helâl bile olsa- doyuncaya kadar çok yemenin, şeytanın kalbe girmesine imkân tanıyan en büyük kapılardan biri olduğunu söyler. Çünkü aşırı derecede tokluk, şeytanın silahları mesâbesinde olan şehevî arzuların güçlenmesine sebep olur. Gazâlî'ye göre aşırı tokluğun başlıca altı zararı vardır: Birincisi, Allâh korkusunun kalpten çıkıp gitmesi; ikincisi, kalpte insanlara karşı merhamet duygusunun kaybolması; üçüncüsü, tâatlere karşı kalpte bir sıkletin meydâna gelmesi; dördüncüsü, kalbin, hikmetli sözler karşısında rikkate gelme duygusunu kaybetmesi; beşincisi,

[412] Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, 310-312.
[413] Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, 228.
[414] el-Bakara 2/35; el-A'râf 7/19, 20, 22.
[415] Gazâlî, *İhyâ*, 4/5.

yapılan vaaz ve nasihatlerin insanların kalbine sirâyet etmemeye başlaması; altıncısı ise birtakım maddî hastalıklara kapı aralanmış olmasıdır.[416]

Gazâlî'ye göre mide, bütün şehevî arzuların kaynağı, bütün hastalık ve âfetlerin meydâna gelmesine sebep olan organdır. Midenin şehvetini, cinsel arzu takip eder ve bu arzu da kadınlara karşı aşırı derecede bir heyecânın ortaya çıkmasına sebep olur. Sonra bunu, yemek yeme ve evlenme arzusu takip eder; ardından kişiyi, mal biriktirme ve makam elde etme sevgisi sarar. Bundan sonra da mal mülk biriktirip makam mevki elde etme yarışları ve kıskançlıklar ortaya çıkar. Bunlardan riyâ, övünme ve çokluk yarışı, kibir, kin, haset, düşmanlık ve buğz sıfatları ortaya çıkar. Bu aşamadan sonra kul, artık azgınlığın zirvesine çıkmış, münkerâta ve fuhşiyâta dalmış olur. Gazâlî'ye göre bütün bunlar, midenin ihmâl edilmesinin ve ona ait şehevî arzuların gereğinden fazla karşılanmasının bir netîcesidir. Hâlbuki kul, nefsini açlık ile zelîl kılmış ve bu sâyede şeytanın, kendisine tesir yollarını daraltmış olsa Allah Teâlâ'ya itâat konusunda, nefsini itâat altına almış olur. İtâat altına alınan nefis ise serkeşlik ve azgınlık yolundan yüz çevirir; sâhibini, dünyâya yapışıp dünyâyı âhirete tercih etmeye sürüklemez hâle gelir.[417]

Kendisinde, bu denli tehlikeleri barındıran mide şehveti, sadece Allah Teâlâ'nın rızâsı için terk edilmelidir. Kişi, Allah Teâlâ'nın rızâsını hesâba katmadan, sadece iştah açıcı yiyecek ve içecekleri terk etmekle nefsinin hilelerine karşı kendisini emniyete almış olmaz. Çünkü mide şehvetini terk eden kişiyi, bu şehvetten daha büyük iki tehlike beklemektedir. Bu tehlikelerden birincisi, "gizli şirk" olarak kabûl edilen[418] "riyâ"dır. Şöyle ki insan, bazen iştahını çeken şeyleri terk etmeye muktedir olamaz. Bu yüzden dikkat çekmemek için bu tür şeyleri, insanlar arasında yemekten kaçınır, ancak tek başına kaldığında yer. Gazâlî'ye göre bu hâl, münafıkların hâlidir ve bu yüzden büyük bir âfettir. Çünkü bu durumda kişi, bir taraftan midesinin arzularını terk edememe konusunda noksanlığını

---

[416] Gazâlî, *İhyâ,* 3/564-565.

[417] Gazâlî, *İhyâ,* 4/5-6.

[418] *"Ümmetim üzerine en çok korktuğum şey, Allah'a şirk koşmaktır. Dikkat edin, ben, 'Güneşe taparlar, aya taparlar, puta taparlar.' demiyorum; ancak Allah'tan başkası için yapılan amelleri ve gizli şehveti (kastediyorum)."* (İbn Mâce, "Zühd", 21.)

gizlemekte; bir taraftan da noksanlığın zıddı olan *kemâl* sıfatı ile muttasıf olduğu görüntüsü vermektedir. Hâlbuki bu hâl, iki ayrı noksanlıktır. İkinci tehlike ise iştah açıcı şeyleri terk etmeye muktedir olan birinin, bu terk işini, Allâh rızâsı için değil de bu hâl ile tanınıp şöhrete kavuşmaktan hoşlandığı için yapmasıdır. Bu durumda kişi, zayıf olan yeme şehvetine muhâlefet etmiştir ancak daha tehlikeli olan şân-şöhret şehvetine boyun eğmiştir. Gazâlî, bu tür davranışın riyâ olduğunu söyler ve bu haldeki kişiyi, akrepten kaçıp yılana sığınan kişiye benzetir.[419] O halde kişi, yeme şehvetini terk edip nefsini açlıkla terbiye ederken adece şerîatte övüldüğü için açlığı tercih edip yeme şehvetini terk etmelidir. Bu niyetle yemeyi terk eden kişi, tıpkı ilaç içen kişinin, hangi açıdan faydalı olduğunu bilmediği halde içtiği ilaçtan fayda gördüğü gibi açlığın hangi açılardan faydalı olduğunu bilmese de ondan mutlaka fayda görecektir.[420]

b. Hemcinse Karşı Duyulan Şehvet

Gazâlî'ye göre şehvetlerin en büyüğü, kadınlara duyulan şehvettir. Bu şehvetin, ifrâd, tefrîd ve îtidâl dereceleri vardır. İfrat derecesindeki şehvet, sâhibini, iki iğrenç hâle sürükler. Birincisi, kişinin şehvetini artırması için birtakım yemekler yemeye ve ilaçlar kullanmaya kalkışmasıdır. İkinci iğrenç durum ise sapıklık derecesinde aşka saplanmaktır. Bu hal, cinsî münâsebet duygusunun insana veriliş hikmetini bilmemekten kaynaklanmaktadır. Bu hâle düşenler, hayvanlardan daha aşağı seviyeye düşmüş kimselerdir. Şehvetin ifrâd derecesi, dertten tasadan uzak boş bir kalbin hastalığıdır. Bu îtibarla kişi, şehvetin ifrâd derecesine varmasından korunmak için henüz şehveti uyanmamışken karşı cinse sürekli bakmaktan ve düşünmekten kaçınmalıdır. Aksi takdirde şehvet, kalbe iyice yerleşir ve artık onun def edilmesi son derece zorlaşır.[421]

Şehvetin tefrîd derecesine gelince; bu derece, cinsî münâsebete karşı iktidarsızlık veya zayıflıktır. Gazâlî'ye göre bu hâl de hoş karşılanmayacak bir durumdur. Binâenaleyh kişinin, cinsî

[419] Gazâlî, *İhyâ*, 4/41-43.
[420] Gazâlî, *İhyâ,* 4/13.
[421] Gazâlî, *İhyâ,* 4/44-45.

münasebete karşı iktidarsızlığı ve zayıflığı bahâne ederek evlenmekten kaçınması doğru değildir. Zira Rasûlüllâh (s.a.v.), *"Ey gençler topluluğu! Sizden, nikâha gücü yeten evlensin. Çünkü nikâh, gözleri (harama karşı) kısmaya ve iffeti korumaya en elverişli yoldur. Kim (buna) güç yetiremiyorsa ona düşen, oruç tutmaktır. Zira o (oruç), onun için şehvet kırıcıdır."*[422] buyurmuştur. O halde şehvet konusunda yapılması gereken, şehvetin ifrâd ve tefrîd derecesinden kaçınıp akla ve şerîata uygun olan îtidâl derecesini muhâfaza etmektir. Şehvetin ifrâd derecesine çıkması durumunda ise yapılması gereken, açlık ve nikâh ile şehvete engel olmaktır.[423]

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, hemcinse karşı duyulan şehveti, övülen, kerih görülen ve mahzurlu sayılan olmak üzere üç kısma ayırır:

Övülen şehvet, insan neslinin korunması için zorunlu olan miktar ile sınırlı kalan şehvettir. Ona göre bir şahsın, ecel vaktine kadar varlığının devâmı için gıda ne kadar zarûri ise nesli, bir sonraki nesle ulaştırarak insan türünün devamını sağlamak için nikâh da o kadar zarûri bir ameldir. Başka bir ifâde ile söylemek gerekirse nasıl ki yemek, insanın maddî hayatının devamlılığı için vasıta olarak yaratılmış ise şehvet de cinsel ilişki yoluyla neslin devamlılığını sağlamak için bir vasıta olarak yaratılmıştır. *"Nikâhlanınız; neslinizi devâm ettiriniz; çoğalınız. Çünkü ben, diğer ümmetlere sizinle övüneceğim."*[424] buyrulmasının sebebi de budur.[425]

Mekrûh olan şehvet, kendisiyle sadece faydalanma ve şehevî ihtiyacı karşılama kastedilen şehvettir. Şehevî arzunun tatmin edilmesinde aşırıya kaçıp sürekli bu arzunun tatmin edilmesine çalışmak da mekrûh bir durumdur. Gazâlî, esâsen yenilmesinde bir kerâhiyet olmamasına rağmen sırf şehvetin artırılması maksadıyla birtakım gıdaların yenilmesinin şer'an zararlı bir davranış olduğuna dikkat çeker. Ona göre bu niyetle birtakım gıdalar yemek, Allah Teâlâ'dan yüz çevirip hevâya tâbi olmaktır. Üstelik bu hâl, öküzlerin ve eşeklerin hâline benzemektedir. O halde şehevî arzularına hâkim

[422] İbn Mâce, "Nikâh", 9; Buhârî, "Nikâh", 3, Müslim, "Nikâh", 1.
[423] Gazâlî, *İhyâ,* 4/45.
[424] Beyhakî, *Şüabü'l-îmân,* 7/81.
[425] Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, 314-315.

olmaya çalışan kişi, öncelikle kuvvetli (kalorili) yemeklerden ve şehveti uyandıran sebeplerden kaçınarak şehvetin ortaya çıkmasına mâni olmalıdır. Zira önce şehveti tercih edip sonra şehvetten korunmaya çalışmak, önce zararlı canavarları ve vahşi hayvanları tercih edip sonra da onlardan kurtulmak için tedbir almaya benzer.[426]

Zararlı olan şehvet ise iki türlüdür: Birincisi, şer'î akit (nikâh) bulunmaksızın ve helal kılınan usüle riayet etmeksizin tatmin edilen şehvettir ki bu "zinâ"dır. Gazâlî, *"Zinâkâr erkek, ancak zinâkâr veya müşrik bir kadınla nikahlanır."*[427] âyet-i kerîmesine istinâden zinâ fiilini "şirk" fiiline yakın olarak görür.

Zararlı olan şehvetin ikincisi, cinsel ihtiyâcın, cinsî mahallin dışında giderilmesi şeklinde ortaya çıkan şehvettir ki bu fiil, zinâdan daha fâhiştir. Çünkü zinâkâr kişi, helal kılınan usule riayet etmese de en azında suyu (menîyi) zâyi etmeyip ekim mahalline bırakırken şehevî arzusunu cinsi mahallin dışında gideren kişi ise suyu zâyi etmiş ve böylece *"Ekini ve nesli helâk eder."*[428] âyet-i kerîmesinde vasfedilen kişilerden olmuştur. Gazâlî'ye göre "eşcinsellik" anlamına gelen "livâta" filinin "israf" olarak isimlendirilmesi de bu yüzdendir. Nitekim Lût (a.s.)'ın kavmine hitâben söylenen *"Çünkü siz, şehveti tatmin için kadınları bırakıp da şehvetle erkeklere yanaşıyorsunuz. Doğrusu siz, müsrif (taşkın) bir milletsiniz."*[429] buyrulmuştur.[430]

Gazâlî'ye göre mahzurlu olan şehvete mâni olabilmek için şehvetin uyanmasına sebep olacak davranışlardan kaçınmak gerekmektedir. Aksi takdirde kalbe iyice yerleştikten sonra şehevî arzunun def edilmesi, oldukça zor bir hâdisedir.[431] Bu yüzden tasavvuf yoluna sülûk eden mürîd, daha yolun başında iken kalbini ve nefisini, evlilikle meşgûl etmemelidir. Zira evlilik, yolun başındaki mürîdin sülûküne mâni olur ve zamanla onu, hanımıyla daha fazla ünsiyet kurmaya sevk eder. Allah Teâlâ'nın dışındakilerle ünsiyet kurmak ise kulun, Allah Teâlâ ile meşgûl olmasına mâni

[426] Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, 316-317.
[427] en-Nûr 24/3.
[428] el-Bakara 2/205.
[429] el-A'râf 7/81.
[430] Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, 317.
[431] Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, 318.

olur. İşte bu sebepten seyr ü sülûkün başındaki mürîdin, mârifet konusunda güçleninceye kadar bekâr durması şart koşulmuştur. O halde şehveti kendisine gâlib gelen bir mürîdin yapması gereken, uzun müddet aç durarak ve sürekli oruç tutarak şehveti kırmaya çalışmaktır. Eğer mürîd, bütün bunlara rağmen yine de şehvetini kıramıyor ve gözlerini haramdan alamıyorsa bu durumda onun yapması gereken, nikâhlanarak şehvetini kırmaktır. Zira gözlerin haramdan korunmaması durumunda düşüncenin korunması da imkânsızlaşır. Dolayısıyla gözlerini haramdan koruyamayan kimsenin, tenâsül uzvunu koruması da imkânsız olur.[432] Gazâlî'ye göre her mürîd, bu konuda kendi hâline ve kalbine bakmalıdır. Eğer mürîd, kendisini bekârlığa yatkın hissediyorsa aç durarak, gözlerini haramdan koruyarak ve kalbini farklı şeyler ile meşgûl ederek harama düşmeden bekârlığı tercih etmelidir. Eğer mürîd, kendisini bekârlığa yatkın hissetmiyorsa nikâhlanmayı tercih etmelidir. Geçmiş ulemânın, nikâh ve kızları evlendirme konusunda acele etmeleri, işte bu yüzdendir.[433]

Gazâlî'ye göre kişinin şehvetten sakınması, sadece Allâh rızâsı için olmalıdır. Kişi, ancak bu durumda sevap kazanmış olur. Yoksa kişinin, acziyet ve korkudan dolayı veya riyâ yapmak için ya da bedenini muhafaza etmek için şehvetini terk etmesi, ona herhangi bir sevap kazandırmaz. Bununla beraber her ne sebeple olursa olsun şehvetten uzak durmak, kişiyi zinâya düşmekten korur. Ancak bu konuda bol sevâba nâil olabilmek için şehvetin, hiçbir engel bulunmamasına rağmen sırf Allâh Teâlâ'dan korkulduğu için terk edilmesi gerekmektedir. Gazâlî'ye göre şehvetten bu niyetle kaçınmak, sadece *sıddîkıyet* makâmında olanların yapabileceği bir davranıştır.[434]

c. Öfke Şehveti

İmam Gazâlî, öfkeye konu olan fiillere nispeten öfkeyi, övülen, mekrûh olan ve mahzurlu olan fiiller olmak üzere üç kısma ayırır. Ona göre övgüye lâyık olan öfke fiilleri, iki hususta olur: Birincisi, kişinin mahremini koruma gâyesi ile ortaya koyduğu savunma davranışıdır ki buna *gayret* denir. Gayretin zıddı, yani mahremiyeti

[432] Gazâlî, *İhyâ*, 4/46-47.
[433] Gazâlî, *İhyâ,* 4/50.
[434] Gazâlî, *İhyâ,* 4/52.

muhâfaza etme konusundaki ciddiyetsizlik ise *hanûset* ve *rekâket* diye adlandırılır. Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) Sa'd (r.a.) hakkında söylediği, "*Sa'd kıskançtır. Allâh ise ondan daha kıskançtır.*"[435] sözü, "gayret"in övgüye lâyık bir davranış olduğuna işâret etmektedir. Gazâlî'ye göre "gayret" duygusu, nesebi muhâfaza etmek için bizzat Allah Teâlâ tarafından erkeklerin fıtratına konulmuş bir duygudur. Şayet bu duygu olmasa ve erkeklik fıtratı, kadınlarla karmakarışık bir yaşantıya müsâmaha gösterecek yapıda olsaydı nesepler karmakarışık olurdu. İşte bu hakîkatten dolayı, "Her ümmetin erkeklerine, gayret/kıskançlık ve kadınları koruma duygusu konulmuştur." denmiştir.

Övgüye lâyık olan öfke fiillerinin ikincisi, kötülük ve fuhşiyâta/ahlaksızlığa şâhit olunduğunda hem dînî gayretten dolayı hem de intikâm alma isteği ile ortaya çıkan öfkedir. Gazâlî'ye göre *"Muhammed, Allâh'ın peygamberidir. Beraberinde bulunanlar da kâfirlere karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler."*[436] âyet-i kerîmesi, kâfirlere karşı öfkeli olmaları dolayısıyla Sahabe-i Kirâm'ı (r.a.) övmektedir. Burada murâd edilen şey, dîni himâye etme düşüncesiyle ortaya konan hiddettir. Bu yüzden zinâ edenlere gereken cezânın verilmesi ile ilgili olarak *"...Allâh'ın dîninde (hükümlerini uygularken) onlara acıyacağınız tutmasın..."*[437] buyrulmuştur. Bununla beraber Gazâlî, bir câniye öfkelenen devlet başkanının, o câniyi cezalandırmada acele etmesini doğru görmez. Ona göre suçlu, önce hapsedilip durumu iyice tetkik edilmeli sonra da tespit edilen suça göre cezalandırılmalıdır. "Çünkü öfke, aklın bir anda devre dışı kalmasıdır. Olur ki öfke, onu, intikâm konusunda gerekli (olan ceza) sınırı dışına taşırabilir."[438]

[435] Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyet ettiği bir hadîs-i şerîfe göre "Sa'd b. Übâde (r.a.) dedi ki *"Ey Allah'ın Rasûlü! Ben, zevcemle birlikte bir adam yakalasam, dört şâhit getirinceye kadar ona mühlet mi tanıyacağım?"*. Rasûlüllâh (a.s.) *"Evet!"* buyurdu. Sa'd (r.a.), *'Asla. Seni hakla gönderen Zât-ı Zülcelâl'e yemîn olsun ki şâhit aramadan önce kılıcımı indiririm.'* dedi. Rasûlüllâh (a.s.), *"Şu efendinizin söylediğine bakınız! Evet, (biliyoruz ki) o, kıskanç bir adamdır; ancak ben ondan daha kıskancım; Allâh da benden daha kıskançtır."* (Müslim, "Liân", 16; Ebû Dâvûd, "Diyât", 12.)

[436] el-Fetih 48/29.

[437] en-Nûr 24/2.

[438] Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, 319-320.

Mekrûh olan öfke, mübâh olan arzuların elden kaçırılması durumunda gösterilen öfkedir. Bir hizmetçi veya kölenin, sakınma imkânı varken gafleti sebebiyle ev eşyalarını kırması veya herhangi bir hizmetten geri kalmasından dolayı ortaya konan öfke, mekrûh olan öfke türündendir. Gazâlî, bu gibi durumlarda gösterilen öfkenin, kınanan öfke seviyesine ulaşmadığını ancak hatâ yapan kişinin affedilip yapılan hatânın görmezden gelinmesinin daha evlâ ve sevimli bir davranış olduğunu söyler.[439]

Kınamaya lâyık olan mahzurlu öfke ise övünme, kibirlenme, mağrûr olma, yarışma, kin ve kıskançlık gibi sıfatlardan kaynaklanan ölçüsüz kızgınlık halleridir. Ayrıca hiçbir dînî ve dünyevî maslahat gözetmeksizin ve dînî hususlarda intikâm alma söz konusu olmaksızın sadece bedenî hazlar ile alâkalı hususlardan kaynaklanan öfke de kınanan öfke kapsamına girmektedir. Gazâlî, insanların ekserisinde bulunan öfkenin, bu türden öfke olduğunu söyler ve bu tür öfkeyi, hilm/yumuşaklık ve tehallüm/müsâmaha[440] sıfatının zıddı olan sıfatlara boyun eğmek olarak değerlendirir.[441]

Gazâlî'ye göre insanlar, öfke konusunda farklı özelliklere sahiptir. Kimisi, hızlı sinirlenip hızlı sakinleşir; kimisi, geç sinirlenip geç sakinleşir; kimisi de geç sinirlenip hızlı sakinleşir. Bunlardan övgüye en lâyık olanı, hamiyyet ve gayret sıfatını kaybedecek dereceye düşmemek kaydıyla geç sinirlenip hızlı sakinleşenlerdir.[442]

[439] Gazâlî*, Mîzânü'l-amel*, 320.

[440] Gazâlî'ye göre hilm, nefsi, öfke heyecanına karşı zapt etmek, tehallüm ise nefsi, heyecanlandığı zaman tehlikeli bir işi yapmaktan alıkoymaktır ki bu sıfat, *hilm* sıfatının en mükemmel halidir. Başka bir ifâde ile *tehallüm*, mekrûh olan şeylere karşı sabırlı davranmaktır. (Gazâlî*, Mîzânü'l-amel*, 321.)

[441] Gazâlî*, Mîzânü'l-amel*, 321.

[442] Gazâlî*, Mîzânü'l-amel*, 321.

SONUÇ

Ortaya koyduğu Tasavvufî eserleri ve sergilemiş olduğu zâhidâne hayat tarzı ile Tasavvuf ilminin meşrûiyet kazanmasında önemli rolü bulunan İmam Gazâlî'nin, nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi ile ilgili görüşlerini tespit etmek maksadıyla yaptığımız bu çalışmada şu sonuçlara ulaşmış bulunuyoruz:

İslâm'ı, en saf hâliyle yaşamaktan ibaret olan Tasavvuf ilminin ana gâyesi, "eşref-i mahlûkât" olarak yaratılan insanı, mânen kemâle erdirip "insân-ı kâmil" seviyesine çıkarmaktır. Bu konuda başarıya ulaşmak, bir imtihân vesilesi olarak insana musallat kılınan nefsi tezkiye edip Cenâb-ı Hakk'ın nazargâhı olan kalbi tasfiye etmeye bağlıdır. Tezkiye ve tasfiye, esâsen bir ıslâh faaliyetidir. Her ıslâh faaliyetinin kendisine has bir takım usul ve adâbı olduğu gibi nefsi ıslâh faaliyetinin de kendine has bir takım usul ve âdâbı vardır. Bu usül ve âdâbı en iyi şekilde öğreten ilim ise Tasavvuf ilmidir. Bu ilmin ortaya koyduğu usullere göre hareket etmeden nefsin gerçek anlamda ıslah edilmesi mümkün değildir.

Âlemin özeti konumunda bulunan insan, maddî ve mânevî cephesiyle Allah Teâlâ'nın yeryüzündeki halifesi ve O'nun kutsal emânetinin yüklenicisidir. Yüce Yaratıcının eşsiz sanat eseri olan insan, o derece kıymetlidir ki kâinâttaki her şey, onun emrine âmâde kılınmış, hiçbir varlığa verilmeyen kâbiliyet ve sıfatlar ona verilmiştir. Onca nimetlerle donatılan insanın yaratılış gâyesi, Yüce Rabbini tanıyıp O'na hâlisâne bir şekilde kulluk yapmaktır. "Kulluk", bir taraftan insanoğlunun yegâne yaratılış gâyesini teşkil ederken bir taraftan da insanın elde edebileceği en yüce makâmı temsil etmektedir. İnsanın bu makâma çıkması, nefsini tezkiye edip kalbini tasfiye etmesine bağlıdır. Peygamberlerin gönderilip ilâhî kitapların indirilmesindeki esas maksat, işte bu tezkiye ve tasfiyenin gerçekleşmesini sağlamaktır.

Nefsin tezkiye edilebilmesi için öncelikle onun tanınması gerekmektedir. Kişi, nefsini ne derece tanırsa onu tezkiye etmede o derece başarılı olacaktır. Onu tanımak, onun hangi mizaç üzerine yaratılıp hangi sıfatlara donatıldığını bilmekle mümkündür. Nefsi tanıdıktan sonra yapılması gereken, onu muhâsebe altında tutup mücâhede, riyâzat, zühd ve uzlet gibi tasavvufî terbiye usulleri ile

onunla mücadele etmektir. Bu mücadelenin başarılı olması için nefsi, hevâ ü hevesine uygun olan şeylerden uzaklaştırıp onu, ibadetler ile meşgul etmek ve daimi surette tefekküre sevk etmek gerekmektedir.

Nefsi tezkiye etmede başarılı olmak için nasıl ki nefsi tanımak gerekiyorsa kalbi tasfiye edebilmek için de öncelikle kalbi tanımak gerekmektedir. Gazâlî'ye göre kalp, şeytan ile melek arasında aralıksız devam eden savaşın merkez üssü ve ana hedefidir. Kalbin ıslâh veya ifsâd olması, onun hangi güç tarafından ele geçirildiği ile doğru orantılıdır. Kalbin tasfiye edildiğinin göstergesi, sergilenen hayat tarzıdır. Nitekim kalbin ıslâh olmasıyla bütün bedenin ıslâh olacağı, onun ifsâd olmasıyla da bütün bedenin ifsâd olacağı bildirilmiştir. O halde bedeniyle sâlih ameller işleyen kimsenin kalbi tasfiye olmuş; bedeniyle fâsit ameller işleyen kimsenin kalbi ise ifsâd olmuş demektir.

Kalbin tasfiyesi, iki aşamalı ve uzun soluklu bir iştir: Birinci aşama, kalbin kötü sıfatlardan arındırılması, ikici aşama ise onun, iyi sıfatlarla donatılıp süslenmesidir. Tasfiyenin, duâ, zikir ve kalbi hâvâtırdan temizleme gibi bir takım yolları vardır. Günahta ısrar etmek, gaflete dalmak, haramla beslenmek, dile sahip olmamak, dünyalık mal ve makâm sevgisine müptela olmak gibi bir takım faktörler ise kalbin tasfiyesine mani olan sebeplerdir. Kalbin tasfiyesini engelleyen faktörlerin en tehlikelisi "dünyâ sevgisi"dir. Zira dünyâ sevgisi, bütün hatâların başıdır. Bu sevgi arttıkça kalp, mâsivâ ile dolup nefsin tahakkümü altına girecek ve neticede onun tasfiyesi imkânsız olacaktır. O halde kalbi tasfiye etmek için onu, dünyâ ve dünyâ ile olan şeylerin sevgisinden arındırmak gerekmektedir. Bu da nefsi, haram ve şüpheli olan dünyâ nimetlerden uzaklaştırıp zarûret miktarı dışındaki dünyâ nimetlerinden mahrum bırakmakla mümkündür.

Nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesi, aslında bütün İslâmî ilimlerin nihâi hedefi olsa da bu iş ile asıl uğraşan ilim, tasavvuftur. Tasavvufî terbiyenin aktarıcısı ise hakîkî mürşitlerdir. Bu yüzden nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesinin istenen neticeyi verebilmesi için onun, bir mürşit gözetiminde icra edilmesi gerekmektedir. Çünkü hakîkî mürşitler, nefis ile alâkalı gizli tehlikeleri bilen ve bu konuda hüküm veren rehberlerdir. Âlimlerin, peygamberlerin (a.s.) vârisleri

olduğu bildirilmiştir; ancak hakîkî varisler, makâm ve mevki uğruna ilim tahsil eden âlimler değil, insanları hidâyete erdirmeyi gaye edinen hakîkî tasavvuf âlimleridir. Nitekim zâhirî ulemânın ekseriyeti, dünyâya daldıkları için insanları, hakîkî mânâda irşâd etmekten aciz kalmışlardır. Bununla beraber kendisini tasavvuf ehli olarak gören her kişi, hakîkî tasavvuf ehli değildir. Zira tasavvufun hakikatinden habersiz oldukları halde kendilerini tasavvuf ehli olarak gören nice kimseler vardır. O halde nefsini tezkiye ve kalbini tasfiye etmeyi isteyen kişi, bir mürşide tâbi olup o mürşidin, uygun gördüğü mücâhede usulüne riâyet etmelidir. Gazâlî'ye göre nefsin ayıplarını öğrenip onu, ayıplardan temizlemenin en tesirli yolu, işte bu yoldur. Aksi takdirde istisnâî durumlar dışında nefsin ıslâh edilmesi son derce güç bir hadisedir.

Hulasa olarak söylemek gerekirse; Gazâlî'ye göre mîzacında bütün kötü sıfatları barındıran nefsin ıslahı, son derece zor olmakla beraber imkânsız değildir. Çünkü nefis, hem kötü sıfatlara meyilli bir mîzâc hem de iyi sıfatlarla nitelenmeye müsait bir kâbiliyet ile yaratılmıştır. Üstelik Allah Teâlâ, hiçbir nefse, tâkati üstünde bir sorumluluk yüklememiştir. O halde zor da olsa her insanın, nefsini tezkiye etmesi mümkündür. Onun ebedî kurtuluşu, elinde bulundurduğu "eşref-i mahlûkât" vasfını muhafaza etmesi ve nihâyet kâmil insan seviyesine çıkması bu konudaki başarısına bağlıdır.

KAYNAKÇA

A-Gazâlî'nin Eserleri

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâü ulûmi'd-dîn*, thk. Ali Muhammed Mustafa, Saîd el-Mehâsinî. Dımaşk: Dâru'l-Feyhâ, 1431/2010.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Mîzânü'l-amel.* thk. Süleyman Dünyâ. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1964.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Mükâşefetü'l-kulûb el-mukarrib ilâ Hazreti Allâmi'l-Guyûb* (*Muhtasar mine'l-Mükâşefeti'l-Kübrâ*). thk. Ebû Abdirrahmân Salâh Muhammed Muhammed Avîza, b.y.: ts.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Minhâcü'l-âbidîn ilâ cenneti Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Mahmut Mustafa Halâvî. Beyrut: Dâru'l-Beşâri'l-İslâmiyye, 1433/2012.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Cevâhiru'l-Kur'ân ve dürarühû.* thk. Hatîce Muhammed Kâmil. Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikı'l-Kavmiyye, 2011.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Âdâbü's-sohbe ve'l-müâşere*. thk. Yahya Murâd. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2007.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Münkız mine'd-dalâl ve'l-müfsıhu bi'l-ahvâl*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1434/2013.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Bidâyetü'l-hidâye.* (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Keşfü ve't-tebyîn fî ğurûri'l-halki ecmeîn.* (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Madnûn bihî alâ gayri ehlihî.* (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Hikmetü fî mahlûkâtillâhi Teâlâ.* (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *er-Risâletü'l-ledünniyye.* (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *er-Risâletü'l-va'zıyye.* (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Eyyühe'l-veled*. (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Faysalü't-tefrika.* (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Kimyâü's-saâde*. (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Hulâsatü't-tesânîf fi't-Tasavvuf.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Mişkâtü'l-envâr*. (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Minhâcü'l-ârifîn*. (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Mi'râcü's-sâlikîn.* (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Ravzatü't-Tâlibîn.* (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Sırru'l-Âlemîn ve Keşf-ü mâ fi'd-Dâreyn*, (*Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içinde). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

B-Diğer Eserler

Batuk**,** Cengiz. "Nemrud". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/555-556. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Beyhakî*,* Ebü Bekir Ahmed b. Hüseyin. *el-Câmi' li-şuabi'l-Îmân*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, 2. Basım, 1425/2004.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Edebü'l-Müfred*, thk. Sâlih Ahmed eş-Şâmî, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1422/2001.

Aclûnî, İsmail b. Muhammed el-Cerrâhî. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs amme'ştehara mine'l-ahâdîsi alâ elsineti'n-nâs*. 2 Cilt. Dımaşk: Mektebetü ilmi'l-hadîs, 1422/2001.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü.* İstanbul: Anka Yayınları, 2005.

Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sıhâh Tâcü'l-lüğâ ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. 6 Cilt Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-İzzî, ts.

Cilâcı, Osman. "Duâ"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 9/529-530. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât.* thk. Muhammed Abdurrahmân el-Meraşlî. Beyrut: b.y., 1424/2003.

Çağrıcı, Mustafa. "Gazâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 13/491. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Çağrıcı, Mustafa. "Hevâ"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 17/274-276. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Çamdibi, Hasan Mahmud. *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî.* İstanbul: Han Neşriyat, 1983.

Çelikel, Bülent. "Gazâlî'nin Dönemindeki Ulemâya Yönelttiği Eleştiriler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/2 (2013), 117-138.

Çubukçu, İbrahim Agâh. *Gazâlî ve Şüphecilik.* Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964.

Deylemî, Ebû Şücâ' Şîreveyh b. Şehredâr. *Müsnedü'l-Firdevs bi-Me'sûru'l-Hıtâb,* thk. es-Sâîd b. Besyûnî Zağlûl. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1406/1986.

Elbânî, Muhammed Nâsıruddîn. *Sahîhu'l-Câmıı's-Sağîr ve Ziyâdetüh (el-Fethu'l-Kebîr).* Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Basım, 1408/1988.

Deniz, Gürbüz. "Gazâlî'yi Anlamanın Usulü", *Diyanet İlmi Dergi*. Ankara: D.İ.B. Yayınları. 47/3 (2011), 169-183.

Gölcük, Şerafettin. – Toprak, Süleyman. *Kelâm*. Konya: Tekin Kitabevi, 1996.

Gürer, Dilaver. *Abdülkadir Geylânî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri.* İstanbul: İnsan Yayınları, 5. Basım, 2011.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Abdillah. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn.* 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnavût, vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.

Harkûşî, Abdülmelik b. Muhammed İbrâhîm en-Nîsabûrî. *Tehzîbü'l-esrâr,* thk. Bessâm Muhammed Bârûd, b.y.: İsdârâtü'l-Mecmeı's-Sekâfî, 1999.

Herevî, Abdullah el-Ensârî. *Menâzilü's-sâirîn.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.

Heyet. *el-Mu'cemu'l-vasît*. ed. İbrahim Medkûr. Kahire: Mektebetü'ş-Şurûki'd-Devliyye, 1425/2004.

Heyet. *el-Mu'cemü'l-vecîz*. ed. İbrahim Medkûr. Talim ve Terbiye Bakanlığı Özel Baskı. Kâhire: 1415/1994.

Heyet. *el-Müncidü'l-Ebcedî.* Beyrut: 1986.

Heysemî, Nureddîn Ali b. Ebî Bekir. *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid.* 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 2. Basım, 1967.

Hocazâde, Ahmed Hilmi. *İmâm-ı Gazâlî.* İstanbul: 1322/1904.

İsfehânî, Râğıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân.* thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: ed-Dâruş-Şâmiyye, 1997.

İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Bağdâdî. *Kitabüs's-Samt ve Âdâbü'l-Lisân,* thk. Necm Abdurrahman Halef. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed el-Ensârî. *Lisânü'l-Arabi'l-Muhît.* hz. Yusuf Hayyat-Nedim Mer'aşlî. Beyrut: Dâru Lisâni'l-Arab, ts.

İsfehânî, Ebû Nüaym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ.* 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1387/1967.

İsmailoğlu, Murat. *İmam-ı Gazâlî'de Nefsin Mertebeleri.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Kara, Ömer. "Gazâlî Üzerine Yapılan Çalışmalar". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/2 (2002), 133-159.

Karadaş, Cağfer. *Gazzâlî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

Karadaş, Cağfer. *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Gazâlî'nin İki Döneminde Değişenler ve Değişmeyenler.* İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Karadaş, Cağfer. *Gazzâli'nin Düşünce Ekseni: Hakîkatü'n Nübüvve '900. Vefât Yılında İmam Gazzâlî'*. İstanbul: İ.F.A.V. Yayınları, 2012.

Kâşânî, Abdürrezzâk. *Mu'cemü ıstılâhâti's-sûfiyye*. thk. Abdülâl Şâhin. Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1992.

Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Buhârî. *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf.* thk. Arthur John Arberry. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1415/1994.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm. *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye fî İlmi't-Tasavvuf.* thk. Hânî el-Hâc. Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfîkıyye, ts.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm. *Kuşeyrî Risâlesi.* çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2009.

Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havâzin. *Kuşeyrî Risâlesi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1981.

Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Ali. *Kûtü'l-Kulûb fî Mu'âmeleti'l-Mahbûb.* 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Haris b. Esed. *er-Riâye li-Hukûkillâh.* thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 4. Basım, 1405/1985.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *er-Riâye li-Hukûkillah*, *Nefis Muhâsebesinin Temelleri*. çev. Filiz, Şahin – Küçük, Hülya. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *Risâletü'l-Müsterşidîn.* thk. Abdülfettâh Ebû'l-Gudde, Beyrut: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 1391/1971.

Münâvî, Abdurraûf. *Feyzü'l-kadîr şerhu Câmıu's-Sağîr.* 6 Cilt. Mısır: Matbaatü Mustafa Muhammed, 1. Basım, 1356/1938.

Münzirî, Abdülazim b. Abdülkavî. *et-Terğîb ve't-Terhîb*. thk. Mustafa Muhammed Ammâre. 4 Cilt. Kâhire: Matbaatü Mustafa, 2. Basım, 1373/1954.

Nü'mânî, Allâme Şibli. *İslâm'ın Fikir Kılıcı Gazzâlî'nin Bütün Cepheleri ile Hayatı ve Eserleri*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: Baytan Kitabevi, 1972.

Ocak, Ahmet. "Selçuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 36/375-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Orman, Sabri. "Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri". *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000), 237-248.

Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmiye Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Reis, Bedriye. "Gazâlî'ye Göre Sözde Sûfîler ve Yanılgı Noktaları". *Ekev Akademi Dergisi* 17/55 (2013), 137-150.

Rızâüddin b. Fahreddin. *İmâm Gazâlî.* (Meşhûr Erler 3. Cüz). Orenburg: Vakt Matbaası, 1909.

Sinanoğlu, Mustafa. "İbâdet*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999. 19/240-247.

Suyûtî, Celâleddin Abdurrahmân b. Ebû Bekir. *Camiu's-Sağîr fî ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr.* Mısır: Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1358/1939.

Sühreverdî, Şehâbüddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed. *Âvârifü'l-Maârif.* Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1999.

Sülemî, Ebû Abdurrahman. *Tabakâtü's-Sûfiyye*. thk. Nûreddin Şerîbe. Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1406/1986.

Sübkî, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfî. *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Mahmut et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. b.y.: 2. Basım, h. 1413.

Şarkavî, Hasan. *Mu'cemü Elfazi's-Sûfiyye.* Kâhire: Muhtâr, 1987.

Taberânî, Ebülkâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr.* thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn-i Teymiyye, 1986.

Taylan, Necip. *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri.* İstanbul: İ.F.A.V. Yayınları, 1989.

Topaloğlu, Bekir. "Tövbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/279-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Tosun, Necdet. "Yûsuf el-Hemedânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/12-13. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lüma'*. thk. Abdülhalîm Mahmûd - Tâhâ Abdülbâkî Sürûr. Bağdâd: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, 1380/1960.

Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lüma' İslâm Tasavvufu Tasavvufla İlgili Sorular-Cevaplar.* çev. H. Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.

Türer, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi.* İstanbul: Seha Neşriyat, 1998.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2. Basım, 2005.

Uludağ, Süleyman. "Kalb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/229-232. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Uludağ, Süleyman. "Nefis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 32/529-531. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Uludağ, Süleyman - Yazıcı, Tahsin. "Herevî, Hâce Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 17/222-226. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Uysal, Muhittin. *Tasavvuf Kültüründe Hadis.* Konya: Yediveren Yayınları, 2001.

Yazıcı, Tahsin. "Baba Tâhir-i Uryân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 4/370-371. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Yazıcı, Tahsin. "Ebû Ali El-Farmedî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 10/90. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Yerkazan, Hasan. *Râvî ve Rivâyet Boyutuyla Hadîs Literatüründe Vera'*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2020.

Yılmaz, Hasan Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi.* İstanbul: Ensar Neşriyat, 11. Basım, 2007.

Zâvî, Tâhir Ahmed. *Muhtâru'l-kâmûs.* Libya: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, ts.